

T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ELÇİN EFENDİYEV'İN “MAHMUD VE MERYEM” ADLI
ROMANININ MORFOLOJİK İNCELEMESİ
(AZERBAYCAN TÜRKÇESİ)

Şaban DAĞCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARABÜK – 2014

T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**ELÇİN EFENDİYEV'İN “MAHMUD VE MERYEM” ADLI
ROMANININ MORFOLOJİK İNCELEMESİ
(AZERBAYCAN TÜRKÇESİ)**

Şaban DAĞCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

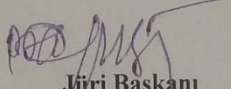
Danışman

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖKSÜZ

KARABÜK – 2014

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

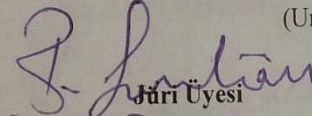
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı'nda
..Mardinli..Doment..Doç.Dr..Ahmet..ÖKSÜZ..... danışmanlığında,
...Sabar...D.A.Ş.H..... tarafından hazırlanan bu
çalışma ..07../..04../2014 tarihinde jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul
edilmiştir

Jüri Başkanı

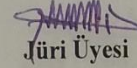
Doç. Dr. Ramazan Ahmedov

(Unvanı- Adı Soyadı - İmza)

Jüri Üyesi

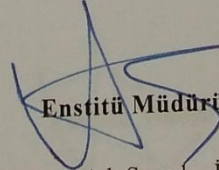
Doç. Dr. Bery ARKİÖZ
(Unvanı- Adı Soyadı - İmza)

Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖKSÜZ
(Unvanı- Adı Soyadı - İmza)

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun/...../.....
tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

(Unvanı- Adı Soyadı - İmza)

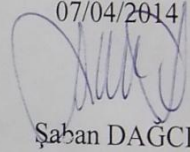
Doç. Dr. Abdullah KARAKAYA
MÜDÜR

Tez Bildirim Sayfası

Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **“Elçin Efendiyev’in “Mahmud ve Meryem” Adlı Romanının Morfolojik İncelemesi (Azerbaycan Türkçesi)”** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmada kullanılan doğrudan kendime ait olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

07/04/2014

Şaban DAĞCI

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	IX
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM.....	5
1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI.....	5
1.1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ.....	5
1.1.1. Azerbaycan Türkçesinin Türk Lehçeleri İçindeki Yeri.....	5
1.1.2. Azerbaycan Türkçesinin Tarihsel Gelişimi	6
1.1.3. Azerbaycan Ağızları	16
1.1.4. Azerbaycan’da Kullanılan Alfabeler	18
1.1.5. Azerbaycan Türkçesi Şekil Bilgisi	22
1. 2. AZERBAYCAN EDEBİYATI.....	27
2. ELÇİN EFENDİYEV’İN HAYATI, SANATI ve ESERLERİ	54
2.1. HAYATI ve SANATI.....	54
2.2. ESERLERİ.....	57
2.2.1. Romanları.....	58
2.2.2. Seçilmiş Eserleri	58
2.2.3. Hikâyeleri.....	58
2.2.4. Tiyatroları	60

2.2.5. Araştırma Eserleri	60
2.2.6. Biyografileri.....	61
2.2.7. Tercümelere.....	61
2.2.8. Türkiye Türkçesine Aktarılan Eserleri	62
II. BÖLÜM	63
3. MAHMUD VE MERYEM'İN MORFOLOJİK İNCELEMESİ	63
3.1. YAPIM EKLERİ	63
3.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	63
3.1.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri	74
3.1.3. Fiilden İsim Yapım Ekleri	79
3.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri.....	90
3.2. KELİME TÜRLERİ	96
3.2.1. İsim	96
3.2.1.1. İsim Çekim Ekleri.....	96
3.2.1.1.1. İyelik Ekleri	96
3.2.1.1.2. Aitlik Eki	98
3.2.1.1.3. Hal Ekleri.....	99
3.2.1.1.4. Çokluk Eki	102
3.2.1.1.5. Soru Eki	103
3.2.2. Fiil.....	103
3.2.2.1. Birleşik Fiiller ve Fiilimsiler.....	103
3.2.2.1.1. Birleşik Fiiller	103
3.2.2.1.2. Yeterlik Fiili.....	105
3.2.2.1.3. İsim- Fiiller	106
3.2.2.1.4. Sıfat- Fiiller.....	107
3.2.2.1.5. Zarf- Fiiller	109

3.2.2.2. Şahıs Ekleri	112
3.2.2.2.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri.....	112
3.2.2.2.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri	112
3.2.2.2.3. Emir Şahıs Ekleri	113
3.2.2.3. Bildirme Kipleri	113
3.2.2.3.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman	113
3.2.2.3.2. Görülen Geçmiş Zaman	116
3.2.2.3.3. Şimdiki Zaman	118
3.2.2.3.4. Geniş Zaman	121
3.2.2.3.5. Gelecek Zaman.....	123
3.2.2.4. Tasarlama Kipleri	125
3.2.2.4.1. Şart Kipi	125
3.2.2.4.2. Gereklilik Kipi	127
3.2.2.4.3. Emir Kipi.....	129
3.2.2.4.4. İstek Kipi.....	131
3.2.2.5. Ek-Fiil	132
3.2.2.5.1. Fiillerin Birleşik Çekimi	132
3.2.2.5.1.1. Rivayet Birleşik Zaman.....	132
3.2.2.5.1.2. Hikâye Birleşik Zaman	133
3.2.2.5.1.3. Şart Birleşik Zaman.....	136
3.2.2.5.2. İmek Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi	138
3.2.2.5.2.1. Geniş Zaman Kipi	139
3.2.2.5.2.2. Görülen Geçmiş Zaman Kipi	141
3.2.2.5.2.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi	143
3.2.2.5.2.4. Şart Kipi	144
3.2.2.6. Soru Eki	146

3.2.3. Sifat.....	146
3.2.3.1. Niteleme Sıfatları.....	146
3.2.3.2. Belirtme Sıfatları.....	148
3.2.3.2.1. İşaret Sıfatları.....	148
3.2.3.2.2. Sayı Sıfatları	148
3.2.3.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları	149
3.2.3.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları	149
3.2.3.2.2.3. Kesir Sayı Sıfatları	149
3.2.3.2.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları	149
3.2.3.3. Belirsizlik Sıfatları.....	150
3.2.3.4. Soru Sıfatları	150
3.2.4. Zarf.....	151
3.2.4.1. Zaman Zarfları	151
3.2.4.2. Yer Zarfları	152
3.2.4.3. Miktar Zarfları	152
3.2.4.4. Durum Zarfları.....	153
3.2.4.5. Soru Zarfları.....	153
3.2.5. Zamir.....	154
3.2.5.1. Şahıs Zamirleri	154
3.2.5.2. İşaret Zamirleri.....	156
3.2.5.3. Belirsizlik Zamirleri	156
3.2.5.4. Dönüştürme Zamiri	157
3.2.5.5. Soru Zamirleri	158
3.2.6. Edat	158
3.2.6.1. Sual Edatları	158
3.2.6.2. Qüvvətləndirici Edatlar	159

3.2.6.3. İnkâr Ədatları	159
3.2.6.4. Fərqləndirici veya İstisna Edici Ədatlar	160
3.2.6.5. Təsdiq Ədatları	160
3.2.6.6. Yalın ve İlgi Halindən Sonra Kullanılan Edatlar	160
3.2.6.7. Yönelmə Halindən Sonra Kullanılan Edatlar	161
3.2.6.8. Ayrılma Halindən Sonra Kullanılan Edatlar	162
3.2.7. Bağlaç	163
3.2.7.1. Bitişdirmə Bağlayıcısı	163
3.2.7.2. Qarşılıq Bağlayıcısı	163
3.2.7.3. Bölüşdürmə Bağlayıcısı	164
3.2.7.4. Aydınlaşdırma Bağlayıcısı	164
3.2.7.5. Səbəb Bağlayıcısı	164
3.2.7.6. Şərt Bağlayıcısı	165
3.2.7.7. Güzəşt Bağlayıcısı	165
3.2.7.8. İnkarlıq bildirenler	165
3.2.7.9. İştirak Bildirənlər	166
3.2.7.10. Müqayisə və Bənzətmə Bildirənlər	166
3.2.8. Ünlem	166
3.2.8.1. Hissi Nidalar	167
3.2.8.2. Əmr və Müraciət Bildirən Nidalar	167
3.2.9. Cümle Dışı Unsur	167
3.2.9.1. Gerçəkliyə Münasibətin Dərəcəsinə Bildirənlər	167
3.2.9.2. Cümlədə İfadə Olunan Fikrə Qarşı Təəssüf, Təəccüb, Kədər Bildirənlər	168
3.2.9.3. Nəticə və Davamiyyət Bildirənlər	168
3.2.9.4. Bənzətmə və Müqayisə Bildirənlər	169

3.2.10. Yansıma Kelimeler	169
3.2.10.1. Səs Yamsılamaları.....	169
3.2.10.2. Görünüş Yamsılamaları	170
SONUÇ.....	171
KAYNAKLAR	179
ÖZGEÇMİŞ	183

ÖN SÖZ

Bu çalışmanın amacı, Elçin Efendiyev'in "Mahmud ve Meryem" adlı romanı üzerinde Azerbaycan Türkçesinin morfolojik özelliklerinin tespit edilmesi ve bunun Türkiye Türkçesinin morfolojik özellikleriyle karşılaştırılarak farklı yönlerinin ortaya konmasıdır.

Yapılan çalışmada, Elçin Efendiyev'in seçilmesi onun tiyatro, hikâye ve romanlarıyla Azerbaycan'da bağımsızlık idealinin gerçekleştirilmesinde büyük katkısı olmasındandır. Ayrıca Türkiye'de en çok tanınan yazarlardan biridir.

Konu seçiminden itibaren gerek eserin Azerbaycan'dan temini gerek kaynak eserler konusunda hiçbir desteğini esirgemeyen değerli hocam, danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖKSÜZ'e ve tez süresince gösterdikleri fedakârlık dolayısıyla eşim ve çocuklarıma teşekkür ederim.

Şaban DAĞCI

Bolu-2014

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geen makale
<i>A.Ü.</i>	: Atatürk Üniversitesi
<i>SE</i>	: Seçilmiş Eserleri
<i>s.</i>	: sayfa
<i>S</i>	: Sayı
<i>TDK</i>	: Türk Dil Kurumu
<i>v.d.</i>	: ve devamı
<i>v.b.</i>	: ve benzeri
<i>v.s.</i>	: ve saire
<i>yy.</i>	: yüzyıl

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

<i>A</i>	: a, e
<i>C</i>	: c, 
<i>D</i>	: d, t
<i>Ə, ə</i>	: kapalı e
<i>I</i>	: ı, i
<i>U</i>	: u, ü
<i>x</i>	: hırıltılı ħ
<i>Q, q</i>	: kalın 

ÖZET

ELÇİN EFENDİYEV’İN “MAHMUD VE MERYEM” ADLI ROMANININ MORFOLOJİK İNCELEMESİ (AZERBAYCAN TÜRKÇESİ)

DAĞCI Şaban

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖKSÜZ

07.04.2014, 183 Sayfa

Elçin Efendiyev’in “Mahmud ve Meryem” adlı romanı üzerinde morfolojik inceleme yapılarak Azerbaycan Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin morfolojik özelliklerinin karşılaştırıldığı bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde; Azerbaycan Türkçesinin; Türk lehçeleri içindeki yeri, tarihsel gelişimi, ağızları, alfabe değişiklikleri ve şekil bilgisi özelliklerine değinilmiştir. Birinci bölümün ‘Azerbaycan Edebiyatı’ başlığında Azerbaycan edebiyatının dönemlerine ve bu dönemleri temsil eden önde gelen yazarlarına yer verilmiştir. Ayrıca birinci bölümde Elçin’in hayatı, sanatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde eserin morfolojik özellikleri incelenerek eserden örnekler verilmiştir.

Sonuç bölümünde, çalışmanın dikkat çeken unsurları maddeler halinde sıralanmıştır.

Anahtar Kelimler: Elçin Efendiyev, Mahmud ve Meryem, Azerbaycan Türkçesi, Morfoloji.

ABSTRACT

THE MORPHOLOGY RESEARCH OF THE NOVEL “MAHMOUD AND MARY” OF ELÇİN EFENDİYEY (AZARBAIJAN TURKISH)

DAĞCI Şaban

Master Thesis, Department of Turkish Language and Literature

Thesis Advisor: Assistant Professor Dr. Ahmet ÖKSÜZ

07.04.2014, Pages:183

The morphological study on novel “Mahmud and Meryem” belongs to Elçin Efendiyev which consists of two parts compares the morphological features of Azerbaijani Turkish with Turkey Turkish’s characteristics.

In the first chapter the place of Azerbaijani Turkish in Turkish dialects, historical development, the alphabetic changes and morphological information are mentioned. The periods of Azerbaijan Literature and the leading writers who represent this periods are denoted under the title “Azerbaijan Literature” of the first part. Moreover, some information about the life of Elçin, his works and art are given in the first chapter.

In the second chapter, investigated morphological characteristics of the literary work are illustrated with examples.

In the results section, the noticeable elements of the study are itemized.

Key Words: Elçin Efendiyev, Mahmud and Meryem, Azerbaijani Turkish, Morphology.

GİRİŞ

Azerbaycan Türkçesi III. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Kıpçak, XIII. yüzyıldan sonraki dönemde ise Selçukluların bölgeye gelmesiyle artık Oğuz dil özelliklerinin etkisindedir.¹ Azerbaycan Türkçesi Eski Anadolu Türkçesinden ayrılmaya başladığı XIII. yüzyıldan itibaren edebiyat ve yazı dili olarak gelişmeye başlamıştır.²

Bu yüzyıllarda Azerbaycanlı yazarlar eserlerini, Türkçenin yanında Farsça da yazmışlardır. Buna rağmen, İranlılar Hakani ve Nizami için “bûy-ı Türk mîâyed(Onlardan Türk kokusu geliyor.)”³ diye söz etmişlerdir.

Türkçe şiiirleri bilinen ilk Azeri şairi şiiirlerinde “Hasanoğlu” mahlasını kullanan Şeyh İzzeddin Esfarayanî'dir. (ö.1244-1245)⁴

Önceleri konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağzı XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yazı dili hâline gelmiştir. Batı Türkçesi yazı dili, XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl sonlarına dek Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanıldı. Karakoyunlu-Akkoyunlu-Osmanlı siyasî ayrılığı dolayısıyla XV. Yüzyılda ayrışma sürecini yaşayan Eski Oğuz Türkçesi, XVI. yüzyıl başında Safevî Devletinin kuruluşuyla Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerine ayrıldı.⁵

Bu tarihten sonra Batı Türkçesinin iki koldan ilerlediği kabul edilir. Bunlardan biri Türkiye Türkçesi diğeri ise Azerbaycan Türkçesidir. Bu yüzyıldan itibaren Azerbaycan Türkçesinin ayrı bir kol olarak kendini göstermeye başladığı görülür.⁶

“İki sahadaki eserler arasında görülen ufak tefek farklar hep, bir yazı dilinin uzak bölgesi arasında görülen mahalli ayrılıklar çerçevesinde kalmıs, Azeri ve Osmanlı, Türkçeleri günümüze kadar hiçbir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemis, daima aynı yazı dilinin iki ayrı dairedeki görünüşünü teşkil etmişlerdir.”⁷ Bu yüzden Ergin Azerbaycan Türkçesini Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesini ise Batı Oğuzcası şeklinde adlandırmıştır.⁸

¹Abdualı Kaydarov – Meyirbek Orazov, *Türklük Bilgisine Giriş*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2010, s. 161.

²Nizami Xudiyev, *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi*, Yargıcı Ofset, Ankara, 1997, s. 4.

³Gülşen Seyhan Alışık, *Türkler: Azerbaycan Türkçesi*, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 368.

⁴Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 20. ; Xudiyev, *a.g.e.*, s.157.

⁵Ahmet Bican Ercilesun, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 433-434.

⁶Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 39.

⁷Muharrem Ergin, *Azeri Türkçesi*, Ebru Yayınları, İstanbul, 1981, VIII.

⁸*a.g.e.*, s. X – XI.

Faruk Kadri Timurtaş iki lehçe arasındaki ayrılığın XIV. yüzyıldan sonra kesinleştiğini ifade etmiştir.⁹

Azeri Türkçesi geçirdiği tarihi gelişme içinde üç ana döneme ayrılmaktadır:

- 1) Yazı dilinin oluşması dönemi (15–17. yüzyıl)
- 2) Yazı dilinin sadeleşmesi – millîleşmesi dönemi (18-19. yüzyıl)
- 3) Çağdaş Azeri Türkçesi dönemi”¹⁰

Çağdaş dönemde eserleriyle Azerbaycan edebiyatına yön veren en güçlü kalemlerden biri de Elçin Efendiyev’dir. Elçin Efendiyev, 13 Mayıs 1943’te Bakü’de doğmuştur. Elçin Efendiyev babası meşhur Azeri yazar İlyas Efendiyev’dir. Elçin Efendiyev hikâye, senaryo, roman ve povest yazarıdır ve aynı zamanda münekkiddir. Öğrenim hayatını Bakü’de tamamlamıştır. Üniversiteyi bitirdikten sonra Azerbaycan İlimler Akademisinin Dil ve Edebiyyat Enstitüsünde asistan olmuştur. “Azerbaycan Bedii Nesrinin Edebi Tenkidi 1945-1965” adlı çalışmasıyla edebiyat doktoru ünvanını almıştır. Onu dünya edebiyatına tanıtan İngilizceye, Fransızcaya, Rusçaya, Farsçaya, Almancaya, Macarcaya, Çekçeye, Slovakçaya ve Bulgarçaya tercüme edilen eserleridir. Elçin Efendiyev, en çok hikâyeciliğiyle tanınmıştır.¹¹ Yazdığı senaryoların birçoğu filme çekilmiştir. Yapılan çalışmaya kaynaklık teşkil eden “Mahmud ve Meryem” adlı romanı Türk-Azeri ortak yapımı olarak sinemaya aktarılmıştır. Filmin ilk gösterimi Mart 2013’te İstanbul’da yapılmıştır.¹²

Bu çalışmanın amacı, Elçin Efendiyev’in “Mahmud ve Meryem” romanı üzerinde Azerbaycan Türkçesinin morfolojik özelliklerinin tespit edilmesi ve bunun Türkiye Türkçesinin morfolojik özellikleriyle karşılaştırılarak farklı yönlerinin ortaya konulmasıdır.

Yapılan çalışma, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin morfolojik özelliklerinin yok denecek kadar küçük farklılıklarla benzerlik gösterdiğinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Üzerinde şekil bilgisi incelemesi yapılan Elçin Efendiyev’in kiril alfabesiyle yazılmış olan “Seçilmiş Eserleri” adlı kitabıdır. Bu eser “Mahmud ve Meryem ile Ağ

⁹ Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s.11.

¹⁰ Alışık, *a.g.e.*, 367.

¹¹ Sinem Arısoy, *Elçin’in Povestlerinde Dil ve Üslup*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, s. 1.

¹² Hürriyet gazetesi, (t.y.), <http://kelebekgaleri.hurriyet.com.tr/galeridetay/67016/2368/2/mahmut-ile-meryem-gala-mart-2013.>, Erişim tarihi: 23 Eylül 2013.

Deve” adlı iki romandan oluşmaktadır. Kitap dört yüz kırk dört sayfadan oluşmaktadır. 1 - 208 arası Mahmud ve Meryem romanından, 209 - 444 arası ise Ağ Deve romanından oluşmaktadır. Eser “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” olan “Azərnəşr” tarafından “Bakı”da “1987” yılında yayınlanmıştır.

Eseri Azərbaycan’dan temin ettikten sonra yapılan ilk iş eseri Latin alfabesine aktarmak oldu. Bu hususta T.C. Kültür Bakanlığı sitesinde bulunan ve Prof. Dr. Mehmet Kara’ya ait olan “Gaspıralı Çeviri Programı”ndan da yardım alındı. (<http://gaspırali.kultur.gov.tr/default.asp>) Çevirideki hatalar yapılan kontrolle giderildi. Mahmud ve Meryem Latin alfabesine aktarıldıktan sonra İldeniz Kurtulan’ın daha önce Türkiye Türkçesine aktardığı eserle birlikte okundu. (Mahmud ve Meryem, Çev. İldeniz Kutulan, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994)

Daha sonra Azərbaycan Türkçesi şekil bilgisi üzerine çalışmalara geçildi. Bu alanda Ahmet Bican Erçilesun’un Türk Lehçeleri Grameri, Ahmet Buran-Ercan Alkaya’nın Çağdaş Türk Lehçeleri ve Muxtar Hüseyinzadə’nin Müasir Azərbaycan Dili adlı eserleri esas alındı. Azərbaycan Türkçesi şekil bilgisi özellikleri tespit edildikten sonra eser baştan sona taranarak tespit edilen özelliklere eserden örnekler bulundu.

Yapılan çalışma; giriş, iki bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, tezin içeriği hakkında bilgi verilerek Batı Türkçesinin tarihsel gelişimi kısaca ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, önemi ve çalışmada takip edilen metod yine giriş bölümünde açıklanmıştır.

Birinci bölümde “Azərbaycan Türkçesi” başlığı altında; Azərbaycan Türkçesinin diğer Türk lehçeleri içindeki yeri, Azərbaycan Türkçesinin tarihsel gelişimi, Azərbaycan ağızları, Azərbaycan’da kullanılan alfabeler ve Azərbaycan Türkçesi şekil bilgisi hakkında bilgi verilmiştir. “Azərbaycan Edebiyatı” başlığı altında ise; Azərbaycan edebiyatının geçmişten bugüne gelişim sürecine, belli başlı şahsiyetlerine ve bu şahsiyetlerin eserlerine yüzyıllar esas alınarak değinilmiştir. Son başlıkta ise Azərbaycan edebiyatının en güçlü kalemlerinden olan Elçin Efendiyev’in hayatı, sanatı, eğitim süreci, sanatçının Azərbaycan edebiyatındaki yeri ele alınmıştır. Elçin Efendiyev’in eserleri; romanları, seçilmiş eserleri, hikâyeleri, tiyatroları, araştırma eserleri, biyografileri, tercümelemleri ve Türkiye Türkçesine aktarılan eserleri olmak üzere sekiz başlık altında toplanmıştır. Bu bölümde dipnot olarak kullandığımız elektronik kitapların sayfa numaraları tez yazım kılavuzuna uygun olarak dipnotta verilmemiştir.

İkinci bölümünde ise araştırmanın konusu olan “Mahmut ve Meryem” adlı romanın şekil bilgisi incelemesi yapılmıştır. Şekil bilgisi, yapım ekleri ve kelime türleri olmak üzere iki ana başlıkta incelenmiştir. Birinci ana başlık dört alt başlığa, ikinci ana başlık ise on alt başlığa ayrılmıştır. Tezin bu bölümünde açıklaması yapılan her başlığa “Mahmut ve Meryem” romanından uygun örnekler bulunarak başlıklar örneklendirilmiştir. Her alt başlık için en az üç farklı örnek -varsa- vermeye çalışılmıştır. Gerekli görülen ya da farklı örnekleri bulunabilen alt başlıklarda ise her bir kelime örneği alınmaya çalışılmıştır. Tek örnek kelime bulunduğu ise aynı kelime romanın muhtelif yerlerinden farklı bağlamlarda bulunarak verilmiştir. Örnek bulunamayan alt başlıklarda ise ayrıca belirtilmiştir.

Romandan alınan örnek cümlelerin romanda geçtiği yeri belirtmek için cümlenin sonunda, sırasıyla romanın geçtiği kitabın adı (kısaltılmış olarak), sayfa numarası ve geçtiği paragraf numaralandırılarak verilmiştir. Örnek: (SE 195/6) Örnek olarak alınan cümledeki ilgili kelimenin altı çizilerek dikkat çekilmiştir. Romanın tamamı bu metotla incelenmiştir. Çalışmanın sonunda ise kaynaklar ve özgeçmiş yer almaktadır.

I. BÖLÜM

1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI

1.1. AZERBAYCAN TÜRKÇESİ

1.1.1. Azerbaycan Türkçesinin Türk Lehçeleri İçindeki Yeri

Oğuz grubu lehçelerinden olan Azerbaycan Türkçesi; Türkmençe ve Gagauzca ile birlikte Türkiye Türkçesine en yakın lehçeleri oluşturmaktadır.

“Türkçenin, Oğuz grubunun güneybatı koluna bağlı olan Azerbaycan Türkçesi çeşitli biçimlerde sınıflandırılmıştır: A. N. Samoyloviç (ses esasından hareketle /z/ öbeğinin /y/ bölümünün olmak kısmında (azak ya da adak>ayak, bolmak>olmak, kalgan>kalan, tag>dağ, taglık>dağlı değişiklikleri görülen öbek) değerlendirmiştir. Ayrıca A. N. Samoyloviç ve M. Rasanen’e göre; Azerbaycan Türkçesi, Selçuk Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Rumeli Türkçesi, Tuna Türkçesi, Kırım Türkçesinin Oğuz kısmı, Türkmençe ve Gagauzca ile birlikte Türkçenin güneybatı kolunu oluşturur. Azerbaycan Türkçesi’ni W. Radloff, Gy. Nemeth y- öbeğinin Karadeniz bölümünde, L. Ligeti Doğu Türkçesinin Oğuz öbeğinde, Muharrem Ergin Batı Türkçesinin doğu dâiresinde saymışlardır. Arat, dağlı ve cenup grubu, G. Doerfer, güneybatı veya Oğuz grubu ve Talât Tekin ise dağlı veya Oğuz grubunun ğal- alt grubu içerisinde değerlendirmişlerdir.

Öbeklendirmelerde ayrı ayrı ölçütler kullanılmıştır, bunlara göre Azerbaycan Türkçesi I. Boy esasına göre: Oğuz, II. Bölge esasına göre: Güneybatı, III. Ses esasına göre: t->d, d >y, -ğ>ø, k->ğ- öbeği içinde değerlendirilmelidir.”¹³

Azerbaycan Türkçesi Batı Türkçesinin doğu sahası içinde yer alır. Batı Türkçesinin esasını Oğuzca teşkil eder. Türkçenin Oğuz şivesi ve bu şiveye dayanan yazı dili olarak 13. asırdan günümüze kadar kullanılagelen Batı Türkçesi içinde zamanla iki daire ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Osmanlı Türkçesi diğeri Azerbaycan Türkçesidir. Demek ki Azerbaycan Türkçesi Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi Batı Oğuzcasıdır. Azerbaycan sahası dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney

¹³ Alışık, *a.g.e.*, 366.

Kafkasya ve Kafkas Azerbaycanı, İran Azerbaycanı, Kerkük ve Irak, Suriye Türkleri bölgelerini içine alır.¹⁴

Azerbaycan Türkçesi Türk lehçeleri içinde Oğuz grubunda, Türkmen, Gagauz ve Türkiye Türkçesi ile aynı grupta yer alır. Aynı gruptaki bu lehçeler arasındaki en önemli farklar ses farklılıklarıdır.

1.1.2. Azerbaycan Türkçesinin Tarihsel Gelişimi

Her dilin tarihi, halkının yaşadığı sosyal ve siyasi olaylarla yakından ilgilidir. Tarihi gelişme ve değişimlere bağlı olarak Azerbaycan Türkçesi de ses özellikleri, şekil özellikleri ve sözcük hazinesi itibarıyla değişikliklere uğramıştır.

Azerbaycan'da milattan sonra Zerdüştilik (III.- IV. yüzyıl Sasaniler Devleti), Gök tanrı inancı (VI.-VII. yüzyıl Hazar Devleti), Hıristiyanlık (IV. yüzyıl Albanya) gibi çeşitli dinler var olmuş, VII. yüzyılda Arap ordularının bu bölgeye girmesiyle de İslam dini yayılmaya başlamış ve bu süreç IX. yüzyılda bitmiştir. Müslümanlığın kabulüyle Azerbaycan'da Arapça bir bilim ve edebiyat dili olarak kullanılmaya başlamış, El-Azerbaycanî mahlaslı birçok şair ve bilim adamı kendi eserlerini bu dilde yazmıştır. XI. yüzyılda Azerbaycan'ın Selçuklu Devletine dahil edilmesiyle Arapça giderek yerini Farsçaya bırakmış ve edebiyat eserleri artık bu dilde yazılmaya başlanmıştır. Böylelikle Azerbaycan coğrafyasında ilk Türkçe eserin ortaya çıktığı tarih olarak bilinen XIV. yüzyıla kadar burada sırasıyla Arapça ve Farsça edebiyat dili olmuştur.¹⁵

“Önceleri konuşma dili olarak kullanılan Oğuz ağzı XIII. yüzyılda Azerbaycan ve Anadolu'da yazı dili hâline gelmiştir. Batı Türkçesi yazı dili, XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl sonlarına dek Azerbaycan, Anadolu, Irak, Suriye ve Balkanlarda tek yazı dili olarak kullanıldı. Karakoyunlu-Akkoyunlu-Osmanlı siyasî ayrılığı dolayısıyla XV. yüzyılda ayrışma sürecini yaşayan Eski Oğuz Türkçesi, XVI. yüzyıl başında Safevî Devleti'nin kuruluşuyla Azerbaycan ve Osmanlı yazı dillerine ayrıldı. Batı Türkçesi, aralarındaki çok küçük farklılıklarla XVI. yüzyıldan bugüne iki yazı dili hâlinde ulaştı.”¹⁶

“Bu dönemde Azerbaycanlı yazarlar eserlerini, Farsça yazmışlardır. Buna rağmen, Şirvanlı Hakani (ö. 1199) ile Genceli Nizami (ö. 1209) için İranlılar, “bûy-ı

¹⁴ Ergin, *Azeri ...*, s. VII.

¹⁵ Ahmet Pirverdioğlu, *Türkler: Azerbaycan Divan Edebiyatı*, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 408.

¹⁶ Ercilesun, *Başlangıcından Yirminci...*, 433-434.

Türk mîâyed (Onlardan Türk kokusu geliyor.)” diye söz etmekten kendilerini alamamışlardır.”¹⁷

Oğuzca ile ilgili ilk bilgilere Divanu Lügati't - Türk'te rastlanır.¹⁸ Hatta bunu daha eskiye Eski Türkçe dönemine kadar götürmek mümkündür.¹⁹ Bugün Köktürk bengü taşlarındaki Oğuzca özellikler üzerinde çalışmalar bulunmaktadır.²⁰ Ancak yazı dili olarak kendini göstermesi XIII. yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. Genel olarak Türkçenin bu yüzyıla kadar tek bir koldan gelişimini sürdürdüğü kabul edilmektedir. Bu tarihten sonra Batı Türkçesinin iki koldan ilerlediği kabul edilir. Bunlardan biri Türkiye Türkçesi diğeri ise Azerbaycan Türkçesidir. Bu yüzyıldan itibaren Azerbaycan Türkçesinin ayrı bir kol olarak kendini göstermeye başladığı görülür.²¹

“Türk yazı dilinin tarihi gelişimi incelenirken XIII. yüzyılın sonralarına kadar tek koldan devam etmiştir. Bu yüzyıldan sonra iki daire şeklinde devam etmiştir. Bunlardan birisi Azeri ve Doğu Anadolu sahasını içine alan Doğu Oğuzcası (Azeri Türkçesi), diğeri ise Osmanlı sahasını içine alan Batı Oğuzcasıdır.”²²

Faruk Kadri Timurtaş da iki lehçe arasındaki ayrılığın XIV. yüzyıldan sonra kesinleştiğini ifade etmiştir.²³

XIII. yüzyıldan önce Azerbaycan Türkçesi, Kıpçak Türkçesiyle ilişki içindedir. Selçukluların bölgeye gelmesiyle Kıpçakça yerini Oğuzcaya terk etmiştir.²⁴

Ergin ise bu iki lehçenin farklılığının bugünden geriye doğru gidildikçe azaldığını söylemiştir.

“İki sahadaki eserler arasında görülen ufak tefek farklar hep, bir yazı dilinin uzak bölgesi arasında görülen mahalli ayrılıklar çerçevesinde kalmış, Azeri ve Osmanlı Türkçeleri günümüze kadar hiçbir zaman iki ayrı yazı dili haline gelmemiş, daima aynı

¹⁷ Alışık, *a.g.e.*, 368.

¹⁸ Ayfer Aytaç, *Feridun Celilov'un "Azerbaycan Dilinin Morfologiyası" Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Biçim Bilimsel Ses Bilim Olarak Karşılaştırılması*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2007, s. 17.

¹⁹ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar: Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler*, TDK Yayınları, 1, Ankara, 1995, s. 205 v.d.

²⁰ Gürer Gülsevin, “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, 7, Ankara 1998, s.12 v.d.

²¹ Özkan, *a.g.e.*, s. 39.

²² Burhan Paçacıoğlu, *Orta Türkçe*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas, 2007, 195.

²³ Timurtaş, *a.g.e.*, s. 11.

²⁴ Kaydarov – Orazov, *a.g.e.*, s. 161.

yazı dilinin iki ayrı dairedeki görünüşünü teşkil etmişlerdir.”²⁵

Muharrem Ergin Azerbaycan Türkçesini Doğu Oğuzcası, Osmanlı Türkçesini ise Batı Oğuzcası şeklinde adlandırmış ve Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi kollarının oluşmasını özetle beş sebebe bağlamıştır:

1. Eski Anadolu Türkçesinin bir geçiş devresi olması nedeniyle hem Eski Türkçenin özellikleri devam etmiş hem de Oğuz Türkçesi özellikleri görülmeye başlanmıştır. Dildeki bu karışıklık Azerbaycan ve Osmanlı sahalarında farklı kullanımların tercih edilmesiyle bu iki alan ayrılmaya başlamıştır.

2. Anadolu ve Azerbaycan’ın Türkleşmesinden sonra bu bölgelere farklı Oğuz boylarının yerleşmesi ve bu boyların ağızlarında da farklılıkların olması. Azerbaycan ve Osmanlı sahaları arasındaki ayrılıkların bir kısmı bu boylara dayanan ağız farklarından kaynaklanmaktadır.

3. Özellikle Azerbaycan Türkçesi üzerinde diğer Türk lehçelerinin etkisi.

4. Azerbaycan Türkçesinde İlhanlılar dolayısıyla, bazı Moğolca unsurların kalmış olması.

5. Her iki sahada görülen komşu dillerin etkileri. Osmanlı Türkçesine daha çok Batı dilleri, Azerbaycan Türkçesini ise Farsça ve Rusça etkilemiştir.²⁶

“Azeri Türkçesi geçirdiği tarihi gelişme içinde üç ana döneme ayrılmaktadır:

- 1) Yazı dilinin oluşması dönemi (15–17. yy.)
- 2) Yazı dilinin sadeleşmesi – millîleşmesi dönemi (18-19. yy)
- 3) Çağdaş Azeri Türkçesi dönemi

Feridun Beğ Köçerli 1903’de yayınladığı bir risâlede, Azerbaycan edebiyatını Molla Penah Vagıf’tan (ölüm 1797) başlatır ve Vagıf’ı bu edebiyatın kurucusu kabul eder; sözlü edebiyatın köklerinin ise, çok daha eskilere uzandığına dikkat çeker. Yusuf Beğ Vezirof’a göre ise Nesimi’nin (ö. 1417) eserleri yazılı edebiyatın ilk ürünleridir.”²⁷

Nizami Xudiyev Azerbaycan Türkçesinin teşekkülünü üç aşamaya ayırarak değerlendirmiştir:

“1. Azərbaýcan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII. əsrə qədər)

²⁵ Ergin, *Azeri ...*, VIII.

²⁶ Ergin, *Azeri ...*, s. X – XI.

²⁷ Alışık, *a.g.e.*, 367.

2. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII. əsrdən XVII. əsrə qədər)

3. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII. əsrdən bu günə qədər)”²⁸

Gerek Türkiyə’de gerekse Azərbaycan’da yazılan edebiyat tarixlərində Türkçe şiirleri bilinen ilk Azeri şairi Şeyh İzzeddin Esfarayanî'dir. (ö. 642/1244-1245) Şiirlerinde “Hasanoğlu” mahlasını kullanır. Bu yüzyılın sonlarında yaşamıştır. Farsça şiirlerinde ise “Pur-i Hasan” mahlasını kullanmıştır. Elimizde sadece iki Türkçe iki de Farsça şiiri kalmıştır.²⁹

Hasanoğlu'nun ilk şiirinde Farsça şiir geleneğinin hâlâ etkili olduğu görülmektedir.

Apardı könlümi bir hoş gemer yüz canfeza dilber.
Ne dilber? Dilber-i şahid. Ne şahid? Şahid-i server.

Men ölsem sen büt-i şengül sürahi eyleme gül gül.
Ne gül gül? Gülgül-i bade. Ne bade? Bade-yi ehmer.

İkinci şiir ise şairin artık Türkçeye hâkim olduğunu, çeşitli deyim ve teşbihleri hiç zorlanmadan kullandığını görüyoruz:

Necesen, gel ey yüzi ağum benüm
Sen erittin odlara yağum benüm.

And içerem senden artıg sevmeyem.

Senin ile hoş keçer çağum benüm.

...

Kışladım kapunda itlerün ile

Oldu küyin üste yaylağum benüm

...

Bu Hesenoğlu senün bendendürür

²⁸ Xudiyev, *a.g.e.*, 4.

²⁹ Akpınar, *a.g.e.*, s. 157.

Anı redd etme, yüzi ağum benüm.³⁰

“Dasitan-ı Ahmed Haramî” Hasanoğlu’yla aynı yüzyılda Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış ilk mükemmel mesnevi örneğidir.³¹

Azerbaycan Türkçesi XIII. yüzyıldan itibaren artık tam bir yazı dili olmasına rağmen 1930’lara kadar ayrı bir kol olarak nitelendirilmemiştir. Çeşitli resmi belgelerde ve bu tarihler arasında yazılmış eserlerde *Oğuz dili*, *Türk dili*, *Türk-Tatar dili*, *Türk Azerbaycan dili*, *Tatar dili*, *Tatar-Azerbaycan dili*, *Tatar-Azerbaycan lehçesi* gibi adlandırmalarla karşılaşılır. “Azerbaycan Dili” adlandırması ise Sovyet döneminden sonra yerleşmiştir.³²

XIV. yüzyılın önemli temsilcileri *Kadı Burhaneddin* (ö. 1399) ve *Seyyid İmâdüddin Nesimî’dir* (ö. 1417). Kadı Burhaneddin divanında Azerbaycan ve Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerinin, karışık olarak bulunması, Kadı Burhaneddin Divanı’nı bütünüyle Azerbaycan Türkçesine mal etmemizi engeller.³³ Burhaneddin’in dili sade ve canlı halk konuşma dilidir. Bu dil, daha sonraları Nesimî tarafından geliştirilecek, Fuzulî’yle de zirveye ulaşacaktır.³⁴ Daha sonarı Habîbî, Hataî ve Fuzulî’yi etkileyen, döneminde Arapça ve Farsça etkin olmasına rağmen ana dili Türkçe ile yazmayı tercih eden Nesimî XIV. yüzyılda Azerbaycan edebiyatının ilk büyük şairidir.³⁵ Nesimî Türkçeyi o denli kuvvetli işlemiştir ki Türkçe, Arapça ve Farsça ile rekabet edebilecek konuma yükselmiştir.³⁶ Azerbaycan’da anadilli felsefi şiirin temelini atan yine odur.³⁷

XV. yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu saraylarında Türkçe kullanılmış, bizzat hakanların Türkçe divanlar yazmaları, aydınları da Türkçe yazmaya yöneltmiştir. Karakoyunlu hakanı olan *Cihan Şah* (1437-1467), *Hakikî* mahlası ile Türkçe ve Farsça divan yazmıştır.

³⁰ Xudiyev, *a.g.e.*, s. 161. ; Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 410 – 411.

³¹ Akpınar, *a.g.e.*, s. 21. ; Xudiyev, *a.g.e.*, s. 165.

³² Zemine Ziyayeva, Azerbaycan Diyalektolojisinin Tarihi Üzerine [Elektronik Sürüm], *Qafqaz Üniversitesi Karadaniz Araştırmaları Dergisi*, 30, Bakü, 2011, s. 93-94.

³³ Alışık, *a.g.e.*, s. 368.

³⁴ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 411.

³⁵ Aysu Erden, “Azerbaycan Türkçesinin Geçmişine ve Sözdizimi Özelliklerine Kısa Bir Bakış” [Elektronik Sürüm], *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), Ankara, 1985, s. 44.

³⁶ Akpınar, *a.g.e.*, s. 22.

³⁷ Eliyar G. Seferli – Xelil H. Yusufli, , *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi; Azerbaycan Eski Türk Edebiyatı*, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 15.

XVI. yüzyılda Safeviler, Horasan ve Irak'ta güçlü bir devlet kurmuştur. Bu dönemde Hataî mahlasıyla Türk-İran hakanı Şah İsmail'i görürüz. Hataî'nin Türkçe Divânı, Deh-nâme ve Nasihatnâme adlı iki mesnevisi vardır. Şah İsmail Azerbaycan'da konuşulan Türkçeyi resmi dil kabul ederek, Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar uzanan bölgede bu dilin konuşulmasını sağladı. Bu yüzden XVI. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin altın çağı olmuştur.³⁸ Şah İsmail sarayında Türkçeye verdiği önemle döneminde Türkçenin gelişimine de büyük katkıda bulunmuştur.

Bu dönemde Fuzulî Osmanlı edebiyatında olduğu gibi Azerbaycan edebiyatında da yeni bir çığır açmıştır. Fuzulî birçok Azerbaycan Türkçesi sözcüğünü ustalıkla kullanmış ve Azerbaycan Türkçesinin gelişimine büyük katkı sağlamıştır.³⁹ Türkçe yazdığı eserler içinde Divan'ı, "Sohbetü'l-Esmar", "Beng-ü Bade", "Leyla ve Mecnun" mesnevileri ve XVI. yüzyıl Türk nesrinin güzel örneği olan "Şikâyetname" (Nişancı Paşa Mektubu), Divan'ına yazdığı ön söz ve diğer mektupları (Beyazıd Çelebi'ye, Ayaz Paşaya, Bağdat Kadısı Alaiddin'e) yer almaktadır.⁴⁰ Azerbaycan Türkçesinde şekil bilgisine mahsus dokuz özelliğin Fuzulî'nin Türkçe Divan'ında 824 farklı yerde kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴¹ Yine Azerbaycan Türkçesi dil özelliği ağır basan Dede Korkut Hikâyeleri bu dönemde yazıya geçirilmiştir.

XVII. yüzyılda divan edebiyatı nazım şekilleri yanında, koşma, bayati gibi halk edebiyatı biçimlerini de kullanan Tufarganlı Abbas'ı görüyoruz. Şah İsmail, Âşık Garib ve Köroğlu destanları gibi halk edebiyatı ürünleri de bu dönemde yayılmaya başlamıştır.⁴²

XVIII. yüzyıl bu dönemde sözlü edebiyatın etkisi ile, konuşma diline ağırlık verilmiş yazı dilinde Karabağ ağız etkili olmuştur. Azerbaycan edebiyatında âşık ve gelenekçi yolda yazdıkları şiirlerle Molla Penah Vagıf (ö. 1797) ve *Molla Veli Vidadî* (ö. 1809) seçkin bir yer tutar. Vagıf şiirlerinde halk dilinin zenginliğinden ve kıvraklığından yararlanarak, halk dili ile edebî dili birleştirme yoluna gitmiştir. Edebiyattan Fars etkisini silmek için gayret göstermiştir.⁴³ Azerbaycan Türkçesi için *Vagıf* dönüm noktası olmuştur. Azerbaycan Türkçesi bu dönemde, Arapça ve Farsça

³⁸ Erden, a.g.m.

³⁹ Alışık, a.g.e.

⁴⁰ Pirverdioğlu, a.g.e., s. 414.

⁴¹ Mustafa Karataş, "Azerbaycan Türkçesinin Fuzulî'deki İzleri" [Elektronik Sürüm], *Turkish Studies*, 5(1), 2010, 550-551.

⁴² Perilioğlu, a.g.e., s. 37.

⁴³ Erden, a.g.m., s. 45.

sözcük ve tamlamalarla dolu bir edebî dil iken, yerini yavaş yavaş duru, temiz Türkçeye bırakmaya başlamış; aruz vezninin yanında hece vezni de kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesine özgü nazım biçimleri olan bayatî, geraylı gibi nazım biçimleri yazılı edebiyata girmiştir. Zengin ve köklü bir geleneği olan Azerbaycan halk edebiyatının canlanması dilin gelişmesini hızlandırmıştır. Vagıf ve Vidadî'nin eserlerinde Azerbaycan Türkçesi artık ses ve yapı bakımından tam bir olgunluğa erişmiş, edebî sanatlar, ustaca seçilmiş deyimler, özel kullanılışlar ve ses uyumu ile kusursuz bir edebî dil, bir ezgi dili hâline gelmiştir.⁴⁴

“Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixində M. Füzuli'dən sonra bütöv bir dövr yaradan M. P. Vaqifdir. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şe'r və qəzəl yazan az olubdur.”⁴⁵

XVII. yüzyıldan sonra, eski sözcükler yerlerini Azerbaycan Türkçesine özgü sözcüklere bırakmıştır. Önceki dönemde ana, anlar, andan biçiminde /a/ 3. kişi zamiri, yerini /o/ zamirine bırakmıştır. Vagıf'ın dilinde ara sıra görülen a'lı biçim gelenekle ilgilidir. Yer, yön ekleri ve zamir köklerindeki /k/ sesi XVIII. yüzyılda yerini tamamıyla /h/ye bırakmıştır. (henceri, hara, hansı, hamı...) Bu dönemde halk dili edebî dil seviyesine yükselerek ses özelliklerinin korunması sonucunda eski biçimler ortadan kalkmış ve Azerbaycan Türkçesine özgü ses düzeni yerleşmiştir. Eski Türkçe döneminde zamir köküne gelen +nı/+ni yükleme eki, Azerbaycan Türkçesinde 18. yüzyıldan sonra, ünlüyle biten bütün sözcüklere getirilmeye başlanmıştır. (Koroğlunu, Alım) Öğrenilen geçmiş zaman için bütün kişilerde kullanılan -ib /-ib, -ub/ -üb eki bu dönemden başlayarak yalnızca 2. ve 3. kişilerde kullanılmıştır.⁴⁶

1828 yılında Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan Türkçesi iki kola ayrılmış, Kuzey Azerbaycan'da Rusça ve Batı dilleri tesirine girerken Güney Azerbaycan'da Farsçanın etkisiyle gelişimine devam etmiştir.⁴⁷

XIX. yüzyıllarda Azerbaycan Türkçesiyle özellikle şiir ve tiyatro alanında ürünler verilmiştir. Geleneksel türler yanında Batı edebiyatı türlerinin de kullanıldığı yeni bir döneme girilmiştir. İlk Azeri tiyatro yazarlarından Mirza Fethali Ahundov

⁴⁴ Alışık, a.g.e., s. 369.

⁴⁵ Xudiyev, a.g.e., 299.

⁴⁶ Alışık, a.g.e.

⁴⁷ Akpınar, a.g.e., s. 39.

İslam geleneklerini batılılaştırmaya çalışmıştır.⁴⁸ Ahundov, özellikle tiyatroları ile “ana dili” ile de sanatsal çalışmalar yapılabileceğini ortaya koyar.⁴⁹ Ahundov komedilerini Osmanlı Türkçesiyle değil, Azerbaycan Türkçesiyle yazarak Azerbaycan yazı dilinin kurucusu oldu.⁵⁰ Nizami Xudiyev, Ahundov’un Azerbaycan edebiyatına hizmetlerini şöyle açıklar: “XIX. əsrdə Azərbaycan edebi dilinin inkişafında M. F. Axundov’un xidmətləri o qədər böyükdür ki, onu XII-XIV. əsrlərdə İ. Nesimi’nin XVI. Əsrdə M. Füzuli’nin, XVIII. Əsrdə M. P. Vaqif’in xidmətləri ilə müqayisə etmək, hətta bir sıra məqamlarda onlardan da yüksəyə qoymaq mümkündür.”⁵¹

Daha sonra Necef Bey Vezirli, Abdurrahim Bey Hakverdi gibi yazarlar tiyatro ve romanlarında Azerbaycan dil ve edebiyatına katkıda bulunurken öte yandan da Azerbaycan Türkçesiyle gazete ve dergiler çıkarılmaya başlanmıştır.

22 Temmuz 1875 tarihinde Bakü’de Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapan ilk millî Türk-Müslüman gazetesi olan “Ekinçi” Hasan Bey Melikzâde Zerdabî tarafından çıkarılmıştır. Daha sonra Tiflis’te Hacı Seyid Efendi Ünsizâde tarafından çıkarılan haftalık “Ziya” ve “Ziya-yı Kafkasiyye”nin (1880-1884) yayın dili Azerbaycan Türkçesi olmuştur. Sonrasında Celâl Ünsizâde’nin yayınladığı “Keşkül (1883-1891)” ise Rusça ve Farsça makalelere de yer vermekle birlikte yayın dili olarak yine Türkçeyi tercih etmiş, “Ziya”ya göre daha açık bir dil politikası benimsemiştir.⁵²

Bu dönemde “Maarifçiler” olarak adlandırılan ve gelişmenin temel şartını eğitim sahasında yapılacak düzenlemelere bağlayacak olan aydınların Azerbaycan Türkçesine büyük hizmetleri olmuştur. Bu arada 1881’den itibaren Kazan, Taşkent, Ufa ve Bakü gibi merkezî bölgelerde Türkçe eğitim taleplerinde bulunan Gaspıralı’nın da bu yöndeki çalışmalara büyük katkılar sağladığını biliniyor.⁵³ Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış ilk ders kitabı olan “Müntehabat(1885)” Ahundzade’nin hocası Mirza Şefi Vazıh (1794-1852) tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁴ Bir başka eğitimci olan Mehemed Sıdkî, Nahçıvan’da açtığı bir okulda öğrencilerine Türkçeyi öğretmeyi temel görev bilmiş, kendi ders kitaplarını kendisi hazırlamıştır. Türkçe hakkındaki kaygılarını “*Bu dil bir*

⁴⁸ Erden, a.g.m., s. 46.

⁴⁹ Ali Erol, “Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Mes’alesi” [Elektronik Sürüm], *Turkish Studies*, 6(1), 2011, s. 1044.

⁵⁰ Talat Tekin, *Makalalar III; Çağdaş Türk Dilleri*, Grafiker Ofset, Ankara, 2005, s. 275.

⁵¹ Xudiyev, a.g.e., 362.

⁵² Erol, a.g.m, s. 1044 -1045.

⁵³ Erol, a.g.m, s. 1045.

⁵⁴ Akpınar, a.g.e., s. 48.

libasa benzeyir ki, güya pambığı Türkistan'da ekilib, ipliği İran'da eyrilib, rengi Erebiistan'da verilib, özü de Azerbaycan'da tohunun, Rusya'da ise gümrüklenibdir"⁵⁵ şeklindeki sözleri ile ortaya koyan Sıdkî, Paşa Sultanof ile birlikte Farsça-Azerbaycan Türkçesi-Rusça bir sözlük de hazırlamış ancak bu çalışmasını bastıramamıştır.⁵⁶ Türkçenin yeniden yapılandırılması ve yazı dili olarak yaygınlaştırılması için yoğun çaba harcayan bir diğer eğitimci de Feridun Bey Köçerli'dir. Yazar, öğretmenlik yaptığı dönemlerde Zöhrabzade ile birlikte "Ta'lim-i Lisan-ı Türki" adlı bir ders kitabı yayınlamıştır.⁵⁷

XX. yüzyıl başlarında Rusya'daki Birinci Rus İnkılâbı (17 Ekim 1905) neticesinde Rusya'da halka geniş bir söz ve matbuat hürriyeti verilmişti.⁵⁸ Bunun neticesinde Hüseyinzâde'nin başyazarlığıyla 1906-1907'de Bakü'de çıkan "Füyûzât" dergisi ile Celil Memmedguluzâde'nin başyazarlığıyla 1906'da Tiflis'te yayın hayatına giren "Molla Nesreddin" dergisi, iki farklı dil anlayışının temsilcileriydiler. Molla Nasreddin ile pek çok konuda amaç birliği içerisinde olan Füyûzât'ın dil meselesinde farklı bir yol izlediği görülür. Gaspıralı İsmail dergiye yazdığı bir mektubunda girişimi takdir etmekle birlikte dil konusunda uyarıda bulunacak, kendilerine sade bir dil kullanmalarını tavsiye edecektir.⁵⁹ Füyûzât'ın dili tek bir millî dil iddiasını taşımasına rağmen o dönemdeki ağır ve ağdalı Servet-i Fünun dönemi Osmanlıcasıdır.⁶⁰ Bu durum Hüseyinzade Ali Bey'in İstanbul Türkçesinin ortak bir dil olabileceği tezinin bir sonucudur.⁶¹ Tabii bunda Füyûzât'ın yazar çekirdeğinin Türkiye'de tahsil alan, yahud İstanbul'dan gelen yazarlardan oluşmuş olmasının da etkisi yadsınamaz.⁶² Aynı amaç doğrultusunda Hüseyin Cavid okullarda Osmanlı Türkçesi ile dersler vermiştir. Yine Marks Müller'in, Türkçenin Bütün Asya için ortak bir dil olabileceği yönündeki görüşlerinden hareketle Abdulla Şaik, çalışmalarında Türkiye Türkçesini esas almıştır.⁶³

İlk sayısında "Sizi deyiş gelmişem, ey benim Müselman kardeşlerim" diye, yüzünü halkın sade, fakir, ezilen, hakkı çiğnenen tabakalarına çeviren "Molla

⁵⁵ Erol, a.g.m, 1045-1046.

⁵⁶ Akpınar, a.g.e., s. 441-442.

⁵⁷ Akpınar, a.g.e., s. 425.

⁵⁸ Yaşar Vahidoğlu Karayev, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi; Azerbaycan XX. Yüzyıl Yakın Dönem Türk Edebiyatı (1920'den Günümüze Kadar)* [Elektronik Sürüm], IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

⁵⁹ Erol, a.g.m, s. 1049.

⁶⁰ İrfan Murat Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı" [Elektronik Sürüm], *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2 (2), 2013, s. 153.

⁶¹ Erol, a.g.m, s. 1051.

⁶² Karayev, *Türkiye Dışındaki...*

⁶³ Erol, a.g.m.

Nesreddin”, halkla onun anladığı dille, Celil Memmedguluzade’nin de yazdığı gibi, Türk’ün açık ana dili” ile konuşuyordu.⁶⁴ Molla Nasreddin’in kurucusu Celil Memmedguluzade 27 Yanvar 1907 tarihli “Ana Dili” adlı yazısında, Arapça-Farsça ifadelerin yoğun olduğu bir diyaloga kulak misafiri olan annesinin, “Hangi dille konuştunuz?” sorusuna karşılık aldığı “ana dili” cevabı karşısında yaşadığı şaşkınlığı anlatır. Dil bilinci açısından bir vurgu olma özelliğine sahip olan işte bu olay, Molla Nasreddin’in izleyeceği temel dil politikasının anahtarlarını verir.⁶⁵ Celil Memmedguluzade “Mecmuamızda Dil Meselesi” adlı makalesinde dergilerde yazarların “ana” yerine “mader”; “baba” yerine ise “peder” sözcüğünün tercih edilmesinden yakınıdır.⁶⁶ Molla Nasreddin dergisi Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak gelişmesinde büyük rol oynamış ve Azerbaycan Türkçesinin İran ve Türkiye’nin etkisinden kutulmasında önemli rol oynamıştır.⁶⁷ “ Molla Nəsrəddin xalq xəzinəsinin qapılarını taybatay ədəbi dilin üzünə açdı.”⁶⁸

Ancak bütün bu çalışmalar 1917 Bolşevik devriminden sonra kesintiye uğradı. Diğer millî edebiyatlar gibi Azerî edebiyatı da Lenin’in düşüncelerine uygun olarak parti faaliyetlerinin bir parçasına, parti ideolojisinin propogandasına dönüştürüldü. Yirminci yıldan sonraki edebiyat, bu sebeple bir kural olarak, son dönemlere kadar, “Sovyet Edebiyatı” diye adlandırıldı.⁶⁹ Özellikle 1936’dan sonra uygulanan asimilasyon politikaları sonucunda ise matbuat faaliyetleriyle katedilen mesafe tamamen tersyüz edildi. Stalin’in ölümünden sonra parti baskılarının ortadan kalkması ve 1960’lı yıllarda hayata geçirilmeye başlanan yeniden yapılanma politikaları çerçevesinde daha özgürlükçü bir atmosfer yakalanmış, en azından dil konusundaki dayatmalar ortadan kalkmıştır. Ancak bu kez de Rusçanın önlenemez etkisi ile Azerbaycan Türkçesi açısından yeni bir tehlike başgöstermiştir.⁷⁰

Sonuç olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan Türkçesinin yabancı etkilerden arındırılması açısından oldukça önemli kazanımlar sağlamıştır. Önce Molla Penah Vagıf ile başlayan Mahallî Klasisizm hareketi, ardından Ahundov’un

⁶⁴ Mithat Durmuş, “Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve ‘Molla Nasreddin Dergisi’” [Elektronik Sürüm], *Turkish Studies*, 3(7), 2008, s. 360.

⁶⁵ Erol, a.g.m., s. 1047.

⁶⁶ Maarife Hacıyeva, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun, 1994, s. 4.

⁶⁷ Akpınar, a.g.e., s. 454.

⁶⁸ Xudiyev, a.g.e., 407-408.

⁶⁹ Karayev, *Türkiye Dışındaki...*

⁷⁰ Erol, a.g.m., s. 1051.

edebiyat, Zerdabî'nin ise gazetecilik dili açısından takındıkları bilinçli tavır, sürecin ilk adımları olarak önemli bir yere sahiptir. Söz konusu süreçte ikinci safha ise büyük ölçüde 1905 Manifestosu ile yakalanan hürriyetçi atmosfer, dil ve edebiyat açısından millî tavrın önde olduğu yeni bir bakış açısının gelişmesine imkan sağlamıştır. Diğer taraftan Maarifçiler'in ana dili olarak Türkçeyi öne çıkaracak olan katkılarını da unutmamak gerekir. 1906'dan itibaren Türkçe meselesi “edebî dil” bağlamından daha çok Molla Nasreddin ve Füyûzat dergilerinin anlayışları doğrultusunda mecrasını bulmaya çalışacaktır.⁷¹

Bu dönemde Kuzey Azerbaycan'da şiir alanında sayabileceğimiz isimler şunlardır:⁷² Resul Rıza, Mikayıl Müşfik, Elmas Yıldırım, Semed Vurgun, M. Rahim, Ehmed Cemil, Zeynel Halil, Bahtiyar Vahabzâde, Nebî Hazrî, Hüseyin Hüseyinzâde, Zeynel Cabbarzâde, A. Babayef, İslâm Seferli, Kasım Kasımpzâde, Eliağa Gürçaylı, S. Rüstem, H. Cavid, M. Aslan...

Nesir türü de yine bu dönemde gelişerek Mehmed Emin Resulzâde , Hacıbaba Nezerli, E. Ebülhesen, Hüseyin Mehdi, Mir Celâl, Ali Veliyev, Sabit Rahman, Enver Memmedhanlı, Mirza İbrahimof, Avez Sadık, İlyas Efendiyef, Ekrem Eylisli, Elçin, Anar gibi romancı ve hikâyecilerin yetişmesine vesile olmuştur.

Güney'de ise Ali Fitret, Habib Seher, Bağır Niknam, Muzaffer Derefşî, M. Zehtabi, Balaş Azeroğlu, Seher Bulut Garaçorlu, Medine Gülgün, Mir Mehdi Etimad, Höküme Billurî bu dönemin yazar ve şâirleridir. Mehmed Hüseyin Şehriyar (1907-1988), günümüz Azerbaycan edebiyatının en çok sevilen ve sayılan temsilcisidir. Şehriyar'dan sonra, 1950 Güney Azerbaycan şiirinde bir canlanma göze çarpar.⁷³

1.1.3. Azerbaycan Ağızları

Azerbaycan Türkçesi, bugünkü Azerbaycan toprakları dışında birçok ülkede de konuşulmaktadır. Azerbaycan Türkçesi bugün Gürcistan, Dağıstan, İran, Türkiye ve Irak'ta konuşulan bir dildir.⁷⁴

⁷¹ Erol, a.g.m., s. 1052.

⁷² Alışık, a.g.e., s. 369-370.

⁷³ a.g.e.

⁷⁴ Erdal Karaman, “Azerbaycan Ağızları Üzerine Bir Deneme” [Elektronik Sürüm], *Journal of Qafqaz University*, 21, 2000, s. 2.

Azerbaycan Türkçesinde de çeşitli sebeplerle yazı dilinden ayrılıklar gösteren ağızlar doğmuştur. Azerbaycan Türkçesi genel olarak Güney ve Kuzey Azerbaycan olmak üzere iki büyük ağızdan oluşur.

Güney Azerbaycan ağızları konusunda fazla bir çalışma yapılmamıştır. “Kuzeybatıda konuşulan Azerice (Azerbaycan Türkçesi) ile Aynallu bölgesi dahil güneybatıda konuşulan Kaşgayca olmakla birlikte, eski Sovyetler Birliği’nde konuşulan zerice ile karşılaştırıldığında, İran’daki Azerbaycan Türkçesi ağızlarının daha az incelenmiş olduğu görülür.”⁷⁵

Kuzey Azerbaycan Türkçesi ağızları üzerinde ise yeterince çalışma yapılmış, bütün yönleri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Azerbaycan Türkçesinin coğrafya esasına dayalı olarak yapılmış olan sınıflandırması şöyledir:⁷⁶

1. **Doğu Öbeği:** Kuba, Bakü, Şamahı, Salyan, Lengeran ve Mugan⁷⁷
2. **Batı Öbeği:** Kazak, Borçalı, Ayrım, Gence ve Karabağ
3. **Kuzey Öbeği:** Nuha, Vartaşan, Kutkaşan, Zagatala ve Gah⁷⁸
4. **Güney Öbeği:** Nahçıvan, Ordubad, Tebriz ve Yerevan⁷⁹

Şireliev Azerbaycan Türkçesinin ağızlarını Oğuzca ve Kıpçakça etkisini göz önüne alarak yeni bir ayrıma tabi tutmuştur:⁸⁰

1.Kıpçak Tipli Ağızlar

- a. Zagatala, Kah
- b. Şeki
- c. Kuba

2. Oğuz Tipli Ağızlar

- a. Kazak
- b. Gence
- c. Ayrım
- d. Karabağ

⁷⁵ Gerhard Doerfer, “İrlandaki Türk Dilleri”, (Çev., Sultan Talu), *Dil Araştırmaları Dergisi*, 3, 2008, 99.

⁷⁶ Alışık, *a.g.e.*, s. 370.

⁷⁷ Karaman, “Azerbaycan Ağızları...”

⁷⁸ Ahmet Buran – Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010, s. 74.

⁷⁹ Karaman, “Azerbaycan Ağızları...”

⁸⁰ Alışık, *a.g.e.*, s. 371.

- e. Nahçıvan
- f. Ordubad

3. Oğuz Kıpçak Özelliklerinin Karışık Olarak Yaşadığı Ağızlar

- a. Şamahı
- b. Bakü
- c. Mugan
- d. Lengeran
- e. Pedehodne

Güney Azerbaycan ağızlarının en önemli ayrılığı Farsça etkisi ile ünlü uyumlarının bozulmuş olmasıdır. Söz varlığında ve ki'li birleşik cümlelerin kullanımında Farsça etkisi yoğun olarak görülür. Kaşkay ve Aynallu ağızlarının en ayırt edici özellikleri ise Eski Türkçedeki aslı uzunlukları korumalarıdır.⁸¹

Güney Azerbaycan Ağızları:⁸²

1. Kuzeybatı ağızları: Tebriz, Urmiye
2. Kaşkay ağzı
3. Aynallu ağzı
4. Sungur ağzı
5. Kum ağzı
6. Kâbil Afşar ağzı
7. Kuzey Irak ağzı

Ayrıca Doğu Anadolu ağızları da Türkiye Türkçesinden ziyade Azerbaycan Türkçesine daha yakındır. Onlar da Azerbaycan dairesi içinde değerlendirilebilir.⁸³

1.1.4. Azerbaycanda Kullanılan Alfabeler

Azerbaycan tarihinde Arap, Latin ve Kiril olmak üzere üç farklı alfabe kullanılmıştır. Azerbaycan'ın 19. yüzyılda Rus egemenliğine girmesine kadar Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi Arap alfabesi kullanıldığı görülür.

Azerbaycan Türkçesinin yazımı için 1922 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmıştır. Günümüzde ise, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Lâtin, Güney Azerbaycan ve Irak'ta ise Arap kökenli alfabe kullanılmaktadır.⁸⁴

⁸¹ a.g.e.

⁸² a.g.e.

⁸³ Aytaç, a.g.e., s. 10.

Alfabe konusunda ilk ciddi çalışma, Mirza Fethali Ahundzâde (1812-1878) tarafından yapılmıştır. Ahundov, alfabe ile ilgili fikirlerini “Elifba-yı Cedit” adlı el yazması kitabında ayrıntılı olarak ele alır.⁸⁵ Ahundzâde, İslâm dünyasının geri kalmasını, yazılması ve okunması zor olan Arap alfabesine bağlamaktadır. Mirza Fethali Ahundzâde, yazıyı Azerbaycan Türkçesinin ses bilgisine uygun biçime getirmek için Arap kökenli alfabeyi kökünden iyileştirmeye çalışmış ve bu yolda hazırladığı Farsça bir taslağı; Türk, İran ve Rus devletinin ilgili komisyonlarına göndermiştir.⁸⁶ M. Fethali Ahundzâde, söz konusu taslak için Osmanlı Devleti’nden hiçbir cevap alamayınca, 1863’te İstanbul’a gelir. Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniyye’de, Münif Paşa’nın da hazır bulunduğu bir toplantıda hazırladığı taslağı sunar. Ancak taslak, okuma ve yazmayı pek kolaylaştırmadığı ve kitap basma işindeki güçlüklerden dolayı geri çevrilir.⁸⁷ Ahundov’la birlikte Azerbaycan’da alfabe ıslahatını destekleyen birçok aydın vardır. Ağayev Yadigarov, Feridun Bey Köçerli, M. Şahtatinski bunlardan birkaçıdır.⁸⁸

Ekim 1917 devrimiyle birlikte alfabe tartışmaları hız kazanır. Bu tarihe kadar komisyonlar birkaç kez alfabe meselesini ele alsada bir netice elde edemezler. Bu dönemde alfabe değişikliği için eğitimciler aktif rol alırlar. 17 Haziran 1919 tarihinde Eğitim Bakanlığı gözetiminde bir komisyon kurulur. Öğretmenler kendi aralarında mevcut alfabeyi ele alırlar. Sözü edilen toplantıda Latin alfabesinin kabul edilmesi gerektiği fikri kabul edilse de siyasi yapı yeni alfabeğe geçmeyi engeller. 14 Ekim 1920 tarihinde Bakü’de düzenlenen Müellimler Kurultayı’nda alfabe meselesi tekrar gündeme gelir. Kommunist gazetesinde aydınlar arasında şiddetli tartışmalar olur.⁸⁹ 1922 yılı mayıs ayında Yeni Türk Alfabe Komitesi kurulur.⁹⁰

Latin alfabesine geçişi destekleyen en önemli isim şüphesiz Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin ilk devlet başkanı Neriman Nerimanov’dur. Nerimanov, 1922’de Latin alfabesi taraftarı olan Samed Ağa Ağamalıoğlu’nu Yeni Türk Alfabeti

⁸⁴ Alışık, *a.g.e.*, s. 362.

⁸⁵ Erdal Karaman, “Dünden Bugüne Azerbaycan’da Alfabe”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, Tokat, 2010, s. 131.

⁸⁶ Alışık, *a.g.e.*, s. 363.

⁸⁷ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 156.

⁸⁸ Karaman, “Dünden Bugüne ...”, s. 133.

⁸⁹ a.g.m., s. 134.

⁹⁰ Ayça Ergun, “Azerbaycan’da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”, *Bilig*, 54, Ankara, 2010, s.141.

Komitesi'nin başkanı olarak atadı. Komitede Ağamalıoğlu ile birlikte Celil Memmedguluzade, V. Xuduflu ve Xalid Seid gibi isimler yeni alfabeyle geçişe ilişkin faaliyetlerine başladılar. Latin alfabesinin kullanımının tebligatını yapmak için de Latin alfabesi ile yayımlanmış ilk Türk gazetesi olan *Yeni Yol* 21 Eylül 1922'de yayın hayatına başlandı.⁹¹

Azerbaycan hükümeti Latin alfabesini 20 Ekim 1923'te resmen kabul edilmesi kararını aldı. 27 Haziran 1924 itibariyle Latin alfabesi Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yönetimi tarafından resmi şekilde kullanılmaya başlandı. 1 Mayıs 1925'te Latin alfabesi gazeteler ve resmi yazışmalar için zorunlu ilan edilirken, 1925-1926 ders yılında yeni Latin alfabesi Azerbaycan Sovyet cumhuriyetinin bütün Türk okullarında okutulmaya başlandı.⁹² Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, "Halk Komissarları Soveti" 21 Temmuz 1928 tarihinde aldığı kararla, 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren yeni alfabeyle geçilmesi yönünde görüş birliğine varır.⁹³

I. Bakü Türkoloji Kongresinden sonra, Haziran 1926'da "Azerbaycan Yeni Türk Elifbası Komitesi", "Ümumittifak Merkezi Yeni Türk Elifbası Komitesi"ne (ÜMYTEK) çevrilir. Bunun sonucunda 1932 yılında kabul edilen ortak alfabe ile tamamen Latin alfabesine geçilir.⁹⁴

1940 yılında ise Azerbaycan'da ve diğer Türk topluluklarında Sovyetler Birliği'nin isteği ile kiril alfabesine geçilmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasına kadar da bu alfabe kullanılmıştır.⁹⁵

Sovyetler Birliğinin dağılınca 18 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla Azerbaycan resmen bağımsızlığını kazanır.⁹⁶ Azerbaycan Parlamentosu'ndan 24 Aralık 1991 tarihinde ilk geçen karar, Lâtin alfabesine geçiştir. 2001 yılına kadar 10 yıl boyunca iki alfabe birlikte kullanılmıştır. 1 Ağustos 2001 tarihinde, resmî olarak basın ve yayında lâtin kökenli Azerbaycan alfabesinin kullanımı mecburiyeti getirilmiştir.⁹⁷

Azerbaycan'da son seksen yılda alfabe dört defa şu şekilde değiştirilmiştir.⁹⁸

⁹¹ Ergun, a.g.m., s. 141-142.

⁹² Ayşe İlker, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 9.

⁹³ Karaman, "Dünden Bugüne ...", s. 135.

⁹⁴ a.g.m., s. 135-136.

⁹⁵ Aytaç, a.g.e., s.11.

⁹⁶ Karaman, "Dünden Bugüne ...", s. 140.

⁹⁷ Alışık, a.g.e., s. 365.

⁹⁸ Azerice, (t.y.), <http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerice>, Erişim Tarihi: 15 Ekim 2013.

Arap Asıllı Alfabe (-1929) İran	Latin Asıllı Alfabe (1929–1939) Azerbaycan SSC	Kiril Asıllı Alfabe (1939–1991) Azerbaycan SSC	Latin Asıllı Alfabe (1992-)Azerbaycan Cumhuriyeti
آ, ا	A a	А а	A a
ب	B b	Б б	B b
ج	Ç ç	Ч ч	C c
چ	C c	Ч ч	Ç ç
د	D d	Д д	D d
–	E e	Е е	E e
ع (هسک), ع	Ə ə	Ә ә	Ə ə
ف	F f	Ф ф	F f
گ	G g	К к	G g
غ	Q q	Ғ ғ	Ğ ğ
ه, ح	H h	Һ һ	H h
خ	X x	Х х	X x
–	Ь ь	Ы ы	I ı
ی	I i	И и	İ i
ژ	Z z	Ж ж	J j
ك	K k	К к	K k
ق	Q q	Г г	Q q
ل	L l	Л л	L l
م	M m	М м	M m
ن	N n	Н н	N n
و	O o	О о	O o
–	Ө ө	Ө ө	Ö ö
پ	P p	П п	P p
ر	R r	Р р	R r
ص, س, ث	S s	С с	S s
ش	Ş ş	Ш ш	Ş ş
ط, ت	T t	Т т	T t
و	U u	У у	U u
و	Y y	Ү ү	Ü ü
و	V v	В в	V v
ی	J j	Ј ј	Y y
ظ, ض, ز, ذ	Z z	З з	Z z

Güney Azerbaycan'da ise hiç kesintiye uğramadan Arap alfabesi kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesi, İran'da "Lingua Franca" olarak geniş bir coğrafyada kullanılmasına rağmen, resmî bir geçerliliği yoktur.⁹⁹

1.1.5. Azerbaycan Türkçesi Şekil Bilgisi

Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde kullanılan eklerin hemen hepsi küçük görev değişiklikleriyle kullanılmaktadır.

İsimlerde gerek kullanım, gerek yapı bakımından Türkiye Türkçesine paralel bir gelişme göstermiştir. İsimlerin çokluk biçimi /-lAr/ ekiyle kurulur. Azerbaycan Türkçesinde iyelik ekleri de Türkiye Türkçesindeki eklerle aynıdır : +(I)m / +(U)m, +(I)n / +(U)n, +I/+U , +sI / +sU, +(I)mIz / +(U)mUz, +(I)nlz / +(U)nUz, +lArI. Azerbaycan Türkçesinde aitlik eki +kI'dır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Azerbaycan Türkçesinde damak ve dudak uyumuna girmiştir: zamankı. Azerbaycan Türkçesinde hâl ekleri, birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki eklerle aynıdır. İlgi hâl eki ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra +In / + Un; ünlü ile biten isimlerden sonra ise +nIn / +nUn biçimindedir. 1. şahıs zamirlere eklendiğinde +Im , +Um ekine dönüşür. Yükleme Hâli (Təsirlük Hâl) Azerbaycan Türkçesinde ünsüzlerle biten isimlerden sonra, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +I / +U şeklindedir. Ancak ek, ünlüyle biten isimlerden sonra Türkiye Türkçesinde +(y)I / +(y)U şeklinde eklenirken, Azerbaycan Türkçesinde +nI / +nU biçimindedir:¹⁰⁰ gecəni (geceyi). Yönelme hâli (Yönlük Hâl) eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünsüzle isimlerden sonra +A şeklindeken ünlü ile biten isimlerde +(y)A şeklini alır. Bulunma hâli (Yerlik Hâl) +dA, Ayrılma Hâli (Çıxışlıq Hâl) yine Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +dAn şeklindedir. İki ek de Türkiye Türkçesinden farklı olarak sadece tonlu şekilleri kullanılmakta, tonsuz şekilleri ise bulunmamaktadır: kendde (kentte), fındıgdan (fındıktan).

Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri birkaç değişiklik dışında, Türkiye Türkçesindeki eklerle aynıdır. Azerbaycan Türkçesindeki şahıs ekleri üç grupta toplanabilir.¹⁰¹ Zamir Kökenli Şahıs Ekleri; öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve istek kiplerinin çekiminde kullanılır: -Am, -sAn, - , -ıq/-uq/-ik/-ük, -siniz/-siz, -lAr. İyelik kökenli şahıs ekleri; görülen geçmiş

⁹⁹ Alışık, *a.g.e.*, s. 366.

¹⁰⁰ Ə. Rəsulov-R. Rüstəmov, *Türk Dili*, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2007, s. 106.

¹⁰¹ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 85.

zaman ve şart kipleri çekiminde kullanılır: -m, -n, - , -q/-k, -nIz/-nUz, -lAr. Emir şahıs ekleri ise şunlardır: -Im, - , -sIn, -aq/ək, -In/ -Un, -sInlAr /-sUnlAr. Görüldüğü gibi bütün fiil çekimlerinde, 1. çokluk şahıs eki iyelik kaynaklı -k ekidir. Azerbaycan Türkçesinde görülen geçmiş zaman (şuhudi geçmiş zaman) eki -dI/-dU ekidir. Çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ekin tonsuz şekli yoktur. Bildirme kipleri şöyle kurulur: Öğrenilen geçmiş zaman (neqli geçmiş zaman) ise hem -mIş /-mUş hem de - (y)Ib/-(y)Ub ekleriyle kurulur. Zerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sadece -mIş/-mUş anlamını vermezler; bu ekler bazen görülen geçmiş zaman (dI) anlamını da verir: gelmişem “gelmişim” veya “geldim” anlamında; gelmişsen ve gelibsen de “gelmişsin” veya “geldin” anlamındadır.¹⁰² Şimdiki zaman (indiki zaman) -(y)Ir/-(y)Ur ekleriyle çekimlenir. Şimdiki zamanın olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki -mA ya da olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi olan -mIr/-mUr şekli kullanılır.¹⁰³ Geniş zaman ise -(y)Ar ekiyle kurulur. Geniş zamanın olumsuz çekiminde ise birinci teklik ve çokluk şahıslar -mAr- eki; ikinci, üçüncü teklik ve çokluk şahıslar ise -mAz- eki ile kurulur. Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman bildiren -yor eki Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaz. Azerbaycan Türkçesinde gelecek zamanın eki Türkiye Türkçesindeki gibi -acaq/-əcək'tir.

Tasarlama kipleri ise şöyle kurulur: Şart eki Türkiye Türkçesindeki gibi -sA'dır. Gereklilik kipi(vacib şekli) üç farklı şekilde çekimlenir. Birincisi -mAlI ekiyle yapılan ve Türkiye Türkçesinde de gereklilik kipi olarak çekimlenen ektir. Bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. İkincisi -(y)AsI ekiyle yapılır. Bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Üçüncüsü “gerek” kelimesi ve -(y)A ekiyle birlikte (ör: gerek alam) çekimlenen ektir. Emir kipinde çekim her şahsa göre ayrı bir ek alır. Çekiminde emir şahıs ekleri kullanılır. İstek Kipi (arzu şekli) Azerbaycan Türkçesinde -(y)A eki ile karşılanır.

Fiilin yeterliği (felin bacarığ forması) A-bilmek biçimindedir. Türkiye Türkçesinin aksine yeterlik fiilinin olumsuzu da bil- yardımcı fiili ile yapılır: tapabilmek, dəye bilmerem. Azerbaycan Türkçesinde birleşik fiiller dört ana başlık altında incenir.¹⁰⁴ 1.OI-, et-,elə- gibi kısmen müstakil kısmen de yardımcı fiiller isim ve

¹⁰² Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰³ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Lekçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 207.

¹⁰⁴ Muxtar Hüseyinzadə, *Müasir Azərbaycan Dili (Morfoligiya)*, Şərq-Qərb Yayınları, Bakı, 2007, s. 124 v.d.

bazen de sıfatlardan sonra kullanılmakla birleşik fiil oluşur. 2.Müstakil manalı fiiller isimlerden sonra kullanılmakla birleşik fiil oluşur. Böyle fiillerde her iki kelime de aynı köke sahiptir. Örneğin əkin əkmək gibi. 3. -Ib , -Ub zarf-fiil ekiyle çekime giren kelimeler birleşik fiil meydana getirir. Örneğin saralıb-solmaq, donub qalmaq, atılıb düşmək gibi. 4. Sıklıkla bir arada kullanılan bazı sözcüklerin zaman içerisinde kaynaşması, deyim haline gelmesi ile oluşmuş kelimeler birleşik fiil oluşturur.

Azərbaycan Türkçesinde isim-fiil (feli İsim) ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç tanedir. Bu üç ek şunlardır : -maq , -mek / -mA / -Iş , -Uş. Sıfat - Fiil (Feli Sifət) ekleri Türkiye Türkçesi ile biri dışında (-mAlI) aynıdır : -An, -AsI, -mAZ, -Ar, -dıq /-dik / -duq / -dük, -AcAk, -mlş, -mUş, -mAlI. Azərbaycan Türkçesinde kullanılan zarf-filler (feli bağlama) şunlardır: -(y)A, - AlI, -(y)araq / -(y)ərək, -(y)Ar... -mAZ, -(y)Ib, -(y)Ub, -(y)AndA, -AndAn, -caq/çək, -dıqca / -dikce / -duqca / -dükce, -dıqda / -dikde / -duqda / -dükde, -(y)IncA, -kən, -mAdAn, -mAzdAn.

Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sıfatlar iki ana grupta toplanıyor: Niteleme ve Belirtme Sıfatları. Azərbaycan Türkçesinde sayı sıfatları sıfatlardan ayrı olarak “Say(Sayı)” başlığı altında toplanmıştır.¹⁰⁵ Türkiye Türkçesindeki sayı sıfatlarıyla aynıdır. Azərbaycan Türkçesinde bu, o, belə, həmin (bu) ve hemen (o, aynı) işaret sıfatı olarak kullanılan başlıca kelimelerdir. Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: az, çox, xeyli, bir qədər, bir çox, bir az, bir sıra, az-çox, çoxlu, onlarla, yüzlərlə, minlərlə, bir-iki, on-on beş. Başlıca soru sıfatları ise şunlardır: nəçə (ne kadar, kaç), hansı (hangi).

Azərbaycan Türkçesinde zamirler (əvəzlik) birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Şahıs zamirleri (şəxs əvəzliləri) Türkiye Türkçesine oldukça yakındır. Yalnızca 1. Tekil şahısta b-m değişikliği vardır. Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Yalnızca 1. ve 2. tekil kişide yönelme hal eki aldığı kökte ünlü değişimi olmaz.¹⁰⁶ (mənə, sənə) İşaret zamirleri (işarə əvəzliləri) bu, o, orada, burada, bunlar, onlar, həmin (bu) , həmən (o),belə (böyle) ve elə (öyle)'dir. Türkiye Türkçesinde belirsizlik zamirleri olarak ele

¹⁰⁵ a.g.e., s. 82.

¹⁰⁶ a.g.e., s. 100.

aldığımız zamirler Azərbaycan Türkçesinde üç başlık altında toplanmıştır: 1.Qeyri-müəyyən Əvəzlilər 2.İnkâr əvəzliləri 3.Təyin əvəzlilər.¹⁰⁷

Başlıca belirsizlik zamirleri biri, kim, kimi, kimsə (kim isə), kiminsə(birisi),nə isə, hamı(hepsi), hamısı, hər, hər kim, hər nə,nə qadar, hərə(herkes), bəzisi, biri, birisi, hər kəs, hər şey, hər biri, filankəs, heç kim, heç nə, heç kəs. Dönüşlülük zamiri(qayıdış əvəzliyi) Azərbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamiri olaraq “öz”(kendi) kelimesi kullanılır. Belli başlı soru zamirleri (sual əvəzliləri) şunlardır: neçə (kaç), kim, nə, hara (nere), hansı (hangi), necə (ne kadar).

Zarflar (Zərf), Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi zaman, yer, miktar, durum ve soru zarfları olmak üzere beş grupta toplanır.¹⁰⁸ Başlıca zaman zarfları şunlardır: gəc (geç), təz, dünən (dün), bu gün, daim, indi (şimdi), seher, bir vaxt, heç vaxt, heç zaman, hərgah, sonra, axırda (sonunda), axşam, hele (hâlâ), bildir (bildir, geçen yıl), bayagdan (deminden, önceden), qabaqcadan (önceden), hərdən(bazen, arada bir). Azərbaycan Türkçesinde başlıca yer zarfları şunlardır: bura, yuxan, aşağı/aşağa, yaxın, sağ, sol, bəri, içəri, irəli (ileri), geri, sağa, sola, ora-bura, hər yanda , həç yanda, heç yəra, heç yərdə, heç yərdən, hər yerə, hər yerdə, hər yerdən. Azərbaycan Türkçesinde başlıca miktar zarfları şunlardır: az, çox,daha, xeyli, az-az, çox-çox, bir az, bir qədər(biraz), az-çox, çox az, birə-beş, az-maz (biraz), bir-bir, bir iki dəfə, azdan çoxdan, həddən artıq(son derece çok). Azərbaycan Türkçesinde başlıca durum zarfları şunlardır: tez tez, yavaş yavaş, aheste, sakitce (sakince), derhal, tez, yavaş, serbest, yeyin (çabuk, hızlı), asta (sakin, yavaş), sevincek (sevine sevine), dostyana (dostane), çepeki (eğri), birden, yavaşdan, astadan (yavaşça, usuldan), telesik (aceleyle), sakit (yavaşça, usulca), ahestece (yavaşça, usulca). Azərbaycan Türkçesinde başlıca soru zarfları şunlardır: haçan (ne zaman), nə üçün, kim üçün, niyə, necə (nasıl), nə zaman, nə vaxt (ne vakit), hansı, nə sayag (nasıl, ne şekilde), nə səbəbə, nədən ötrü, nə gədər, kimə görə, nəyə görə.

Türkiyə Türkçesinde edat başlığıyla ele aldığımız tek başına anlamları olmayan kelimeler Azərbaycan Türkçesinde Ədat ve Qoşma olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır.

¹⁰⁷ a.g.e., s. 111 v.d.

¹⁰⁸ Buran-Alkaya, a.g.e., s. 102.

Azərbaycan Türkçesinde edatlar kullanım biçimleri bakımından şu şekilde gruplandırılmıştır:¹⁰⁹ 1. Sual Ədatı: bəs “peki, ama”, məgər, yoxsa “acaba yahut”, olmaya “acaba; asla”, görəsən “acaba”, yəni. 2. Qüvvətləndirici Ədat: lap “tam”. axı “peki, ama”, axır, ki, ha, hetta, belə, elə, artıq, daha, bir, bircə, +ca,+cə. 3. İnkər Ədatı: heç, yox, xeyr, həç də. 4. Mahdudlaşdırıcı Ədat: ancaq, yalnız, təkçə “sadece”. 5. Təsdiq Ədatı: bəli “evet”, ha “evet”.

Azərbaycan Türkçesindeki kullanılan başlıca bağlaçlar işlevləri ve görevleri bakımından şu şekilde sınıflandırılır:¹¹⁰ 1. Bitişdirmə Bağlayıcısı: və, ilə, həm, nə, ne de, nə də ki, da (də), həmçinin, habelə. 2. Qarşılıq Bağlayıcısı: ancaq, lakin, amma, fəğət, isə, halbuki. 3. Bölüşdürmə Bağlayıcısı: ya, və ya, yaxud, yainki, veya, ya da, yahut, gah... gah da. 4. Aydınlaşdırma Bağlayıcısı: yə'ni, məsələn, ki, belə ki. 5. Səbəb Bağlayıcısı: çünki, ona görə, ona görə ki, odur ki, budur ki... 6. Şərt Bağlayıcısı: əgər, hərgah, yoxsa, madam ki. 7. Güzəşt Bağlayıcısı: madam ki, gərçi, egerçi, indi ki, hərçənd (hərçənd ki). 8. İnkarlıq bildirenlər: nə ... nə, nə ... nə də, nə də ki¹¹¹ 9. İştirak Bildirənlər: həm, həm də (ki), də, da, həтта, habelə, həmçinin, özü də, bir də, o cümlədən. 10. Müqəyisə ve Bənzətmə Bildirənlər: nəca (ki), ne cür (ki).

Ünlemler (Nida) Azərbaycan Türkçesinde anlamına görə ikiye ayrılır.¹¹² 1. Hissi Nidalar: hıv (tüh), oho, vay, of, uf, ah, ax, vah, ey vah, aman, ay aman, ay haray, eh. 2. Əmr və Müraciət Bildirən Nidalar: ey, hey, lan, eşi (ey, a kişi), aha, vay, axı (işte), bes (yeter, kafi), yox (yok), beli (evet), ilahi, tss, haydi, arş, xudaya.

Yansıma (Yamsılama) sözcükleri Azərbaycan Türkçesinde iki başlık altında toplamak mümkündür.¹¹³ 1. Səs Yamsılamaları: Vız, tıq, çaq, şırr, pırr, şır-şır, xor-xor, taraq-turuq. 2. Görünüş Yamsılamaları: Bildir-bıldır, gildir-gildir, par-par, ışım-ışım.

¹⁰⁹ Ercilasun, *Türk Lekçeleri...*, s. 214-215.

¹¹⁰ *a.g.e.*, s. 215.

¹¹¹ Hüseyinzadə, *a.g.e.*, s. 238.

¹¹² *a.g.e.*, s. 274.

¹¹³ *a.g.e.*, s. 266-267.

1.2. AZERBAJCAN EDEBİYATI

Azerbaycan Edebiyatı Kafkasya, Azerbaycan (Kuzey ve Güney), İran, Irak ve Doğu Anadolu yörelerinde yaşayan Türklerin, “Doğu Oğuzca” olarak tanımladığımız Türk şivesiyle oluşturdukları, genel Türk edebiyatının bir koludur. “Batı Oğuzca” ile ortaya çıkan edebiyata da Anadolu Türklerinin Edebiyatı, Türkiye Türklerinin Edebiyatı veya Osmanlı Türk Edebiyatı adlarını verirler. “Doğu Oğuz” Türk şivesiyle gelişmiş olan bir Türk edebiyatı kolu da Türkmen edebiyatıdır. Bu kısa tanımlamadan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan Türk Edebiyatı, Türkmen ve Çağatay (Müşterek Orta Asya Türk Edebiyatı) edebiyatları ile Türkiye Türklerinin edebiyatları arasında yer alır ve bu Türk edebiyatlarını birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görür.¹¹⁴

Türk edebiyatlarının içinde zengin bir kol olan Azerbaycan Edebiyatı, genel Türk edebi özelliklerinin yanı sıra kendine özgü hususiyetler kazanmış ve bütün Doğu edebiyatlarını etkileyen sanatçılar yetiştirmiştir. Çok eski tarihe sahip olan Azerbaycan'ın, edebiyatı da çok eski tarihlere kadar götürülmektedir.

Azerbaycan topraklarındaki ilk siyâsî kurum-Manna Devleti, üç bin yıl önce kurulmuştu. Kuşkusuz, Mannalıları yahut daha sonra MÖ. VII yüzyıl Azerbaycan'da devlet kurmuş Midiyalıları, Azerbaycan Türklerinin ataları saymak ilmî ve tarihî açıdan doğru değildir. Burada önemli olan, Azerbaycan'ın en eski dönemlerden beri dünya kültür merkezlerinden biri olarak öne çıkmasıdır.¹¹⁵

Azerbaycan coğrafyası, Manna imparatorluğundan günümüze kadar pek çok milletin denetiminde bulunmuş, birçok medeniyete beşiklik etmiş ve pek çok egemenlik mücadelesine sahne olmuş bir ülkedir. XI. yüzyıldan sonra Selçukluların bölgeye hâkim olmasına kadar bu bölgede sırasıyla “Urartular, Medler, Persler, Atropatane Krallığı, Romalılar, Ermeniler, Parthlar, Sasaniler, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Revvadîler, Sellarîler, Şeddadîler ve Ahmedîliler egemen olmuşlardır.¹¹⁶

Azerbaycan coğrafyasında Türk boylarının milattan önceki tarihlerde yaşadığı bilinmektedir. Subar/Suvar, Hun(Eftalit), İskit, Hazar vd. Türk boylarının çok eski

¹¹⁴ Akpınar, *a.g.e.*, s. 17.

¹¹⁵ Vilayet Muhtaroglu, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi; Azerbaycan Edebiyatına Genel Bir Bakış*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 133.

¹¹⁶ Buran – Alkaya, *a.g.e.*, s. 70.

tarihlerde buraya gelerek buradaki politik yapıyı etkiledikleri, bir kısmının ise yerleştiği, tarihi kaynaklarda yer almaktadır. XI. yüzyıl sonlarında Selçuklu akınlarının Azerbaycan'da çok kısa bir sürede başarı kazanmasını etkileyen en önemli faktörlerden biri de burada bulunan Türk unsuru olmuştur. Böylece bu bölgenin Türkleşme süreci tamamlanmıştır.

Milattan sonra Azerbaycan'da Zerdüştilik (III.- IV. yüzyıl Sasaniler Devleti), Gök tanrı inancı (VI.-VII. yüzyıl Hazar Devleti), Hıristiyanlık (IV. yüzyıl Albanya) gibi çeşitli dinler var olmuş, VII. yüzyılda Arap ordularının bu bölgeye girmesiyle de İslam dini yayılmaya başlamış ve bu süreç IX. yüzyılda bitmiştir.¹¹⁷

Müslümanlığın kabulüyle Azerbaycan'da Arapça bir bilim ve edebiyat dili olarak kullanılmaya başlamış, El-Azerbaycanî mahlaslı birçok şair ve bilim adamı kendi eserlerini bu dilde yazmıştır. XI. yüzyılda Azerbaycan'ın Selçuklu Devletine dahil edilmesiyle Arapça giderek yerini Farsçaya bırakmış ve edebiyat eserleri artık bu dilde yazılmaya başlanmıştır. Böylelikle Azerbaycan coğrafyasında ilk Türkçe eserin ortaya çıktığı tarih olarak bilinen XIV. yüzyıla kadar burada sırasıyla Arapça ve Farsça edebiyat dili olmuştur.¹¹⁸

Yukarıda zikredilen sebeplerden hareketle Vilayet Muhtaroglu Azerbaycan edebiyatını şöyle tasnif etmiştir:

1.Halk Edebiyatı

Aşık Şiiri

2.Yazılı Edebiyat

a. Arapdilli Azerbaycan Edebiyatı

b. Farsdilli Azerbaycan Edebiyatı

c. Anadilli Azerbaycan Edebiyatı

d. XX. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı¹¹⁹

Samir Kazımoğlu ise Azerbaycan edebiyatının kendisinden önce edebiyat tarihçileri tarafından şöyle tasnif edildiğini söylemiştir:

1. VII. asra kadar Azerbaycan şifahî halk edebiyatı

2. VII. – XII. asırlarda Azerbaycan edebiyatı

¹¹⁷ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 408.

¹¹⁸ *a.g.e.*

¹¹⁹ Muhtaroglu, *Azerbaycan Edebiyatına...*, s. 133 v.d.

3. XIII. – XIV. asırlarda Azerbaycan edebiyatı
4. XV. – XVI. asırlarda Azerbaycan edebiyatı
5. XVII. – XVIII. asırlarda Azerbaycan edebiyatı
6. XIX. asır Azerbaycan edebiyatı
7. XX. asır Azerbaycan edebiyatı
8. Azerbaycan – Sovyet edebiyatı

Kazımoğlu yedinci ve sekizinci maddelerin zamanla tek başlık altında toplanacağını onun da “XX. asır Azerbaycan edebiyatı” olacağını diğer altı maddenin bugün de geçerli olduğunu söylüyor.¹²⁰

Caferoğlu ve Akpınar da yine Kazımoğlu gibi Azerbaycan edebiyatını yüzyılları dikkate alarak tasnif etmişlerdir.

Çok eski bir geçmişe sahip olduğu bilinen Azerbaycan edebiyatının kökü, doğrudan doğruya şifahî halk edebiyatına dayanır. Yazılı edebiyat ortaya çıkmadan önce, o dönem insanının inançları, sosyal yaşamı ve görüşleri, ilk sanatsal kaygıları şifahî halk edebiyatında ifadesini bulmuştur.

Sözünü ettiğimiz dönemin başlarında, Azerbaycan'da yayılan ve sevilen eserlerden biri “Avesta” idi. Dinî-felsefî âbide sayılan bu eser, yakın ve orta şark ülkelerinde geniş şekilde yayılmış, yazılı edebiyat üzerinde de tesirleri büyük olmuştur.¹²¹

Halk yaratıcılığımızın en eski türlerinden biri “emek - zahmet nağmeleri” dir. Yine halk arasında çokça bilinen “merasim nağmeleri” de Azerbaycan şifahi edebiyatının en eski örnekleri arasındadır. Vasfî-haller kuruluş açısından bayatları hatırlatmaktadır. Nevruz bayramı arefesinde, gelen yeni yılın nasıl olacağı, kimin ne beklediği vs. hakkında vasfî-haller vasıtası ile fal açılarak bilgiler alınırdı. Ağılar da halk edebiyatının en eski ve etkili örneklerindedir. Yuğ ve yuğçu sözü Azerbaycan Türkçesinde değişikliğe uğrayarak ağı ve ağıçı şeklini almıştır. Türk halkları arasında bilmece, tapışmak, cummak vs. adlar altında tanınan tapmacalar da Azerbaycan Halk Edebiyatının, özellikle de Azerbaycan çocuk folklorunun geleneksel ve yaygın

¹²⁰ Samir Kazımoğlu (Tağızade), *Türk Topulukları Edebiyatı*, Ecdâd Yayınları, Ankara, 1994, s. 37.

¹²¹ Seferli – Yusufli, *a.g.e.*, s. 13.

şekillerinden biridir. Atasözleri ve darbi-meseller Azerbaycan Halk Edebiyatının önemli bir kısmını da oluşturduğunu unutmamak gerekir.¹²²

Kazımoğlu, VII. yüzyıla kadar şifâî halk edebiyatının

1. Efsaneler
2. Rivayetler
3. Nağıllar
4. Çeşitli halk edebiyatı formları,

şeklinde varlığını devam ettirdiğini söylemektedir. Bunlara “Tahta Kılınç, Fatma’nın İneyi, Ovçu Prim, Pireyler, Melik Muhammed, Devler, Astiag, Tomris” gibi çeşitli efsane, nağıl ve rivayetleri örnek olarak vermektedir. Bu durum Arapların bölgeyi ele geçirmesiyle değişecektir.¹²³ Azerbaycan Halk Edebiyatında “Kitab-ı Dede Korkut, Köroğlu, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Settarhan” v.s. ait olduğu zamanlar farklı olsa da eski dönemlerden izler taşıyan kahramanlık destanlarıdır.

VIII. yüzyıldan itibaren, Azerbaycan’da Arap dilli bir edebiyat türemeye başlar. Bu devirde “Azerbaycanî” adıyla meşhur olan İsmail İbn Yesar (Nisai), Musa Sehevat, Ebülabbas El-A’ma ve daha başkaları eserlerini Arapça yazmışlar ve “meval şairler” arasında yer almışlardır.¹²⁴ Büyük bir dilci ve edebiyatçı olan Xetip Tebrizî ise Arap ediplerinden de fazla şöhret bulur.¹²⁵

XI. yüzyıldan itibaren Selçukluların bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Arap dilli Azerbaycan edebiyatı yerini Fars dilli Azerbaycan edebiyatına bırakmıştır.

XII ve XIII. yüzyılda Azerbaycan’da üç kültür merkezi edebiyat ve sanatın gelişmesine yön vermektedir ve şairlerin de büyük kısmı bu merkezlerde bulunmaktadır.

Şemaha(Şirvan) edebî mektebinin temsilcileri: Ebül-Üla Gencevî (XII. yüzyıl), Feleki Şirvanî (1108 – 1148), İzzeddin Şirvanî (XII. yüzyıl), Zülfikar Şirvanî ve Hakanî Şirvanî (1120 – 1199).

¹²² Muhtaroglu, *Azerbaycan Edebiyatına...*

¹²³ Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 39.

¹²⁴ Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 39. ; Akpınar, *a.g.e.*, s. 18.

¹²⁵ Seferli – Yusufli, *a.g.e.*, s. 13.

Genceyi temsil edenler: Nizamî Gencevî (1141 – 1209), Givami Müterrizi Gencevî (XII. yüzyıl), Mehseti Gencevî (XII. yüzyıl), Mücireddin Beyleganî (XII. yüzyıl).

Tebriz ekolünün temsilcileri: Katran Tebrizî (1012 – 1088), Hatib Tebrizî (1030 – 1109) ve diğerleridir. Bunların zaman zaman yer değiştirdikleri de görülmektedir. Hakanî Tebriz’e, Katran Tebrizî Gence’ye, Beyleganî Tebrize, Hatib Tebrizî Bağdat’a vs göç etmişler.¹²⁶

Hindistan’dan Anadolu’ya kadar Türk, Fars, Arap gibi halkların edebiyatlarını büyük ölçüde etkilemiş olan Hakanî Şirvanî ve Nizamî Gencevî’nin üzerinde özellikle durmak gerekmektedir.

Efzeleddin Hakanî Şirvanî (1120-1199) eserlerini Farsça yazmış ve birçok ilke imza atmış bir şair olarak karşımıza çıkar. Şairin 17 bin beyitlik divanının büyük kısmını kasideler oluşturmaktadır. Onun “Mantiku-t Tayr”, “Medain Harabeleri” , “Kasideyi Şiniyye” eserlerine birçok şair nazire yazmıştır.¹²⁷ Önceleri Hakâyikî mahlasını kullandı. Hz. Peygamber’in şairi Hassân b. Sâbit’e benzetilerek, Hassânu’l-Acem ünvanı verildi. Dönemin tanınmış şairlerinden Ebu’l-Alâ-i Genceî’nin öğrencisi oldu ve onun kızıyla evlendi. Şirvanşahlardan Ebu’l-Muzaffer Hâkân-ı Ekber, şaire melikuşşuarâ ve nedîmuşşuarâ ünvanlarını verdi. 551-2/1156-7’de hacca gitti. Bu seyahatinde Azerbaycan edebiyatının ilk seyahatnamesi olan Tuhfetu’l-İrâkeyn’i kaleme aldı.¹²⁸ Hakanî aynı zamanda Azerbaycan edebiyatının ilk nâsiridir. Tuhfetu’l-İrâkeyn adlı seyahatnâmesinin mukaddimesini nesirle yazmıştır.¹²⁹

Azerbaycan edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri olan Nizamî Gencevî(1141-1209) *ilk defa* “Hamse” yazan şairdir. Hamsesindeki ilk şiiri “Mahzenü’l-Esrâr -1170” dir. Hamsedeki ikinci büyük eseri “Hüsrev ü Şirin - 1180” şiiridir. Bu eser Azerbaycan edebiyatında *ilk manzum roman* olarak yerini almış, birçok dünya diline tercüme edilmiştir. “Leyli ve Mecnun - 1188” Nizamî’nin hamsesindeki üçüncü büyük eseridir.“Yedi Güzel - 1197” Nizamî’nin dördüncü şiiridir.

¹²⁶ Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 41 v.d.

¹²⁷ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 408.

¹²⁸ Mehmet Atalay, “Hâkânî’nin Medâyin Harabelerine Hüseyin Dâniş’in Yaptığı Tesdis” [Elektronik Sürüm], *Nüsha – Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, Güz 2003, s. 100.

¹²⁹ Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 44.

“İskendername 1203 - 1209” Nizamî'nin hamsesindeki hacimce en büyük eseridir ve şairin kendisinin beğendiği tek şiidir.¹³⁰

Devletşah Semerkandî “Tezkiretü’ş -Şuara” adlı eserinde Nizamî'nin 20 bin beyitlik bir divanından bahsetse de, bugün elimizde sadece 120 gazel, altı kaside ve otuz rubai bulunmaktadır.¹³¹ Nizami, dünya şiir tarihinde büyük bir edebî mektebin temelini atmış, yüzyıllar sonra bile örnek alınan bir üstat olmayı başarmıştır.

XIII-XIV. yüzyıllarda, Azerbaycan'da ilk defa şairler ana dillerinde yazmaya başlamışlardır. Bu dönemde edebiyat iki istikamette gelişmeye başlamıştır: 1. Saray şiiri ananelerini devam ettiren şairler. 2. Sarayın dışında kurulan edebiyat.¹³²

XIII. yüzyılda Moğolların bölgeye gelmesiyle birlikte Türkçe'nin kullanımı yaygınlaşmıştır. Türkçe şiirleri bilinen ilk Azeri şairi Şeyh İzzeddin Esfarayanî'dir. Şiirlerinde “Hasanoğlu” mahlasını kullanır. Bu yüzyılın sonlarında yaşamıştır. Farsça şiirlerinde ise “Pur-i Hasan” mahlasını kullanmıştır. Elimizde sadece iki Türkçe iki de Farsça şiiri kalmıştır.¹³³

Hasanoğlu hakkında Devletşah Semerkandî'nin verdiği çok kısa bilgi dışında hiçbir şey bilinmemektedir. Ama elimizdeki gazellerin dili, artık bu dönemde Azerbaycan Türkçesinin bir edebiyat, şiir dili olma açısından büyük yol kat ettiğini, bir geleneğin oluştuğunu göstermektedir. Hasanoğlu'nun ilk şiirinde Farsça şiir geleneğinin hâlâ etkili olduğu görülmektedir. İkinci şiir ise şairin artık Türkçeye hâkim olduğunu, çeşitli deyim ve teşbihleri hiç zorlanmadan kullandığını görüyoruz.¹³⁴

Necesen, gel ey yüzi ağum benüm

Sen erittin odlara yağum benüm.

And içerem senden artıg sevmeyem.

Senin ile hoş keçer çağum benüm.

Kışladım kapunda itlerün ile

Oldu küyin üste yaylağum benüm.

¹³⁰ Ebru Perilioğlu, *Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesindeki Ortak Kelimelerdeki Anlam Değişmeleri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Elâzığ, 2006, s. 49.

¹³¹ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 409.

¹³² Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 41.

¹³³ Akpınar, *a.g.e.*, s. 20.

¹³⁴ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 410 - 411.

“Dasitan-ı Ahmed Haramî”yi yazarak Türkçe destan şirinin temelini atan ama adı bilinmeyen bir başka şairin de varlığı bilimektedir.¹³⁵ Azerî edebiyet tarihçileri bu eseri Azerî sahasında Türkçe yazılmış ilk mesnevi olarak kabul etmişlerdir.¹³⁶

Kadı Burhaneddin (1344-1398) şair, âlim ve devlet adamıdır. “Tercihül-Tevzih” ve “İksirül- Adet fi-Esrarül-İbadet” adlı Arapça iki eser yazmıştır.¹³⁷ Türkçe Divan’ı günümüze tam olarak ulaşan şairin, 1393 yılında, yani şair henüz hayattayken, kopyalanan bu divandında 319 gazel, 20 rubai, 108 tuyuğ ve birkaç müfret bulunmaktadır. Asıl ününü Azerî Türkçesiyle yazdığı bu eserlerine borçludur. Tuyuğ türünü divan edebiyatına getiren ilk şair Kadı Burhaneddin’dir. Eserlerinde aşk ve kahramanlık motifleri ağır basar. Dili sade ve canlı halk konuşma dilidir. Bu dil, daha sonraları Nesimi tarafından geliştirilecek, Fuzuli’yle de zirveye ulaşacaktır.¹³⁸

İmameddin Nesimî (1369-1417), XIV. yüzyılın sonuna doğru Azerbaycan Türkçesini Farsça ile rekabet edebilen bir şiir dili seviyesine yükseltmiş, şiire felsefî derinlik, mücadele ruhu getirmiştir. Nesimî Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç dilde şiirler yazar. İlk şiirlerini “Hüseynî” mahlasıyla yazmış, Fazlullah Naimî ile tanıştıktan sonra (1394) Hurufiliğe meyletmış ve Nesimî mahlasını almıştır. Nesimî, Naimî’nin öldürülmesinden sonra Azerbaycan, Irak, Anadolu’da dolaşmıştır. Hurufiliği etkili siyasî kişilere de benimsetmiştir. Nesimî’nin şiirleri Türkiye’de daha çok Alevî-Bektaşî şairleri üzerinde etkili olmuştur.¹³⁹

Azerbaycan’da anadilli felsefî şiirin temelini atan yine odur. Nesimî, Timurlenk istilasına karşı sufi-hurufî temalı şiirler ile karşı çıkarak insanın manevi hürriyetine, gönül serbestliğine destek veriyor, insan liyakati ve şerefini yücelterek onu tanrı seviyesine yükseltiyordu.¹⁴⁰

Mende sığar iki cahan, men bu cahana sığmazam,
Gövher-i la-mekan menem, kövn-ü mekana sığmazam

¹³⁵ Seferli – Yusufli, *a.g.e.*, s. 14.

¹³⁶ Akpınar, *a.g.e.*, s. 21.

¹³⁷ Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

¹³⁸ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 411.

¹³⁹ Akpınar, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁴⁰ Seferli – Yusufli, *a.g.e.*, s. 15.

Azerî Türkçesine gerçek bir edebî şekil veren ve onu temelleştiren Nesimî'dir. Bütün ömrünü sadakatle bağlandığı Huruffilik yoluna koyan Nesimî, verilen bir fetva ile derisi yüzülmek suretiyle Halep'te idam edilmiştir.¹⁴¹

Bu dönemde tanınan diğer Azeri şairleri şunlardır: Sultan Ahmed Bin Veys, Hoca Abdülkadir Meraği, Şah Kasım Envar, Mahmud Şebüsterî, Erzurumlu Kadı Darir, Marağalı Evhedî, Fazlullah Naimî, Arif Erdebilî.¹⁴²

XV – XVI. yüzyıllar Azerbaycan edebiyatı için oldukça önemli bir dönemdir. Bu dönemde Timur'un ölümünden sonra Azerbaycan topraklarında Şirvanşah devleti (1382-1538) kuruldu. Daha sonra Karakoyunlular (1400-1468), tüm Azerbaycan'ı ele geçirip Şirvansahları da kendilerine bağlanmışlardı. Ancak 1468 yılında Akkoyunlu sülâlesinden Uzun Hasan (1466-1478) Karakoyunluların hükümdarı Şah Cihan'ı mağlup edip kendi devletini kurdu. (1468-1502). XVI. yüzyıl başlarında ise Şah İsmail, Akkoyunlu tahtını ele geçirdi ve Safevî devletini kurdu.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu hanedanlarının hükümdarları Farsçayı saray dili mertebesine yükseltmişlerdi ama Azerbaycan şâirleri ana dilleri olan Azerbaycan Türkçesiyle yazmaya devam etmişlerdi. Bunlar Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî saraylarında yetişen Kişrevî, Hamidî, Sururî'dir. Habibî, Sultan Yakup'un himayesini görmüş, Şah İsmail'den Melikü's-şuara ünvanı almış ve daha sonra İstanbul'a gelmiştir.¹⁴³ İstanbul'da ise "Sultanü'ş-şuara" ünvanını almıştır.¹⁴⁴ Bu durum Yûsuf ve Züleyha adlı mesnevisini Sultan Ya'kub'a ithaf eden Hataî, sonra Esrarname'yi tercüme eden Ahmedî için de geçerlidir. Azerî Türkçesine duyulan ilgi o dereceydi ki daha Safevîler zamanında Azerî Türkçesi devletin resmî dili oldu.¹⁴⁵ Şah İsmail de Hataî mahlasıyla şiirler yazmış ve sarayında bir şairler meclisi kurmuştur. Bu meclisin başında da Habibî bulunmaktadır.

Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın gelişmesine büyük katkıları olmuş Şah İsmail, şair olarak devrinin en ileri gelen isimleri arasındadır. Şah İsmail sarayında Türkçeye verdiği önemle döneminde Türkçenin gelişimine de büyük katkıda bulunmuştur. Şah

¹⁴¹ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998, s. 373.

¹⁴² Ahmet Caferoğlu, *Türk Dünyası Edebiyatı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991, s. 143-144.

¹⁴³ Sedat Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in Romanları Üzerine Bir Çalışma*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2001, s.44.

¹⁴⁴ Kazımoğlu, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁴⁵ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 145.

İsmail'in Divan, Nasihatname ve Dehname adlı eserleri XVI. yüzyılın önemli eserleri arasında girmiştir. Sade bir dil kullandığı eserlerinde Huruffilik ve Şiiliği yaymaya çalışmıştır. Bu eserlerinde “Şah Hatai”, “Miskin Hatai” ve “Hasta Hatai” mahlaslarını kullanır. Halk edebiyatı şekilleri ve hece vezninin yanında aruz veznini de ustalıkla kullanır.¹⁴⁶

Hataî'nin faaliyeti üç yönlüdür: Şeyhlik, şahlık ve şairlik. Her üç alanda da Türk değerlerine, Türk kültürüne ve Türk geleneklerine dayanmaktadır.¹⁴⁷

Şah İsmail'le beraber Azerî Türkçesine ve şiirine ölmezlik kazandıran Fuzulî olmuştur. Azerî ve Anadolu Türk edebiyatlarının en büyük lirik şairidir. Türk edebiyatının en büyük şairi sayılabilecek müstesna bir şahsiyettir. Hayatı hakkında çok net bilgilerin bulunmadığı Fuzulî'nin Bağdat çevresinde 1483'te doğduğu, hayatı boyunca bu bölgeden ayrılmadığı, şiirlerindeki izlerden, ilk edebî zevkini Azerbaycan edebiyatının ünlü ismi Habîbî'den aldığı tahmin edilmektedir.¹⁴⁸

Bu dönemde mükemmel bir eğitim almış, Türkçe ve Arapçayı; matematik, tabiat, mantık, astronomi, felsefe ve ilahîyat gibi ilimleri öğrenmiş olan Muhammed Fuzulî üç dilde eser vermiştir.

Türkçe yazdığı eserler içerisinde “Divan”ı, “Sohbetü'l-Esmar”, “Beng-ü Bade”, “Leyla ve Mecnun” mesnevileri ve XVI. yüzyıl Türk nesrinin güzel örneği olan “Şikayetname” (Nişancı Paşa Mektubu), Türkçe Divan'ına yazdığı ön söz ve diğer mektupları (Beyazıd Çelebi'ye, Ayaz Paşaya, Bağdat Kadısı Alaidin'e) yer almaktadır.

Farsça Divan'ı, “Enisü'l-kalb” kasidesi, nesirle yazdığı “Sihhat u Maraz” (Ruhname, Hüsn-ü Aşk), “Heft-Cam”(Sakiname), “Rind-ü Zahid”(Muhavere-yi Rind-ü Zahid) eserleri Farsça, yine bir divan ve “Matlaü'l İtikat” adlı felsefî risalesi ise Arapçadır.

Ayrıca Fuzulî'nin Türk edebiyatları için büyük önemi olan iki tercümesi de vardır. Bunlar “Tercüme-i Hadis-i Erbain” (Kırk Hadis Tercümesi) ve “Hadikat-üs-Süeda” eserleridir. Fuzulî sanatının zirvesini “Leylâ vü Mecnun” mesnevinde

¹⁴⁶ Adıgüzel, *a.g.e.*

¹⁴⁷ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 414.

¹⁴⁸ Karataş, *a.g.m.*, s. 531.

yakalamıştır. Fuzulî'nin eserlerinde, aşk, tasavvuf konularının dışında, sosyal eleştiriye de yer verilmiştir.¹⁴⁹

Fuzulî'nin en büyük hizmeti Azerbaycan Türkçesini geliştirmesidir. Azerbaycan edebiyatına etkisi o kadar büyüktür ki yüzyıllarca taklit edilmiştir. Nihayet XX. yüzyılda Sabir onun tılsımına kıvrarak Azerî edebiyatına yeni ufuklar açabilmiştir.¹⁵⁰

Dönemin diğer meşhur şairleri arasında Sahî, Matemî, Tufeylî, Kasımî, Hayalî, Haşimî sayılabilir. İlk Azerî aşığı olarak kabul edilen Kurbanî de bu dönemde yaşamıştır. Azerbaycan'da ilk Leyla ve Mecnun yazarı olarak bilinen Tebrizli Hakiri de XVI. yüzyıl şairlerindedir. Bu yüzyılda mesnevi nazım şekli de gelişme göstermiştir. Bu dönemde Leyla ve Mecnun yazan olarak bilinen bir başka şair de Zamirî'dir.¹⁵¹

XVII ve XVIII. yüzyıllar Azerbaycan'ın gerek tarihi, gerekse de kültürel hayatında ilginç olayların yaşandığı bir dönemdir. Millî bir politika yürüten Şah İsmail'den sonra kendilerini İran geleneklerine kaptıran torunları devleti hızla Farslaştırmaya başlamış, hatta başkenti Tebriz'den İsfahan'a taşıyarak Türk zemininden uzaklaşmışlar. Siyaset icabı Azerî Türkçesi de ikinci dereceye düşmüştür. Bu dönemde aralıklarla devam eden Osmanlı – İran savaşları ülkenin ekonomik ve kültürel gelişimini de etkilemiştir.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda Azerbaycan aşık edebiyatının Aşık Garip, Tufarganlı Aşık Abbas, Aşık Abdulla, Kerem Dede, Sarı Aşık, Aşık Ali, Hasta Kasım gibi büyük temsilcileri faaliyet göstermiş, “Koroğlu”, “Aşık Garip”, “Aslı ve Kerem”, “Tahir ve Zühre”, “Abbas ve Gülgez”, “Aşık ve Yahşi” gibi kahramanlık ve aşk destanları ortaya çıkmıştır. Ayrıca bazı yazarların halk edebiyatından etkilenerek telif destan yazdıkları da bilinmektedir. Mehemed adlı şairin yazılı ve sözlü nesir geleneklerini birleştirerek yazdığı “Şehriyar” destanı bu türün en güzel örneklerindedir.¹⁵²

Saray geleneklerinden uzaklaşmaya başlayan divan edebiyatı halka biraz daha yaklaşarak günlük hayattan alınan konuları ve sosyal-politik olayları mesnevi, tarihi manzume, manzum hikâyelerde ele almıştır. Eserlerin diline canlı halk dilinden sözcük ve deyimler, atasözleri girmiş, kahramanlar halktan seçilmiştir. Ayrıca bu dönemde olan

¹⁴⁹ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 414 – 415.

¹⁵⁰ Akpınar, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁵¹ *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵² Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 416.

savaşlar yüzünden şairlerin birçoğunun hayatı hakkındaki bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Fedâî adlı şairin “Bahtiyarname” adlı mesnevisi bulunmaktadır. Fedâî geleneksel Nizamî konularından uzaklaşarak “Sindbadname” tipinde macera konusunu işlemiş, edebiyata tüccar, esnaf, denizci gibi sıradan insanları getirmiştir. Bu dönemde yasayan sairlerden biri de Muhammed Emanî’dir.(1536-1610) Klasik şiir örnekleri dışında ‘Devesi Ölmüş Garı’, ‘Tiryekçi’, ‘Hatami Tai ve Garip’ gibi manzum hikâyeler kaleme almıştır. Manzum hikâye geleneğini sürdüren bir diğer şair de Mesud Mesihî’dir. Elimizde bulunan tek eseri “Verga ve Gülşâ”da şair hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. “Dane ve Dam”(Yem ve Tuzak) ve “Zenbur ve Esel” (Arı ve Bal) adlı mesnevilerinin de bulunduğu bildirilmektedir. Maalesef son iki eser kayıptır.¹⁵³

Fuzulî’den sonra sadece Türk edebiyatını değil, Fars edebiyatını da etkileyen Saib Tebrizî (1601-1676), devrinde “Melik-üş Şuara” adını almıştır. Saib Tebrizî’nin Farsça ve Türkçe divanları dışında “Kandaharnâme” adlı mesnevisi ve henüz bulunamayan “Mahmud ve Ayaz” adlı manzum hikâyesi, yirmi beş bin beyitlik “Sefine-i Saib (Beyaz)” adlı eserleri vardır. Saib Tebrizi ayrıca şiire “Sebki-Hindî” (Hint Uslûbu)yi getirmiş gazellerine öğretici bir yön kazandırmıştır.¹⁵⁴

Edebiyat tarihçileri tarafından XVIII. yüzyılın kabul edilen en büyük şairi Molla Penah Vagif’tir. 1917 yılında Salahlı köyünde doğan Vagif, dönemin karışıklıkları yüzünden köyünden ayrılmak zorunda kalır. Karabağ hanı İbrahim’in daveti üzerine Karabağ sarayına yerleşir ve ömrünün sonuna kadar burada kalır. Bu hanlığın siyasi hayatında önemli rol oynar. 1797 yılında Şuşa’da ölür.

Vagif, Azerbaycan edebiyatında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Onun edebiyat üzerindeki etkisi ve ünü Molla Penah Vagif mektebinin kurulmasına sebep olmuştur. Klasik şiire halk dilini ve halk edebiyatı nazım şekillerini katarak bu şiirin ufkunun genişlemesini sağlamıştır.¹⁵⁵

Molla Penah Vagif’in en önemli takipçisi Molla Veli Vidadi’dir. 1709’da Şemkir’de doğan Vidadi, XVIII. yüzyılın en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hem halk hem de klasik şiir örnekleri vermiştir. Eserlerinin büyük bir

¹⁵³ Akpınar, *a.g.e.*, s. 30.

¹⁵⁴ Pirverdioğlu, *a.g.e.*, s. 418.

¹⁵⁵ Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 47.

çoğunluğu günümüze ulaşmayan Vidadi'nin Musibetname ve Durnalar isimli eserleri vardır.¹⁵⁶

XVIII. yüzyılın sonu, Azerbaycan tarihinin en karışık ve en bunalımlı dönemi olmuştur. Avşarlar soyundan gelen Nâdir Şah'ın ölümünden sonra İran'ı saran iç savaş Azerbaycan'ı da etkilemişti. Bu asrın sonlarına doğru Azerbaycan, birçok hanlığa bölünmüştü. Ülkenin topraklarında; Guba, Karadağ, Tebriz, Derbent, Şamahı, Bakü, Karabağ, Gence, Talış, Nahçıvan, Seki hanlıkları, Marağa ve Urmiya Malikâneleri, Şemseddin Gazah ve İlisu Sultanlıkları, Car-Balakend İcmâsi gibi küçük, mahallî devletler kurulmuştu.¹⁵⁷ Kaçar devleti bu parçalanmışlıktan istifade etmeye çalışan Ruslara engel olmaya çalıştıysa da başaramadı. Rusya ile 1813 yılında yaptığı Gülistan antlaşması ile Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbend, Kuba, Bakü ve Talış hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. 1828 Türkmençay antlaşmasıyla da Erivan, Ordubad ve Nahçıvan Rusya'ya verildi. Böylece, 1747 yılında başlayan Azerbaycan'ın parçalanması, Türkmençay antlaşmasıyla kesinleşmiş oldu. Bu antlaşmayla Azerbaycan, üçte ikisi İran'a(Güney Azerbaycan), üçte biri ise Rusya'ya (Kuzey Azerbaycan) kalacak şekilde ikiye bölündü.¹⁵⁸

Bu tarihten sonra Azerbaycan Edebiyatı da iki kolda gelişmeye başladı. Kuzey Azerbaycan'da gelişen edebiyat Rusya ve Rusçanın etkisiyle modern bir seyir gösterirken, güneyde gelişen edebiyat bir taklit ve nazire edebiyatına dönüştü.¹⁵⁹

Kuzey Azerbaycan'da Rus okullarında yetişmiş, iyi Rusça bilen, Avrupa medeniyetini ve edebiyatlarını çok iyi tanıyan aydınlar Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynadılar. Rusya'nın Azerbaycan halkına yaptığı kötü muameleler bu dönemde Fransız İhtilalinin de etkisiyle milliyetçilik duygularının uyanmasıyla sonuçlandı.¹⁶⁰

XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatına damgasını vuran bir diğer husus da maarifçilik hareketi olmuştur. Maarifçiler Azerbaycan Türklerinin ve genellikle tüm Türk dünyasının içinde bulunduğu içler acısı durumu eğitimsizlikle açıklıyor ve çıkış

¹⁵⁶ a.g.e.

¹⁵⁷ Vilayet Muhtaroglu, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Azerbaycan XIX-XX. Yüzyıl Türk Edebiyatı (1920'ye kadar)* [Elektronik Sürüm], III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

¹⁵⁸ Hayati Yılmaz, "Mirza Ali Ekber Sabir", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, Yaz 2012, s. 362.

¹⁵⁹ Salih Okumuş, *Türkler: Modern Azerbaycan Edebiyatı*, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 427.

¹⁶⁰ Adıgüzel, a.g.e., s. 47.

yolunu okullar açmakta, ilim ve edebiyat aracılığıyla halkı aydınlatmakta görüyorlardı.¹⁶¹

Rusların, kendi emelleri doğrultusunda “Ruslaştırma” ve “sâdık memurlar” yetiştirme siyaseti takip ettiği bu gibi mekteplere halk, çocuklarını vermek istemiyor; buralarda çocuklarını okutan aileleri “tekfir” ediyordu. Bu bakımdan Rus mekteplerinde sözü edilen yıllarda okuyan “Müslüman” talebe pek fazla değildi. Daha çok Ermeniler ve Gürcüler buralara çocuklarını gönderiyorlardı. Ayrıca, “bey”ler ve bazı tâcirler, ilerideki menfaatlerini düşünerek çocuklarını mektebe göndermekte idiler. Daha sonra halkın tepkisi giderek azalmaya başladı.¹⁶²

Yukanda sözü edilen sebepler yüzünden bazı Azerî münevverleri, serbest düşünceli din adamları hususî mektepler açmaya başladılar. Mesela, Abbas Kuluğa Bakıhanof’un Bakü şehrinde böyle bir mektep açmak ve bizzat yönetimi ile uğraşmak istiyor. Fakat Ruslar bir han çocuğu olan Abbaskuluğa’nın, hem de kendi han sülalesinin geçmişte hâkim olduğu bir şehirde böyle bir mektep kurmasına izin vermemişlerdir. Mirza Şefî’nin de Gence’de böyle bir mektep açtığı ve lâik bir eğitim-öğretim takip ettiğini biliyoruz. Nitekim *Ahundzâde*, bu mektepte bulunduğu sıralar Mirza Şefî’nin tesiri ile din adamı olmaktan vazgeçmiştir.¹⁶³

Edebiyatın ana karakterini “*maarifçilik*” ve daha sonra ortaya çıkan “*halkçılık*” düşünceleri teşkil eder. Azerî edebiyatı bu çağda gazete, roman, hikâye, tiyatro gibi eserlerle geniş ölçüde açılır. Kısa zamanda bu türlerde başarılı eserler yazılır. Batı Avrupa ve Rus edebiyatından tercümeler yapılır. İlk ders kitapları hazırlanır.¹⁶⁴

Rus istilasından sonra Kafkasya’nın merkezi durumundaki Tiflis, aynı zamanda bir kültür merkezi haline gelmişti. Böylece Tebriz’den ilim ve sanat merkezi olma özelliğini devralmıştı. Rusların bu bölgeye yerleşmesinden sonra açtıkları Rus mektepleri de ilk mütefekkir ve ilim adamlarını yetiştirmeye başlamıştı. Rusçayı çok iyi öğrenen bu genç nesil, Tiflis’teki edebî çevrenin yardımlarıyla Avrupa medeniyetini de tanımaya ve öğrenmeye başlamıştı. Bu kuşağın üzerinde, Fransız İhtilali’nden sonra Avrupa’da ortaya çıkan hürriyet, demokrasi ve halkçılık fikirlerinin büyük tesiri vardır.

¹⁶¹ *a.g.e.*

¹⁶² Akpınar, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁶³ *a.g.e.*

¹⁶⁴ Okumuş, *a.g.e.*, s. 428.

Ancak Batı düşüncesi ilk modernist Rus aydınlarında olduğu gibi yerli ve millî değildir.¹⁶⁵

Modern Azerî edebiyatının öncüleri bu okullar aracılığıyla daha çok Rusların hizmetine girmiş olan münevverler ve ilim adamları arasından çıkmıştır. Petersburg Üniversitesi'nde şarkiyatla alakalı dersler vermiş olan Mirze Cefer Topçubaşı (1784-1869), bu kuşağın ilk temsilcilerindendir. Bu kuşağın içerisinde: Mirze Kazım Bey (1802-1870), Abbaskuluğa Bakıhanlı Küdsî (1774-1846), Mirze Şefi Vazıh (1794-1852), Kasım Bey Zakir (1784-1857), İsmayıl Bey Kutkaşanlı (1806-1869) adları önemli bir yer tutmaktadır. Bu nesil modern Azerî edebiyatının kurucusu ve ilk temsilcileri olmuştur. Modern manada ilk eserler bu nesil tarafından yazılmıştır.¹⁶⁶

XIX. yüzyılın başlarında bölgede olan siyasi değişikliklerden sonra yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'ın ekonomisinde de canlanmalar olur. Bakü hızla büyüyerek önemli bir ekonomi şehri olmasının yanı sıra ilim ve sanat merkezi haline gelir. Azerbaycan edebiyatında milli konulara yönelme, demokrasi düşüncelerinin kuvvetlenmesi ve dile getirilmesi de bu yıllarda olur. Batı etkisi, Azerbaycan edebiyatında kendisini iyice hissettirir.¹⁶⁷

XIX. yüzyılın ilk yarısında yetişen büyük edebiyatçılardan biri Abbaskulu Ağa Bakıhanlı'dır. Bu dönemin diğer önemli isimlerinden birisi de Mirza Şefi Vazıh'tır. 1794 yılında Gence'de doğmuştur. Bu yüzyılın en büyük âlimlerinden biri sayılan M.F. Ahundov'un yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Medrese eğitimini tamamladığı halde hocalık yapmamıştır, dine cephe alan ilk Azeri aydınlarından birisidir. Gence'de ilk özel okulu açan Mirza Şefi'nin ünü Rusya'yı aşarak Avrupa'ya ulaşmıştır. Azerbaycan Türkçesiyle basılan ilk ders kitabının yazandır. Şiirlerinde Türkçe ve Farsçayı kullanan Mirza Şefi Vazıh şiirleriyle Azerbaycan edebiyatına yeni bir dünya görüşü ve ideoloji kazandırmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da Türkçe bilincinin gelişmesinde önemli rol oynayanlardan biri de şüphesiz ki Hasan Bey Melikzâde Zerdabî'dir (1837-1909). 1875 yılından itibaren Türkçe olarak yayınladığı "Ekinçi" gazetesi ile ana dili meselesini gündeme taşımıştır. 1879'da Tiflis'te Hacı Seyid Efendi Ünsüzâde

¹⁶⁵ *a.g.e.*

¹⁶⁶ *a.g.e.*

¹⁶⁷ Adıgüzel, *a.g.e.*, s. 49.

tarafından çıkarılan haftalık “Ziya” ve “Ziya-yı Kafkasiyye”nin (1880-1884) yayın dili Azerbaycan Türkçesi olmuştur. Sonrasında Celâl Ünsüzâde’nin yayınladığı “Keşkül (1883-1891)” ise Rusça ve Farsça makalelere de yer vermekle birlikte yayın dili olarak yine Türkçeyi tercih etmiş, “Ziya”ya göre daha açık bir dil politikası benimsemiştir.¹⁶⁸

Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın en büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Mirza Fethali Ahundov'dur. Ahundov, 1812'de Nuha'da doğmuştur. Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olarak değerlendirilen Ahundov, Türk-İslam dünyasının *ilk tiyatro yazarıdır*. İyi bir eğitim görmüştür. Rusça, Farsça, Arapça, Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesini çok iyi bilmektedir. Bu özelliğinden Rusya'da önemli görevlerde bulunmuştur. Mirza Şefi ile tanıştıktan sonra dünya görüşü değişen Ahundov, din eğitimi almaktan vazgeçmiştir.

Farsça ve Türkçe şiirler yazan Ahundov, daha sonraki yıllarda tiyatro eserleri yazmaya başlar. 1857 yılından sonra ise, onun hayatında önemli bir yer tutacak olan Arap harflerinin ıslahı ile ilgilenmeye başlar. Bu konuda hazırladığı kitapçığı İstanbul'a getirir ve sadrazam Fuat Paşa'ya takdim eder. Çalışmaları konusunda umduğu ilgiyi bulamaz, fakat alfabe konusundaki düşüncelerinden ve çalışmalarından vazgeçmez. Rusya'da görev yaptığı yıllarda Rus tiyatrosunu yakından tanıma şansı bulan Mirza Fethali Ahundov, kendisinin edebiyat tarihleri içerisinde Türk dünyasının ilk tiyatro yazarı olarak gösterilmesini sağlayacak “*Temsilat*” adını verdiğini komedilerini 1850-1857 yılları arasında yazar. Tiyatroyu toplumun eğiticisi olarak kabul eder ve gördüğü bozuklukları dile getirir. Ahundov, 1857 yılında “Aldanmış Kevakib yahud Hekayet-i Yusuf Şah” adlı tarihi romanını yazdı. Bu eser, *roman türünün de ilk örneği* oldu. Ahundov, nesir sahasında verdiği eserleriyle de modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu olmuştur.¹⁶⁹

1878 yılında ölen Ahundov, bütün hayatını Türk dünyasının ilmi açıdan ilerlemesi için çalışarak geçirmiştir. Nizami Xudiyev, Ahundov'un Azerbaycan edebiyatına hizmetlerini şöyle açıklar: “XIX. əsrdə Azərbaycan edebi dilinin inkişafında M. F. Axundov'un xidmətləri o qədər böyükdür ki, onu XII-XIV. əsrlərdə İ. Nesimî'nin XVI. Əsrdə M. Füzuli'nin, XVIII. Əsrdə M. P. Vaqif'in xidmətləri ilə

¹⁶⁸ Erol, a.g.m., s. 1044 -1045.

¹⁶⁹ Yılmaz, a.g.m., s. 4.

müqayisə etmək, hətta bir sıra məqamlarda onlardan da yüksəyə qoymaq mümkündür.”¹⁷⁰

Bu yüzylın diğər önəmli yazarları ise Seyyid Azim Şirvani, Necefbey Vezirov, Kasım Bey Zakir, İsmail Bey Gutgaşınlı gibi isimlerdir.

XIX. yüzylıda, Azərbaycan'ın pek çok bölgesinde, yazılı edebiyatın yanı sıra, âşık şiiri de hızlı bir gelişme dönemi yaşamaktaydı. Azərbaycan âşık sanatının zirvelerinden sayılan Âşık Alı, Âşık Alesker gibi üstad âşıklar bu dönemde yaşamış ve kendilerine şöhet kazandıran eserlerini yazmışlardır.

XIX. yüzyl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu dışında, Türklüğün en gelişmiş iki merkezinden biri Bakü'ydü. 1900'de dünya petrolünün yarıdan fazlasını veren Bakü, ekonomik kalkınma ile bir arada hızlı edebî-kültürel kalkınma dönemini de yaşamaktaydı. XIX. yüzyl Azərbaycan yazarları, gazetecileri, genellikle aydınların büyük bir kısmının, Kafkasya'nın merkezi sayılan Tiflis'te toplanmalarına karşılık, XX. yüzyl başlarında artık Bakü'nün de aynı fonksiyonu üzerine aldığı görülmektedir.¹⁷¹

Rusya'nın 1904'teki Rus-Japon savaşında yenilmesi, 1905 yılı Rus inkılâbı, İran'da ve Türkiye'de başlayan Meşrutî hareketler, Azərbaycan'daki sosyal gelişmelere, özellikle de edebiyata önəmli tesirlerde bulunmuştu. Aslında, Azərbaycan Edebiyatı tarihinde XX. yüzyl 1900'den değil, 1905'ten başlamaktadır. Çünkü yeni asır tabî ki kendisiyle hemen yenilikler getirmedi. Aksine yeni asır başlarken yazarlar, aydınlar ve milliyetçi düşünce sahipleri daha da zor durumdaydılar. Azərbaycan hâlâ bir sömürgeydi. Doğal servetleri ve zenginlikleri daha büyük bir acımasızlıkla talan ediliyordu. Çarlık Rusya'sının millî ve dinî zulmü daha da şiddetlenmişti. Fanatizm ve cahillik halkın geniş kitlelerini hâlâ esareti altında tutmaktaydı.¹⁷²

Böyle bir durumda Rusya'da patlak veren Birinci Rus İnkılâbı, eski ne varsa hepsini yıkmak ve yakmak, her şeyi yeniden kurmak için güzel bir fırsat tanıyordu. Çarlık Rusya'sının zayıflamasıyla paralel gelişen inkılâp, Çarlık Rusya'sının bütün esir halkları arasında olduğu gibi Azərbaycan'da da millî özgürlük uğrunda mücadeleye büyük bir ivme kazandırdı. Çar II. Nikola'nın inkılâbî harekâtın genişleyeceğinden

¹⁷⁰ Xudiyev, *a.g.e.*, s. 362.

¹⁷¹ Karayev, *Türkiye Dışındaki...*

¹⁷² a.g.e

korkarak imzaladığı, 17 Ekim 1905 manifestosu halka söz ve matbuat hürriyeti vermişti.¹⁷³

Azerbaycanlı aydınlar bu hürriyetten faydalanarak Azerî Türkçesiyle gazete ve dergi çıkarmaya başladılar. 1905-1920 yılları arasında Azerbaycan'da altmış kadar gazete ve dergi neşrolunur. Bunların arasında siyasi ve kültürel alanda önemli yere sahip başlıca gazete ve dergileri sayacak olursak: Hayat (1905-1906), İrşad (1905-1908), Tekâmül (1906-1907), Taze Hayat (1907-1908), Burhan-Terakki (1906-1911), İttifak (1908-1909), Mazhar/Mezher (1908-1917), Terakki (1908-1909), Hakikat (1909-1910), Nicat (1910-1912), Seda (1909-1911), Hilal (1910-1911), Asar-Hakikat (1911-1912), Yeni İrşad (1911-1912), Seda-yı Vatan (1911-1912), Basiret (1914-1920), Açık Söz (1915-1918), Yeni İkdam (1915), Seda-yı Kafkaz (1915-1916), Son Haber (1915-1916), Doğru Söz (1916-1917), İttihad (1917-1920), Millet (Akmescit 1917, Bakû 1918-1920), Müsavat (1917), Azerbaycan (Gence 1918, Bakû 1918-1920), İstiklal (1918-1920), Davet-Koç (1906), Debistan (1906-1908), Molla Nesreddin (1906-1931), Himmet/Hümmet (1904-19059, Rehber (1906-1907), Behlul (1907), Füyuzat (1906-1907), Yeni Füyuzat (1910-1911), Güneş (1910-1911), Işık (1911-1912), Mekteb (1911-1920), Hak Yolu (1911-1912), Kel Niyyet (1912-1913), Şelale (1913-1914), Dirilik (1914-1916), Tuti (1914-1917), Baba-yı Emir (1915-1916), Kurtuluş (1915-1920), Şeypur (1918-1919), Zenbur (1918-1920) gazete ve dergilerini görebiliriz.¹⁷⁴

Alibey Hüseyinzâde'nin başyazarlığıyla 1906-1907'de Bakû'de çıkan "Füyûzât" dergisi ile Celil Memmedguluzade'nin başyazarlığıyla 1906'da Tiflis'te yayın hayatına giren "Molla Nesreddin" dergisi, iki farklı edebiyat oluşturmaya başlamışlardı.¹⁷⁵

Füyûzât dil açısından halktan uzak olduğundan, ilk sayısından son sayısına kadar yalnız belli bir düşünceyi takip eden mahdut bir grubun dergisi olarak kalmıştı.

Füyûzât'ın yazar çekirdeğini Türkiye'de tahsil alan, yahud İstanbul'dan gelen müelliflerin oluşturmasına karşılık; ilk numarası 7 Nisan 1906'da Tiflis'te çıkan "Molla Nesreddin" dergisinin etrafına, eserleri ve adları ile artık Azerbaycan edebiyatında tanınan yazarlar toplanmışlardı. Derginin ilk sayıları, Celil Memmedguluzâde ve Ömer Faik Nemanzâde'nin ortak gayretleriyle gerçekleşmişti. Molla Nesreddin'in çarpan kalbiyse, hiç şüphesiz şiirlerini burada "Hop-Hop" takma adıyla yayınlatan Mirze

¹⁷³ a.g.e

¹⁷⁴ Yıldırım, a.g.m., s. 149.

¹⁷⁵ Karayev, *Türkiye Dışındaki...*

Elekber Sâbir'di. Onun dergiye iştirak ettiği 1906-1911 yılları, Molla Nesreddin'in de şöhretin zirvesinde olduğu dönemdi. Şair ve yazarlardan Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Eli Nezmi, Elikulu Gemküsar, Ömer Faik Nemanzâde, Memmed Seid Ordubadî, Üzeyir Hacıbeyli, Salman Mümtaz, Kurbaneli Şerifov, Eli Râzî, Bayrameli Abbaszâde v.d. XX. yüzyıl Azerbaycan edebî fikrî tarihinde özel bir yer tutan “Molla Nesreddin” edebî mektebini oluşturan başlıca simalardı.¹⁷⁶

İlk sayısında “Sizi deyib gelmişem, ey benim Müselman gardaşlarım” diye, yüzünü halkın sade, fakir, ezilen, hakkı çiğnenen tabakalarına çeviren “Molla Nesreddin”, halkla onun anladığı dille, Celil Memmedkuluzâde'nin de yazdığı gibi, “Türk'ün açık ana dili” ile konuşuyordu.¹⁷⁷

Molla Nasreddin Türkistan, Kırım, Kazan, Ufa, Asthana, Orenburg, Erzurum ve İstanbul gibi Türk memleket ve şehirleriyle Kahire, Tahran, Bombay, Kalküta gibi Müslüman çoğunluğun olduğu yerlerde geniş okur kitlelerine ulaşır.¹⁷⁸

Azerbaycan edebiyatının şimdiye kadar yazılan tarihlerinde ve XX. yüzyıl başlarındaki edebî fikir ve mücadelelerle ilgili araştırmaların hemen hemen hepsinde; “Füyûzât Edebiyatı” ile “Mollanesreddinçi Edebiyat” birbirlerinin hasmı, bu dergiler etrafında toplanan güçler neredeyse düşman kuvvetler olarak takdim edilmişlerdir. Aslıdaysa, dil meselesine bakışları bir yana bırakılırsa, bütün diğer meselelerde, Füyûzâtçılarla Mollanesreddinciler bazan aynı bazan da yakın pozisyonlarda duruyorlardı. Füyûzât'ın en ateşli şairi olan Mehemed Hadi halkını, milletini; “Molla Nesreddin”in en keskin, en ateşli şairi Sâbir'den asla az sevmiyordu. Onlar, iki farklı yolda ancak aynı amaca ulaşmaya can atan insanlardı.¹⁷⁹

“1905'ten sonraki yıllar, Azerî edebiyatının, uyanma, dünyayı tanıma, şahsiyetini arama ve bulma devirleridir. Bu dönemlerde Azerî edebiyatı bir yandan Türkiye, diğer yandan da Rusya'daki edebî hareketlerin ve siyasî gelişmelerin etkisindedir. Bu yıllardaki Azerî edebiyatı üç büyük tekâmülün tesiri altındadır: Türkiye'ye bağlı olarak Türkçülük cereyanın, Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiriyle İslamcılığın ve nihayet Rusya dolayısıyla çağdaş, siyasî ve sosyalizm cereyanlarının, 1920'lere yaklaştıkça da sosyalist akımların. Azerbaycan'ın 1920'lere

¹⁷⁶ a.g.e.

¹⁷⁷ Hacıyeva, a.g.e., s. 3.

¹⁷⁸ Durmuş, a.g.m., s. 360

¹⁷⁹ Karayev, *Türkiye Dışındaki...*

kadar, Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye kanalıyla takip edip tanıdığını da unutmamak gerekir. Bu bakımdan XX. asrın ilk çeyreğindeki Azerbaycan edebiyatında bu üç temayülün temsilcilerine de rastlanır.”¹⁸⁰

Azerbaycan edebiyatında XX. yüzyıl denildiğinde asrın ilk yirmi yılı dikkate alınır. Çünkü Nisan 1920 Bolşevik Devrimi’nden sonra, diğer millî edebiyatlar gibi Azerî edebiyatı da Lenin’in düşüncelerine uygun olarak, parti faaliyetlerinin bir parçasına, parti ideolojisinin propagandasına ve teşvikçisine dönüştürüldü. Yirminci yıldan sonraki edebiyat, genellikle “Sovyet Edebiyatı” diye adlandırıldı.¹⁸¹

Azerî edebiyatı, zaman açısından oldukça kısa bir sürede Sâbir ve Celil Memmedguluzâde, Üzeyir Hacıbeyli ve Yusif Vezir Çemenzemimli, Mehmed Hadi ve Hüseyin Cavid, Alibey Hüseyinzâde ve Abbas Sehhet gibi büyük simalar yetiştirdi. Bir maksat, bir amaç uğrunda çarpışan bu yazarları, Azerbaycan edebiyatı tarihinde mevcut siyasî düşünce ve programların etkisinde olan tek bir edebiyatın temsilcilerinden çok, ayrı ayrı edebî akım ve grupların temsilcileri olarak görülmüştür.¹⁸²

Bunları şöyle sıralayabiliriz.¹⁸³

1. İnkılâpçı-Demokratik Edebiyat:

1905 (Rus) İnkılâbından sonra ortaya çıkan bu edebiyat, eskiyi ve ondan kaynaklanan cehaleti tenkit ve yeni bir dünya arzusu taşır. Belirli ölçüde Rusya’daki sosyal demokrat ve hatta zaman geçtikçe sosyalist hareketlerin tesiri altındadırlar. Realist edebiyatı benimseyen bu grubun en önemli temsilcileri: Celil Memmedguluzade, Mirza Elekber Sabir, Neriman Nerimanov, Ebdurrehim Bey Hakverdili, Eli Nazmi, Memmed Said Ordubadî, Eligulu Gemküsar, Mirza Mö’ciz’dir.

2. Realist - Maarifperver Edebiyat:

Daha çok toplumdaki aksayan yönleri, eğitim meselelerini, kadın, aile, geçim konularını ele alır. Realistik-satirik üslubu benimseyen bu edebiyatın başlıca

¹⁸⁰ Okumuş, *a.g.e.*, 430.

¹⁸¹ *a.g.e.*, s. 431.

¹⁸² Karayev, *Türkiye Dışındaki ...*

¹⁸³ Necmi Aytan, “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Siyasî ve Edebî Durum”, *Yağmur Dil-Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 36, İstanbul, 2007, <http://www.yagmurdergisi.com.tr/archives/konu/20-yuzyilin-baslarinda-azerbaycan-8217da-siyasi-ve-edebi-durum>, Erişim tarihi: 11.09.2013.

temsilcileri: Süleyman Sani Ahundov, Üzeyir Hacıbeyli Abdulla Şaik, Sultanmecid Genizade, Reşidbey Efendiyev, İbrahimbey Musabeyli ve Yusuf Vezir Çemenzeminli'dir.

3. Romantik Edebiyat:

Azerbaycan'da romantizm Fransa ve İngiltere'de olduğu gibi belli bir döneme damga vuracak kadar güçlü bir mektep olamamıştır. Rus baskısı sebebiyle geç gelişmiş, 1917'deki Rus ihtilaliyle de büyük bir darbe yemiştir. İçtimaî, siyaset mevzularla birlikte tabiatla ilgili tasvirî mevzularda işleyen bu edebiyatın başlıca temsilcileri: Memmed Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Sıhhat, Ahmet Cevat ve A. Bey Divanbeyoğlu'dur.

Bu dönemin en çok tanınmış isimlerinden birisi Neriman Nerimanov'dur. Bolşevik ihtilalinin Azerbaycan'da yayılmasında önemli bir rol oynayan Nerimanov, bu dönemde önemli görevlerde bulunur. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan'ın başkanı olur. Sovyet sisteminin yaptığı yanlışlara ve Azerbaycan Türklerine yapılan kötü muamelelere karşı mücadele eder, fakat başarılı olamaz. Sovyet hükümeti tarafından Moskova'ya çağrılır. 19 Mart 1925 yılında kalp krizi sonucu ölür, fakat ölümü hakkındaki şüpheler siyasi bir cinayete kurban gittiği üzerindedir. Bir yazar olarak Azerbaycan Edebiyatı'nda önemli bir yere sahip olan Nerimanov, Azerbaycan Edebiyatı'nda ilk roman yazarlarından biri olarak kabul edilmektedir. *Avrupaî manada ilk roman* Neriman Nerimanov'un “Bahadır ve Sona” (1896-1899) adlı eseridir.¹⁸⁴

Memmed Emin Resulzade, 1884 yılında Bakü'de doğmuştur. S.M. Ganizade'nin Rus-Tatar okulunda öğrenim görmüştür. Öğrencilik yıllarında siyasi faaliyetlere başlayan Resulzade, Müslüman Gençlik Teşkilatını daha sonra da Müslüman Demokratik (Müsavat) Cemiyetini kurar ve gizli faaliyetlerde bulunur. Füyuzat, Hayat, İrşad ve Terakki gazetelerinde makalelerini yayınlar. Ömrü sürgünlerde geçmiş olan M. Emin Resulzade, Türk-İslam dünyasının ilk cumhuriyeti olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusudur.

Celil Memmedguluzade, Azerbaycan edebiyatının en büyük isimlerinden birisidir. Kendisinin çıkardığı Molla Nasreddin Dergisinde “Molla Nasreddin” mahlasını kullandığı için Azerbaycan edebi hayatında bu isimle de tanınır. 1868 yılında Nahçıvan'da doğmuştur. Azerbaycan realist edebiyatının gelişmesine öncülük etmiştir.

¹⁸⁴ Okumuş, *a.g.e.*, s. 431.

Çıkardığı Molla Nasreddin dergisi Azerbaycan edebiyatında bir ekolün ismi olmuştur. Yirmi beş yıl boyunca çıkan bu dergi dönemin ünlü yazar ve şairlerini bir araya toplamıştır. Milli edebiyatın gelişmesine önemli katkılarda bulunan Molla Nasreddin, Azerbaycan mizahi edebiyatının da öncüsü olmuştur. Sovyetler Birliği'nde önemli görevlerde bulunan Celil Memmedguluzade 1932'de Bakü'de ölmüştür.

Mirza Elekber Sabir, 1862'de Şamahı'da doğmuştur. Seyyid Azim Şirvani'nin Şamahı'daki yeni usul okulunda modern bir eğitim almıştır. Azerbaycan şiirinde Fuzuli'nin 20. yüzyıla kadar devam eden etkisini kıran şair olmuştur.¹⁸⁵

Molla Nasreddin ekolünün temsilcilerinden ve Azerbaycan mizahi şiirinin önde gelen isimlerindedir. Molla Nasreddin dergisinde yazdığı şiirlerinde “Hop-hop” mahlasını kullanmıştır. 1911 yılında ölen Sabir Azerbaycan edebiyatına önemli eserler kazandırmıştır.

Bu dönemin önemli diğer edebiyatçıları şunlardır: Abdurrahim Bey Hagverdiyev; Üzeyir Hacıbeyli, Mehemmet Hadi, Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Sultan Mecid Ganizade.

1920'den sonra rejimin değişmesiyle birlikte edebiyat sanat anlayışında da değişiklikler olur. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasıyla birlikte, edebiyat ve sanatta “yönelim edebiyatı” başlamıştır. Sovyet ideolojisi, sanatı ve edebiyatı rejimin reklam aracı olarak gördüğünden sanatçıların birçoğu büyük bir baskı altında kalmıştır. Sovyet ideolojisini benimsemeyen yazar ve aydınların birçoğu Sovyetlerin baskıya dayalı yönetiminde, özellikle Stalin döneminde terörle yüzyüze gelmişlerdir. Stalin'in terör döneminde tutuklanan aydınların birçoğu ya kurşuna dizilmişlerdir ya da sürgün yerlerinde yaşamlarını kaybetmişlerdir.¹⁸⁶

“Sovyet hükümeti kendi ideolojisini hayata geçirmek adına, “yeniden yapılanma” hareketlerine girişir. Sosyalizm “yeni insan tipi”ni yaratmak için art arda bütün sahalarda zoraki değişiklikler yapar. Devletin yapısını tamamen değiştirmek hareketlerinin hız kazanması ve herkesçe benimsenmesi için sanat ve edebiyatın gücünden faydalanmak üzere Komünist Partisi, edebiyat, bilim ve sanat hayatına doğrudan doğruya müdahale ederek bir “proletar edebiyatı” yaratır.

¹⁸⁵ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*, s. 53.

¹⁸⁶ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*, s. 56.

1920’li yılların birinci yarısından itibaren kurulmaya başlanan bu edebî grupların birçoğu redaksiya ve klüplerin nezdinde faaliyet göstermekte idi. Bunlar: “Zehmetkeş Edipler ve Şairler İttifakı” (1922), “Edebiyyat Cemiyeti” (1925), “Kızıl Kalemler İttifakı” (1926) ve “Azerbaycan Proletar Yazıçılar Cemiyeti”dir. (1928) Komünist Partisi yetkilileri bu cemiyetleri, Parti’nin edebiyat sahasındaki siyasetine zarar verdiği gerekçesiyle, 15 Haziran 1925’te yeniden ele alarak teşkilatlandırmaya çalışırlar. Bu tür cemiyetlerde bulunan milliyetçi aydınların giderek nüfûzlarını artırmaları üzerine, 1926 yılında “Edebiyat Cemiyeti” lağvedilerek, bu görev “Kızıl Kalemler İttifakı”na havale edilir.”¹⁸⁷

1920’den önceki devirde olgun eserler yazmış sanatçılar değişik yollar tercih ettiler: Bir kısmı sustu, bir kısmı etliye sütlüye karışmamayı; küçük bir vazife alıp bir kenara çekilmeyi tercih etti. Bir kısım yazarlar da yeni devire ayak uydurmaya çalışarak istenilen tarzda eserler yazmayı denediler. 1920’den önce eserler vermiş, sosyalist veya sosyal demokrat görüşlü kimseler ise pek fazla zorlamadan yeni devrin değerlerine uygun eserler kaleme aldılar. Her şeye rağmen, kendi bildiği yolda gitmeye, inandığı ölçüler içinde eserler vermeğe çalışanlar da yok değildi. Bu gibi şahsiyetler uasında Hüseyin Cavid örnek olarak gösterilebilir. A.Hakverdili, Cafer Cabbarlı, Çelil Memmedguluzade, Yusuf Vezir Çemenzemini, Abdulla Şaik gibileri ise kendi şahsiyetlerini korumaya çalışarak hem yeni devre, hem de kendi zevk ve görüşlerine uygun havuda eserler yaratmaya çalıştılar. Bir kısmı başarabildi, bir kısmı da Stalin’in terör devrinde hayatını kaybetti.¹⁸⁸

1930’lardan itibaren artık bütün sanat dallarında parti eliyle yürütülen güdümlü bir anlayış başlar. Sanatçılar bazen zorla, bazen de inanarak bu “sosyalist realizm” çığırına kendilerini kaptırırlar. II. Dünya Harbi’ne kadar Azerbaycan edebiyatı, sosyalist cemiyeti kurma, eski cemiyet hayatını ve insanî değerleri değiştirip yıkma savaşına sahne olur. Bu devirde yazılan eserlerin büyük bir kısmı körü körüne ve tek taraflı bir anlayışla kaleme alınmış, edebî değerden mahrum, siyasî propaganda eserleri olarak kalırlar.¹⁸⁹

“1920-1930’lu yıllarda eski kuşaktan şairler: Hüseyin Cavid, Ehmed Cavad, Abdulla Şaik, Cefer Cabbarlı gibi şahsiyetler belirli değişiklikler geçirerek hem devrin

¹⁸⁷ Okumuş, *a.g.e.*, 431- 432.

¹⁸⁸ Akpınar, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁸⁹ Okumuş, *a.g.e.*, s. 432.

ruhuna uygun hem de kendi dünya görüşlerine ters düşmeyen eserler vermeye çalışırken, 1900'lu yıllarda doğmuş yeni yetişen genç bir kuşak da edebiyat hayatına girer ve devrin heyecanına daha uygun eserler vermeye başlar.

Bu gençler arasında; Mikayıl Rızakuluzade (1905-1984), Osman Sarıvelli (1905-1990), Süleyman Rüstem (1906-1989), Semed Vurgun (1906-1956), Mehdi Seyidzade (1907-1976), Memmed Rahim (1907-1977), Mikayıl Müşfik (1908-1937) ve Resul Rıza (1910-1981) sayılabilir.¹⁹⁰

1930'lu yıllar Azerbaycan edebiyatının en buhranlı dönemlerinden biridir. Sovyet hükümeti siyasî kuruluşunu tamamladığı bu yıllarda Lenin rejimine karşı gelen şair ve yazarlara yönelik baskılarını da arttırır. Nihayet 1937 yılında Hüseyin Cavid, Seyid Hüseyin, Ehmed Cevad, Mikayıl Müşfik, Yusif Vezir Çemenzeminli, Bekirbey Çobanzade, Salman Mümtaz gibi şahsiyetler bir gecede evlerinden alınarak tutuklanırlar. Silahlı isyan çıkarmak, edebî sahada yapılan yeni inkılabı tahrip etmek ve Türkiye'nin casusu olmakla suçlanırlar. Kurulan özel mahkemelerde kısa bir yargılamadan sonra ölüm cezasına çarptırılırlar. "37 kıyımı" olarak tarihe geçen bu durum Azerbaycan halkı üzerinde derin bir teessür yaratmıştır.¹⁹¹

Bu dönemde bir kurtuluş yolu olarak tarihî konular, uzak ülkelerde cereyan eden hadiseler, ele alınmaya başlandı. Aslında bu sansürlü dönemlerde sanatçıların sık sık başvurdukları bir kaçış yolu idi. Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin; Gızlar Bulağı, Gan içinde, Cavid'in; Siyavüş, Azer, Topal Teymur, Cabbarlı'nın; Od Gelini, Nesreddin Şah, Abdulla Şaik'in; Nüşabe, Samed Vurgun'un; Vakıf, Gız Gayası, Aslan Gayası, Zencinin Arzuları gibi eserlerini buna örnek olarak gösterebiliriz.¹⁹²

Sovyet Devri Azerî nesrinin ilk devresi olarak düşünülen II. Dünya Harbi'ne, kadarki yıllarda Abdurrahim Bey Hakverdili (1870-1933), Mehmed Said Ordubadî (1872-1950), Süleyman Sani Ahundof (1875-1939), Seyid Hüseyin (1887-1937), Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943) gibi tecrübeli yazarlar yanında Hacıbaba Nazarlı (1895-1937), Süleyman Rahimof (1900-1978), Mehdi Hüseyin (1909-1965) gibi daha genç yazarlar edebî hayatta kendilerini göstermişlerdi. Bu dönemde ele alınan mevzu genellikle Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kuru-

¹⁹⁰ a.g.e., 433.

¹⁹¹ a.g.e.

¹⁹² Akpınar, a.g.e., s. 76.

luşudur. Eserlerin birçoğunda 1920'den önceki yıllar; yani Sovyet hükümetinin kuruluşundan önceki Azerbaycan ele alınır; köylülerin, işçilerin, genç aydınların kötü durumu, din adamlarının, zenginlerin, cahil ve fanatik kimselerin, burjuvaların, beylerin sömürüsü anlatılır. Sonra da Sovyet devrinin gelmesi ile emekçilerin kurtuluşu, ilerleme ve kalkınma döneminin başlaması tasvir edilir. Daha doğrusu 1917 ihtilali arefesindeki ve hemen sonrasındaki Azerbaycan hayatı ele alınır; “İnkılâbın” gerçekleşmesi anlatılır. Bu eserlerin ortak bir yanı da epik hususiyetlerin ağır basması, “İnkılâpçı” tiplerin idealize edilmesidir.¹⁹³

Sovyet Dönemi Azerbaycan Edebiyatı'nda İkinci Dünya Savaşı da önemli bir yer tutar. Savaştan sonra edebi eserlerde ele alınan en önemli konu savaş olur.

Savaş yıllarında edebî faaliyete başlayıp daha çok 1946'dan sonraki yıllarda olgunluk çağına ulaşan yazarlar: Mirze İbrahimov (1910-1993), Sabit Rehman (1910-1970), Enver Memmedhanlı (1913-1990), İlyas Efendiyev (1914-1996) Süleyman Veliyev (1916-) İmran Kasımov (1918-1981) gibi şahsiyetlerdir. Bu yazarlar Sovyet devri Azerî nesrinin olgun örneklerini vermişlerdir. Şiirde de Zeynal Cabbarzade (1920-1977), İslam Seferli (1923-1974), Kasım Kasımzade (1923), Hüseyin Hüseyinzade (Arif) (1924-), Nebi Hezri (1924-), Bahtiyar Vahabzade (1925-), Kabil (1926), Medine Gülgün (1926-), Adil Babayev (1925-1977), Eliğa Kürçaylı (1928-1980) gibi şahsiyetler faaliyet göstermeye başlamıştı.¹⁹⁴

1940'lı yılların en önemli isimlerinden birisi İlyas Efendiyev'dir. 1914 yılında Karabağ'ın Fuzuli bölgesinde doğmuştur. İlk eğitimini annesinden almıştır. Esas mesleği öğretmenlik olan İlyas Efendiyev, yayın hayatına İkinci Dünya Savaşından önce başlamıştır. Azerbaycan edebiyatında savaş yılların en canlı anlatan yazarlardan birisidir. Söyütlü Ark, Köprü Salanlar ve Dağlar Arasındaki Üç Dost adlı eserleri bu dönem edebiyatının en iyi örnekleri arasındadır.

Sovyet ideolojisinin “yönelim edebiyatı” anlayışından kendini kurtarabilmiştir. Eserlerinde kahramanları sosyalist, idealleştirilmiş kişiler değildir. Toplumsal konularda da manevi dinamiklerini ve güzelliklerini korumaya çalışan bir toplum yapışım ön plana çıkarır. Bu özellikleriyle 1960 kuşağı yazarlara örnek olmuştur.

¹⁹³ *a.g.e.*

¹⁹⁴ Okumuş, *a.g.e.*, s. 435.

Samed Vurgun, 1906 yılında doğmuştur. Eğitimi tamamladıktan sonra öğretmenlik yapmıştır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra komsomol olarak bir çok yerde görev almıştır. Şiirleri bir çok dile tercüme edilmiş olan Samed Vurgun 1956 yılında Bakü'de ölmüştür.

Resul Rıza; 1910 yılında Göyçay'da doğmuştur. Azerbaycan Edebiyatı'ın en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilir. 1960'lı yıllarda Azerbaycan nesrinde başlayan değişimin, şiir sahasındaki öncülerindendir. Milletvekilliği de yapan Resul Rıza 1981 yılında Bakü'de ölmüştür.

1953 yılında Stalin'in ölmesiyle başa geçen Kruşçev döneminde belirgin bir yumuşama yaşanır. Savaş suçluları affedilir, yasaklanan eski şair, yazar ve fikir adamlarına “berat”lar verilir. 1957 yılında başlayan bu yumuşama süreci, 1960 yılından sonra edebî alana da yansır ve millî uyanışın ilk tohumları bu şekilde atılmış olur.¹⁹⁵

1960 nesli veya “Yeni Nesir” olarak adlandırılan bu dönem, Azerbaycan edebiyatında, özellikle roman ve hikâyede yeni bir dönemin başlangıcıdır.¹⁹⁶

“1960 - 90 yılları çağdaş Azerbaycan edebiyatının tarihinde hem mahiyet hem de fonksiyon ve şekil bakımından önceki kırk yıldan esaslı şekilde farklılaşan yeni bir merhale oldu”¹⁹⁷

1960'lı yıllar Azerî edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır. Çağdaş Azerbaycan hayatı veya çağdaş insan ele alınmış; nisbeten idelolojik yaklaşımlardan uzak, realist eserler, değişik teknikler ve anlatım yollarıyla ortaya konulmuştur. Bu kuşak aynı zamanda savaş ve siyasî kargaşalık devirleri yaşamamış, genellikle iyi bir öğrenim görmüş ve iyi derecede Rusça öğrenerek dünya edebiyatına da bu dille açılmışlardır. Aynı şekilde kendilerinden önceki kuşaktan çok daha iyi şartlarda dünya edebiyatının belli başlı eserlerini okuma, inceleme imkânı bularak dar kalıplardan sıyrılabilmişlerdir. Bu yıllarda eserler vermiş şahsiyetleri de iki grupta toplayabiliriz: 1960'lı yıllardan önce eserler vererek, edebî hayata girmiş ve faaliyetlerini 1960 ve 1970'li yıllarda da sürdürmüş olan nisbeten daha yaşlı bir ara nesil: İsmail Şıhlı (1919 -), Hesen Seyit Beyli

¹⁹⁵ *a.g.e.*, s. 437 – 438.

¹⁹⁶ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*, s. 61.

¹⁹⁷ Yaşar Karayev, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*, Aktaran: Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, 376.

(1920-1980), Ezize Ceferzade (1921 -), Hüseyin Abbaszade (1922 -), Salam Gedirzade (1923 - 1987), Gülhüseyh Hüseyinof (1923 -), Bayram Bayramof (1924-), Şiheli Gurbanof (1925-1967), İsa Hüseyinof (1928-), Çingiz Hüseyinof (1929 -), Sabir Ehmedof (1930 -). Edebî faaliyette 60'lı yılların sonrasında başlayan 70 ve 80'li yıllarda da olgunluk devri eserlerini vermiş bulunan, 1930'lu yılların kuşağı olarak adlandırabileceğimiz nesil içerisinde doğum tarihlerine göre: İsi Melikzade(1934-), Yusif Semedoğlu(1935-) Ferman Kerimzade (1931 -), Ekrem Eyllisli (1931-), Sabir Azerî (1938-), Elçin(1940-), Anar(1938-), Mövüd Süleymanlı(1943-) kalıcı eserler verebilmiş yazarlardır.¹⁹⁸

Yeni Nesir'in en büyük özelliği "Sosyalizm Realizmi" adı verilen edebi anlayıştan kurtulmuş olmasıdır. Artık yazarlar "kolhoz edebiyatı" yapmak yerine eserlerinde milli değerlere yer vermeye başlamışlardır. İlk olumsuz komünist tipleri F. Kerimzade'nin "Kanlı Aşırım" hikayelerinde işlenmiştir. 1960'lı yılların eserlerinde toplumun problemleri ele alınmaya başlanmıştır. Kolhoz ve solhozlarda herkes mutlu yaşamamaktadır. Bireylerin topluma, toplumun da bireylerle olan problemleri kendini göstermeye başlar. İnsanlar aşırı mutlu bireyler olmanın aksine iç dünyalarında problemler, maddi ve manevi değerleri düşünen ve iç dünyaları okuyucuya açılmış kişiliklerdir. Kısaca kahramanlar artık "Sovyet Adamı" kalıbına uymamaktadır. Elçin'in "Ölüm Hükümü" romanındaki Hüsrev Muallim ve Murat Yıldırım'lı bu nesrin roman kişiliklerine örnek olarak gösterilebilir.¹⁹⁹

İnsanın manevi hayatına eğilim şiirde de çok açık bir şekilde görülmektedir. Bahtiyarın Vahabzade'nin "Bir Geminin Sernişinleriyik", N. Hezri'nin "Esre E'tiraf" kitapları felsefi şiir sahasındaki arayışları başarıyla devam ettirirken, asrın ve hayatın köklü problemlerini duyan bir şair şahsiyeti yaratılır. N. Hasanzade "Kimin Sualı Var?" poeminden insanın manevi mevkiini epik plânda isler. V. İbrahim "Yer Mehebbeti", İ. İsmayılzade "Bir Ses Gelir Üstümüze" poemlerinde insanlığın talihini ele alırlar. M. Süleymanlı'nın "Deyirman", İ. Melikzade'nin "Kuyu" povestlerinden insanın ve cemiyetin manevî hayatında, hislerinde ve dünya görüşlerinde ortaya çıkan durgunluk, yeni ve edebi bir uslûpla ortaya konur.²⁰⁰

¹⁹⁸ Akpınar, a.g.e., s. 78-79.

¹⁹⁹ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*, s. 62 -63.

²⁰⁰ Okumuş, a.g.e., 442.

Edebiyatın bu yeni eğilimleri bakımından “Ağ Deve”, “Ölüm Hökmü” (Elçin), “Sonsuzluk” (S. Azeri), “O Uzak Gece” (N. Hezri), “Günah Duası” (N. Süleymanlı), “Dünyanın Kopduğu Yer” (Ç. Elekberzade) gibi roman ve povestler ile “Kervan” (B.Bayramov), Şeyh Hiyabani (İ. Efendiyev), “Toprağa Sancılar Kılınc” (N. Hezri), “Çaldıran Döyüşü” (F. Kerimzade) gibi tarihi mevzularda yazılmış eserlerde halkın talihi, muasırlık problemi ışığında yeni bir anlayış ve tefekkürle değerlendirilmektedir.²⁰¹

“80’li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan ‘demokratikleşme süreci’ Azerbaycan’da milli suurun uyanmasına vesile olur. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ meselesini sürekli gündemde tutulması, daha da ileri giderek toprak talebinde bulunması bu harekete hız kazandırılır. Bu hareket çok geçmeden edebiyata yansır. İ. Efendiyev, B.Bayramov, İ. Sıhlı, Anar, B. Vahabzade, S. Rüstemhanlı, N. Hezri gibi edebiyatçılar hareketli yazılar yazarlar.”²⁰²

1990’da Bakü’nün Sovyet ordusunun istilasına uğraması, ardından Karabağ Muharebesinin başlaması ile birçok insan ölmüştür. Tüm bu olaylar sonucunda milli şuur daha da güçlenmiş ve sanatçıların sosyal gerçekleri ortaya koyduğu eserler yazmasına neden olmuştur. Vahabzade’nin “Şehidler”, N. Hezri’nin “Salatın” poemleri, E. Eyisli’nin “Yemen” povesti ve birçok şairin Kanlı Yanvar ve Karabağ hadiseleri konusunda yazdıkları şiirler son derece önemlidir. H. Rıza’nın “Devam Edir 37” (1992) kitabı kükreyen halk hareketinin sesini, Ermenistan ve Karabağ’dan kovulan yüz binlerce Azerbaycanlının ıstırabını ve Yanvar Şehitleri’nin ruhunu aksettirir.²⁰³

“Günümüz Azerî şiirinin yükünü büyük ölçüde paylaşmakta olan ve olgunluk devri şiirlerini artık vermiş bulunan çağdaşımız şairler arasında; Fikret Sadık (d. 1931), Eli Kerim (1931-1969), Neriman Hesen-zade (1931-), Helil Rıza (1932-), Rifet Zebuoğlu (1932-1983), Memmed Araz (1933-), Tofik Bayram (1934-), İlyas Tapdık (1934-), Mestan Eliyev (1935-), Kemale Ağayeva (1936-), Musa Yakub (1937-), Memmed İsmayıl (1939-), Memmed Aslan (1939-), Vagif Semedoğlu (1939-), Refik Zeka Handan (1939-), Vagif Nesih (1939-), Abbas Abdulla (1940-), İsa İsmailzade (1941-), Elekber Salahzade (1941-), Vagif İbrahim (1945-1983), Nusret Kesemenli (1946-), Ramiz Rövsen (1946-), Sabir Riistemhanlı (1946-), Eldar

²⁰¹ a.g.e., s. 443.

²⁰² a.g.e., 444.

²⁰³ a.g.e.

Bahiş (1947-), Vagif Cebrayılzade (1949-), Zelimhan Yakub (1950-), Adil Cemil (1954-), Vagif Behmenli (1955-), Rüstem Behrudî vs. sayılabilir.”²⁰⁴

Bahtiyar Vahapzade ve Güney Azerbaycan edebiyatı sahasında eser vermiş olan Seyid Mehemed Hüseyin Şehriyar sadece Azerbaycan edebiyatının değil Türk dünyasının en büyük şairlerindedir.

2. ELÇİN EFENDİYEV’İN HAYATI, SANATI VE ESERLERİ

2.1. HAYATI VE SANATI

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının en güçlü kalemlerinden birisi olan Elçin Efendiyev, 1943 yılında Bakü’de doğdu. Babası ünlü hikâye ve roman yazarı İlyas Efendiyev’dir.²⁰⁵

1959 yılında ilk hikâyesi olan “O İnanırdı” Azerbaycan Gençleri gazetesinde yayımlanmıştır. 1960 yılında Bakü Devlet Üniversitesinin Filoloji Fakültesine girmiştir. 1965 yılında fakülteyi bitirip öğrenimine Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünde devam etmiştir. 1966 yılında ilk hikâye kitabı olan “Min Geceden Biri” yayımlanır.²⁰⁶

Elçin Efendiyev, kırktan fazla ülkeyi ziyaret etmiş, buralarda çeşitli bilgi şölenlerine, Birleşmiş Milletler’de değişik etkinliklere katılmıştır. Bu seyahatlerden ilkinin 1967 yılında yapmıştır; Türkiye, Tunus, İran, Fransa, Avustralya, Irak, Danimarka, Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Lüksembourg ve İsviçre ziyaret ettiği ülkelerden bazılarıdır. 1968 yılında Sovyetler Birliği Yazıcılar İttifakına üye olur. 1969 yılında Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünde araştırma görevlisi olarak işe başlar. 1970 yılında, “Azerbaycan Bedii Nesrinin Edebi Tenkidi 1945-1965” isimli doktora tezini savunur. Bu tarihten sonra çeşitli tarihlerde 400’den fazla makale yayımlamıştır. 1971 yılında ilk defa bir hikâyesi “Beş Gepiklik Motosiklet” Rusçaya tercüme edilir. Bunu takiben birçok hikâye ve makalesi yine Rusçaya tercüme edilerek çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanır. 1972 yılında Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Edebiyat Nazariyesi Şubesinde Baş İlimi İşçisi olur. Aynı yıl Nesimi Dilcilik ve Nizami Edebiyat

²⁰⁴ Akpınar, *a.g.e.*, 83 -84.

²⁰⁵ Sedat Adıgüzel, “Ölüm Hükümü ve Tarihi Gerçekler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, Erzurum, 1999, s. 221.

²⁰⁶ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, *Elçin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu) Bibliografiya* [Elektronik Sürüm], Bakı, 2013, s. 11.

Enstitülerinin birleştirilmiş müdafaa şubesinin ilmi kâtibi olur. 1973 yılında “Edebi Tenkit Problemleri” isimli makalesine Moskova’da yayımlanan “Drujba Narodov” gazetesini tarafından yılın en iyi makalesi ödülü verilir.²⁰⁷ 1975 yılında “Baladadaşın İlk Məhəbbəti” adlı hikâye kitabı Rusça yayımlanır.²⁰⁸ Bundan sonra birçok kitabı Rusçaya tercüme edilmiş ve yüksek tirajlarla basılmıştır. Aynı yıl Azerbaycan Yazıcılar İttifakı’nın idare heyetinin kâtibi, yine 1975 yılında “Edebiyat ve İncəsənət” gazetesinin yayın heyeti üyesi seçilir. Elçin birçok gazetenin, derginin, edebi ve ilmi yayınların yayın heyetlerinde yer almıştır. 1977 yılında “Talvar” hikâyesine Moskova’daki “Smena” gazetesini tarafından “yılın en iyi hikâyesi” ödülünü verilir. 1979 yılında Ukrayna-Azerbaycan edebiyatları arasındaki ilgiyi kuvvetlendirmek için yaptığı çalışmalardan dolayı Ukrayna Cumhuriyeti’nden “Fahri Ferman” ödülü almıştır.²⁰⁹ 1982 yılında “Əncir Ağacı” adlı hikâye ve povestleri dolayısıyla Sovyetler Birliğı Lenin Komsomolu ödülünü alır. “Baladadaşın Toy Hamamı” isimli hikâyesi 1982 yılında Sovyetler Birliğı Yazıcılar İttifakı tarafından yılın en iyi hikâyesi seçilir. 1983 yılında ilk romanı olan Mahmut ile Meryem yayımlanır, aynı yıl “Literatüre” gazetesini Elçin’e “Ən Fəal Müəllif Üçün” ödülünü verir. 1984 yılında “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar İncəsənət Xadimi” (Emektar Sanat Adamı) ödülünü kazanır. Aynı yıl “Beş dəqiqə və əbədiyyət” hikâyesi ilə ikinci dəfə “Smena” (Moskova) gazetesinin “yılın en iyi hikâyesi” ödülünü alır. 1985 yılında ikinci romanı Ak Deve yayımlanır. Elçin 1986 yılında “Şeref Nişanı” ile taltif edilmiştir. 1987 yılında iki ciltlik Seçilmiş Eserleri yayımlanır. Aynı yıl Vatan Cemiyeti başkanı seçilir. Son romanı Ölüm Hükümü 1989 yılında yayımlanır. 1993 yılında Azerbaycan başbakan yardımcısı olur, halen bu görevini devam ettirmektedir. 1994 yılında Cengiz Aytmatov, Bella Ahmadulina, Yevgeni Yevtuşenko, Fazıl İskender, Bulat Okutjava gibi yazarlarla birlikte Literatür gazetesinin “Xüsusi Mükâfatı” ödülünü alır. 1997 yılında “Ədəbiyyatda tarix və müasirlik problemi” mevsusunda doktorasını vermiştir. 1999 yılında Paris’te UNESCO’nun düzenlediğı “Dede Korkut” bilgi şölenine ev sahipliğı yapmıştır. 2002 yılında Türkiye Cumhuriyeti Yayın Araştırma Merkezinden “Türk Devletleri Toplulukları Ödülü”nü almıştır. 2003 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin en yüksek ödülü olan “İstiklal” madalyası ile taltif edilmiştir. Aynı yıl Türkiye’de Yeditepe

²⁰⁷ a.g.e., s. 13.

²⁰⁸ Mustafa Tan, *Anlatıcılar Tipolojisi ve Elçin Efendiyev’in Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2003, s. 9.

²⁰⁹ Sedat Adıgüzel, *Elçin Efendiyev’in...*, s. 67.

Üniversitesi'nden "Fahri Doktora" Mimar Sinan ve Fatih Üniversitesi'nden "Özel Ödül" almıştır. 2007 yılında ise Türkiye Cumhuriyeti dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel "Türk Dünyasına Hizmet Ödülü" vermiştir. 2011 yılında ise Kültür Üniversitesi Elçin'e "Fahri Doktora" ünvanı vermiştir.²¹⁰ Elçin Efendiyev'in Mahmud ile Meryem adlı romanı Azerbaycan ve Türkiye ortak yapımı olarak 2013 yılında sinemaya aktarıldı. Çekimleri Türkiye'de; Safranbolu, Düzce, Bolu, Sakarya ve İstanbul'da çekildi.²¹¹

1960'lı yıllardan sonra gelişen "Yeni Nesir" anlayışının ileri gelen yazarlardan biri olan Elçin Efendiyev, eserlerinin büyük bir çoğunluğunu Sovyetler Birliği döneminde yazmıştır. Başka bir ideoloji içinde yazdığı bu eserlerde, Sovyet sisteminin edebiyat anlayışına ters düşen eserler vermiştir. Sovyet ideolojisine hizmet etmek yerine Azerbaycan Türk edebiyatına hizmet etmeyi amaçlamıştır.²¹²

"Sovyet komünist emperyalizminin baskısı altında benliklerini, kültürlerini, dillerini ve dinlerini kaybetmeye zorlanan Orta Asya Türkleri, millet olma özellikleri ellerinden alınıp "Bir Sovyet Milleti" olma idealine hiçbir zaman baş eğmemiş millet olma şuurunu daima korumuşlardır. Bu baskı döneminde yetişen Azeri şair ve yazarlar öldürülme ve sürgüne gönderilme pahasına da olsa kendi doğrularını yazmış ve Azeri Türkü'nün millet benliğini koruma ve ona sahip çıkma ruhunu canlı tutmuşlardır. Bu yazarlardan birisi de Elçin'dir. Ölüm Hükümü isimli eserinde Elçin bazen çok sert bir şekilde bazen de alay ile rejimin bütün zorbalıklarını ve akıl almaz uygulamalarını dile getirmiştir."²¹³

Elçin, eserlerinde Azerbaycan Türklerine özgürlük ve millet olma ülküsünü aşılama çalışır. Bunda hem içinde bulunduğu edebi neslin hem de babası İlyas Efendiyev'in çok önemli etkisi vardır.²¹⁴

Kendisiyle yapılan bir röportajda şöyle diyor Elçin: "İlk geçlik yıllarımda, millî edebiyata yukarıdan bakmak gibi bir âdetim vardı. Yok efendim, Faulkner böyle geldi, Hemingway şöyle gitti. Sonra anladım ki, millî olunmadan beşerî olunmuyor. Kendi öz halkının hissiyatını ifade edeceksin önce. Millî olmayan kozmopolit olur; ancak yalnız

²¹⁰ Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, *a.g.e.*, s. 16-17.

²¹¹ Sabah gazetesi, (t.y.), <http://www.sabah.com.tr/Sinema/sinema/2012/07/20/mahmut-ile-meryem-gelior>., Erişim tarihi: 23 Ekim 2013.

²¹² Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*, s. 68.

²¹³ Adıgüzel, *Ölüm Hükümü ...*, 221.

²¹⁴ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*

millîlikte kapanıp kalan da cahil ve nâdan olur.”²¹⁵Elçin'in hikâye ve romanlarında, Azerbaycan Türklerinin yaşamı, kültürü ve Sovyetler Birliği içerisinde çektikleri sıkıntılar önemli bir yer tutar. Eserlerinde Azerbaycan Türklerine vermek istediği mesajları onlara ulaştırmak için her türlü edebi olanağı kullanır. Simgeler ve halk kültürü unsurları Elçin'in mesajlarını okuyucusuna ulaştırmak için faydalandığı önemli iki unsurdur. Milletine ait kültürel unsurları oldukça iyi bilen Elçin, bunları eserlerine yerleştirirken büyük bir edebi ustalık gösterir. Mahmut ile Meryem romanında halk kültürünün unsurlarını büyük bir edebi ustalıkla kullandığını görüyoruz.

Sovyet döneminde yazdığı eserlerinde egemen ideolojinin, Azerbaycan Türklerine uyguladığı baskılan, haksızlıkları açık açık dile getirmiştir. Yeni Nesir'in temsilcileri olarak adlandırılan Elçin, Anar, İsi Melikzade, Mevlüt Süleymanlı gibi yazarların oluşturduğu edebi nesil Azerbaycan'da milli şuurun ve özgürlük idealinin meydana gelmesinde önemli rol oynamışlardır. Özgürlük ideali “Yeni Nesir” ekolü içinde yer alan yazar ve şairlerin eserlerinde ele aldıkları en önemli konulardan biridir. Elçin'in bu ekol içindeki yeri de oldukça önemlidir.²¹⁶

Elçin, tiyatroları ile de en az diğer türlerde olduğu kadar başarılı bir yazardır. Tiyatroları başta Azerbaycan, Türkiye ve Rusya olmak üzere birçok ülkede neşredilmiş ve sahnelenmiştir.²¹⁷ Tiyatroları Türkiye’de Ankara Devlet Tiyatrosunda, Konya Devlet Tiyatrosunda, Erzurum Devlet Tiyatrosunda ve İstanbul Devlet Tiyatrosunda oynandı.²¹⁸

2.2. ESERLERİ

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Elçin birçok türde esere imza atmış ve atmaktadır. Hikâye ve povestten romana, makaleden inceleme yazılarına, tiyatrodan sinema senaryolarına kadar edebiyatın çok geniş alanlarında eser vermiş ve bunların her birinde başarısını ispat etmiş bir şahsiyettir. Eserlerini toplam sekiz başlık altında sıralayabiliriz.²¹⁹

²¹⁵ Aksiyon Dergisi, (t.y.), <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-18807-34-sessiz-ve-derinden-elcin-efendiyev.html>, Erişim tarihi: 26 Ekim 2013.

²¹⁶ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in...*, s. 70.

²¹⁷ Sedat Adıgüzel, “Elçin'in Posta Şubesinde Hayal Oyunu Üzerine Yapısalcı Bir Yaklaşım”, *Turkish Studies*, 6/1, Erzincan, 2011, s. 296.

²¹⁸ Can Gürsu, “Azerbaycan’a Yazar Gözüyle Bakmak” [Elektronik Sürüm], *Hazar World*, 4, 2013, s. 34.

²¹⁹ Adıgüzel, *Elçin Efendiyev'in ...*, s. 71 v.d.

2.2.1. Romanları

1. Mahmut ve Meryem

Birinci baskı, Gençlik Yayınları, Bakü 1983. İkinci baskı, Gençlik Yayınları, Bakü 1984.

İçindekiler: Mahmut ve Meryem, Aman Avcı Vurma Meni, Seyyah Olup Bu Dünyayı Dolandım, Yakın Uzak Türkiye, Palma Ülfeti.

2. Ak Deve

Birinci Baskı, Yazıcı Yayınları, Bakü 1985

İçindekiler: Ak Deve, Mahmut ve Meryem

3. Ölüm Hükmü

Birinci baskı, Yazıcı Yayınları, Bakü 1989.

2.2.2. Seçilmiş Eserleri

Azerneşr, Bakü 1987.

I. Cilt: Hikayeler ve Povestler

II. Cilt: Romanlar (Mahmut ve Meryem, Ak Deve)

2.2.3. Hikâyeleri

1. Bu Dünyada Gatarlar Geder

Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1974.

İçindekiler: Bu Dünyada Gatarlar Geder, Baladadaşın İlk Mehebbeti, Değişme, Gış Nağılı, Günlerin Bir Gününde, Gizil, Gatar Yol Gedirdi, Poçt Şobesinde Hayal

2. Gümüşi Narinci

Gençlik Yayınları, Bakü 1973.

İçindekiler: Gürcistana Telegram, Gümüşi, Narmçı, Mehmeri, Gatar, Pikasso, Latur 1968, Zire, Gırmızı Ayı Balası, Beş Gepiklik Motosiklet, İki Çal Papağın ve Bir Gara Kephanın Nağılı, Dünyada “Amur” Üzürdü (Yol Lövheleri)

3. Ömrün Son Seheri (Hikâyeler ve Povestler)

Gençlik Yayınları, Bakü 1993.

İçindekiler: Gül Dedi Bülbüle, Ömrün Son Seheri, Her Şey Geçip Gedir, Ordenli Yazıcı İle Görüş, Stalin'in Ölümü, Mehmenhana Nömresinde Görüş, Dünyanın

Behteveri, Hususi Sifariş, Hövsan Soğanı, Adda-Budda (Yazıcının Cep Defterinden) İki Oçerk, Yahan Düymele Düymele, Yanan Ağacın Şefegleri.

Povestler; Bir Görüşün Tarihçesi, Toyuğun Diri Galması, Dolça

4. Bir Görüşün Tarihçesi (Povest ve Hikâyeler)

Azerneşr, Bakü 1977.

İçindekiler: Bir Görüşün Tarihçesi, Oh Kimi Bıçag, On İlden Sonra, Baladadaşım İlk Mehebbeti, Gatar, Pikasso, Latur 1968, Gırmızı Ayı Balası, Zireh, Gümüşi, Narinci, Mehmeri, Beş Gepiklik Motosiklet, Gış Nağılı, Bu Dünyada Gatarlar Geder, Talvar.

5. Açıg Pencere(Povest)

Azerneşr, Bakü 1984.

6. Beş Degige ve Edebiyat (Hikâye-Povest)

Gençlik Yayınları, Bakü 1984.

İçindekiler: Hikâyeler; Deyişme, Beş Gepiklik Motosiklet, Gatar, Pikasso, Latur 1968, Zireh, Gırmızı Ayı Balası, İki Çal Papağın ve Bir Gara Kepkanın Nağılı, On ilden Sonra, Gümüşi-Nannçı-Mehmeri, Baladadaşım İlk Mehebbeti, Günlerin Bir Gününde, Gış Nağılı, Bu Dünyada Gatarlar Geder, Talvar, Şuşaya Duman Gelib, Bülbülün Nağılı, Baladadaşım Toy Hamamı, Ayaggabı, Hotel Bristol, Hönkürtü, Bozlug İçinde İki Nefer, Parisde Avtomobil Gezası, Beş Degige ve Edebiyat.

Povestler: Poçt Şobesinde Heyal, Toyuğun Diri Galması, Dyula Cak ile Sohbet, Gabrovo Görüşleri.

7. Bülbülün Nağılı (Hikâye ve Povestler)

Yazıcı Yayınlan, Bakü 1983.

Hikâyeler: Deyişme, Gatar. Pikasso, Latur 1968, Beş Gepiklik Motosikl, Zireh, Gırmızı Ayı Balası, İki Çal Papağın ve Bir Gara Kepkanın Nağılı, On İlden Sonra, Gümüşi, Narinci, Mehmeri, Baladadaşım İlk Mehebbeti, Günlerin Bir Gününde, Gış Nağılı, Gizil, Bu Dünyada Gatarlar Geder, Talvar, Şuşaya Duman Gelib, Bülbülün Nağılı, Baladadaşım Toy Hamamı.

Povestler: Bir Görüşün Tarihçesi, Dolça.

8. Bülbül

Yazıcı Yayınlan, Baku 1987.

9. Günay, Yalçın, Nigar, Bir de Selim (Çocuk Hikâyeleri)

Gençlik Yayınları, Bakü 1979.

İçindekiler: Nigar, Yalçın ve Onların Dedesi, Men Yaman Goçağam, Günayın, Yalçının, Nigarın ve Yeke Cavanların Nağlı, Selimin Hikayeleri, Mene Niye Gülürler?, Gör Nece Top Vururam, Bele de İş Olar?, Men Herşeyi Bilirem, Men Lale İsteyirem.

10. Humayın Yuhusu (Hikâyeler)

Gençlik Yayınları, Bakü 1989.

İçindekiler: Balaca Gırmızı Çiçek, Nigar, Yalçın ve Onların Dedesi, Men Yaman Goçağam, Günayın, Yalçının, Nigarın ve Yeke Cavanların Nağlı, Günayın, Yalçının, Nigarın ve Yaşıl Yarpağın Nağlı, Humayın Yuhusu, Günay, Humay bir de Günebahan ve Girt Toyuğun Cüceleri, Gilas Giz, Gehreman Aysu, Gara Pişik ve Cıggıllı Sıçan, Mene Niye Gülürler?, Gör Nece Top Vurdum, Bele de İş Olar?, Men Lale İsteyirem, Men Herşeyi Bilirem.

11. Povestler

Gençlik Yayınları, Bakü 1979.

İçindekiler: Menevi Saflığa Çağırış, Toyuğun Diri Galması, Dolça, Şuşaya Duman Gelib, Poç Şobesinde Hayal.

12. Sos (Povest)

Gençlik Yayınları, Bakü 1969

13. Min Gecedən Biri (Hikâyeler)

Azernesr, Bakü 1996,

İçindekiler: Nerdivanın Birinci Pillesi, Yüz Gram Şit Yağ, Min Gecedən Biri, Selim, Fatma ve Hacı Leylekler, Bir Nefer Ganlı Oğlan Haggında, Materialler, Esli ve Kerem.

2.2.4. Tiyatroları

Delihanadan Deli Gaçıb (Komediler)

Gençlik Yayınları, Bakü 1996.

İçindekiler: Ah Paris!.. Paris!..., Men Senin Dayınam; Delihanadan Deli Gaçıb veyahud Menim Sevimli Delim.

2.2.5. Araştırma Eserleri

1. Klassik Aşığı Poeziyasında “Dünya” Obrazı

Azərbaycan, Bakü 1996.

2. Klassikler ve Müasirler

Yazıcı Yayınları, Bakü 1987

3. Özümüz ve Sözüümüz Elçin Efendiyev V. Guluyev

Azərbaycan, Bakü 1993.

4. Tengid ve Edebiyatımız Problemleri (Makaleler, Mongragiler)

Yazıcı Yayınları, Bakü 1981.

5. Edebiyatımız Yaradıcılık Problemleri

Tehsil Neşriyatı, Bakü 1999

6. Tengid ve Nesr

Azərbaycan Bedii Nesri Edebi Tengidde 1945-1965

Güneş Yayınları, Bakü 1999.

7. Kitabı Dede Korkut Atılyı

Azərbaycan Yayınları, Bakü 1999.

(Azərbaycan Türkçesi, İngilizce, Fransızca, Rusça, Almanca ve Arapça)

2.2.6. Biyografileri

1. Memmed Emin Resulzade

Şerg-Gerb Yayınları, Bakü 1994.

2. Bestekarın Vetendaş Sözü (Üzeyir Hacıbeyov)

Azərbaycan Dövlət Yayınları, Bakü 1995.

2.2.7. Tercümelere

1. Malts Albert

Sıravı Hiks (Piyes) Bakü, 1964.

2. Molyer Jan- Batist (Komediler)

Gençlik Yayınları, Bakü 1995.

3. Nece Oldu ki Pyer Düş Meşhurlandı

Gençlik Yayınları, Bakü 1982.

4. Nergizin Birce Leçegi (Japon Edebiyatı)

Gençlik Yayınları, Bakü 1979.

5. Elçin Efendiyev'in değişik dillerden yaptığı çeşitli tiyatro, şiir ve hikâye tercümelere Azərbaycan Dergisi, Edebiyat ve İncəsənət Gazetesinde yayımlanmıştır.

2.2.8. Türkiye Türkçesine Aktarılan Eserleri

1. Mahmut ile Meryem

Aktaran: Dr. Ali Yılmaz, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1997.

Aktaran: İldeniz Kurtulan, Everest Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2001.

2. Ölüm Hükümü

Aktaran: Yusuf Gedikli, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1996.

3. Ak Deve

Aktaran: Dr. Ali Yılmaz, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1999.

4. Şuşa Dağlarını Duman Bürüdü

Aktaran: Yusuf Gedikli, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1994.

İçindeki Hikâyeler: Tiren Picasso La Tour 1968, On Yıldan Sonra, Baladadaşım İlk Aşkım, Kış Masalı, Çardak, Şuşa Dağlarını Duman Bürüdü, Bülbülün Nağlı, Baladadaşım Düşün Hamamı, ayakkabı, Hotel Bristol, Hüngürtü, Grilik İçinde iki Kişi, Paris'te Tarfik Kazası.

5. Şuşa'ya Sis Çöktü

Aktaran; İldeniz Kurtulan, Everest Yayınları, İstanbul 2000.

İçindeki Hikâyeler: Şuşa'ya Sis Çöktü, Baladadaşım İlk Sevgisi, Değişim, Ayakkabı, Kış Masalı, On Yıl Sonra.

II. BÖLÜM

3. MAHMUD VE MERYEM'İN MORFOLOJİK İNCELEMESİ

3.1. YAPIM EKLERİ

Köklerden daha geniş kökler yani gövdeler yapan eklere yapım eki denir.²²⁰ Azerbaycan Türkçesinde yapım eklerine “sözdüzeldici şəkilçilər” denir.²²¹ Türkiye Türkçesinde olduğu gibi dört çeşittir.

3.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

Azerbaycan Türkçesinde isim kök ve gövdelerine eklenerek ondan yeni isimler türeten ekler “İsimdən İsim Düzəldən Şəkilçilər” denir. Azerbaycan Türkçesindeki başlıca isimden isim yapım ekleri şunlardır:²²²

- **+A:**
İşlek olmayan bir ektir: *göze* (su kaynağı; sulak nemli çayırılık; rutubetli çimenlik) İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.
- **+An:**
Eski Türkçede bağlılık, güçlendirme ve çokluk bildiren, bugün ise işlekliliğini yitirmiş eklerden biri olan bu ek, Azerbaycan Türkçesinde kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde görülür: *əran* “yiğit, cesur”, *oğlan*.
- Bu cavan oğlanın saf səsinə, söylədiyi qəzələ qulaq asa-asa istər-istəmöz dünyanın yaxşı işləri barədə fikirləşirdi. (SE 11/1)
- Azər üçüncü oğluna İmam Hüseynin adını qoydu, dördüncü oğlanları oldu. (SE 142/5)
- **+aq/+ək:**
Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kuvvetlendirme, benzerlik ve küçültme ifade eder. İşlek olmayan eklerden biridir: *topaq, başaq, bənək, yolaq*.
- Uzaqdan vaxtsız bir xoruz banının səsi gəldi. (SE 10/3)
- Sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yanacağı, alınını, boynunu sildi, bədəninə bir sərinlik gəldi. (SE 12/2)

²²⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayın, İstanbul, 1998, s.121.

²²¹ Hüseynzadə, *a.g.e.*, s.11.

²²² Ercilasun, *Türk Lekçeleri...*, s. 182 v.d.; Hüseynzadə, *a.g.e.*, s. 12 v.d.

- Qəmərbanu bütün bədəni ilə çırpına-çırpına Ziyad xanın qucağına sığınmışdı. (SE 24/2)
- **+Ar, +şAr:**
Asıl sayılardan üleştirme sıfatları türeten bu ek, Azərbaycan Türkçesinde nadiren kullanılır. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.
- **+c:**
İşlek olmayan bir ektir: *anac* “anaç”. İncelenen metinde örneği yoktur.
- **+CA:**
Esas itibarı ile eşitlik, benzerlik ve karşılaştırma fonksiyonunda bir isim çekim eki olan bu ek zamanla yapım ekine de dönüşmüştür. Yapım eki olarak sıfat, zarf ve isimler türetir. Azərbaycan Türkçesinde yapım eki olarak küçültme, karşılaştırma fonksiyonlarında işlek olarak kullanılır: *yavaşca*, *buğaca* “küçük boğa”, *çoxca* “oldukça çok, fazla, bolca”, *böyükcə* “çok büyük; biraz büyük”, *xoşca* “hoş şekilde, güzelce”, *irica* “iricə; çok iri”, *açığca* “açıkça”, *beləcə* “böylece”, *asanca* “kolayca (asan: kolay)”, *gözəlcə* “güzelce, güzel bir şekilde”; Azəricə.
- Bir leysan başladı ki, hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı. (SE 8/1)
- Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərsə çəkilib. (SE 8/4)
- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zənqulələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən neccə çıxır? (SE 11/4)
- Sazəndələr indicə şahidi olduqları bu yaxşılıqdan, haqq işindən cuşa gəlib həmin bürkülü yay gecərası Ziyad xanın yataq otağında dünyanın ən həzin, ən tə'sirli musiqisini çalmağa başladılar. (SE 15/1)
- Uzaqbaşı bir sağmal inək göndərərdi onlara, deyirdilər ki, bircə geçidən başqa heç nələri yoxdu. (SE 56/1)
- Təkcə ocağın işığında gizlincə məktubu yaza bildi. (SE 90/1)
- Sofinin gözləri də ağrıyırdı, göz qapaqları qırpılmırdı, bərəlib açıqca qalmışdı. (SE 104/7)
- hərgah Süleyman bu millətsiz müsəlmançılıq haray-həşirin saxladıb qoca

xanəndənin üzünə tüpürsəydi və dalına da bir təpik vurub məclisdən qovsaydı, İsmayılın hər yerdə və şübhəsiz ki, bu toy məclisində də olan casusları ikicə gündən sonra şaha çatdıracaqdılar. (SE 193/3)

- Bütün ömrü boyu birçə gün belə rahat yatdığı gecə olmadı və axırda qarabasma dərindən tutulmuş Sofi bütün var-dövlətini atıb Mahmudun sorağı ilə Ərzuruma gəldi. (SE 207/6)

- **+Cək:**

Genellikle eklendiği isimlere küçültme fonksiyonu veren bir isimden isim yapma ekidir. İşlek değildir: *dilçək* “küçük dil”, *hörümçək* “örümcek”; *əlcək* “eldiven”.

- Gördün nə tez ağardı birçək, nə tez qocaldı Qəmərbanu? (SE 59/1)
- hamı təəccüb etdi və heç kim bilmədi ki, bu cavan, gözəl-göyçək kəviz, deyib-gülən, baxışları ilə ox atan kəviz niyə belə iş tutub. (SE 49/1)

- **+çA:**

Farsça kökenli bu ek, Azərbaycan Türkçesinde küçültme fonksiyonunda kullanılır: *bağça* “küçük bahçe”, *meydança* “küçük meydan”, *dəftərçə* “küçük defter, bloknot”, *döşəkçə* “minder”.

- Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkçələrin üstündə oturmuşdu. (SE 11/3)
- Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçüv başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmirtilər. (SE 16/1)
- Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı. (SE 21/10)
- Bir azdan Ziyad xanı tamam unudub yuxusuzluqlarına baxmayaraq bir-birinin çalğısından həzz ala-ala və bir-birini ruhlandırır-ruhlandırır tütəyin, sazın, kamançanın dili ilə dünyanın qocalığından, insanların gəldi- gedərliyindən, əhddən, vəfadan, e'tibardan söhbət açdılar. (SE 25/1)

- **+çI / +çU:**

Azərbaycan Türkçesinin en işlek eklerinden biridir. Ek ünsüz uyumuna girməz. Damak ve dudak uyumuna bağlı olarak dört varyantı kullanılır. Asıl fonksiyon olarak, bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya

uğraşı olaraq seçmiş olan şahısları göstərən isimlər türetir: *pambıqçı* “pamuk yetişdirən çiftçi”, *çörəkçi* “ekmek pişirən veya ekme satan kişi”, *meşəçi* “ormancı”.

- Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bürküdə yerlərində çapalaya- çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi. (SE 8/2)
- Ziyad xan elə bil ki, ağıl-kamal sahibi xan yox, avam bir kəndçi idi. (SE 23/5)
- Hərdən baş qaldıran kişi ehtirasını fürsət tapanda sarayın qulluqçularıyla, kəniq-qaravaşıyla, xüsusən də yayda yaylağa köçəndə dul kəndli arvadlarıyla söndürmüşdü. (SE 70/3)
- Onu sevdiklərinə görə, öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər. (SE 78/4)
- Ömrümdə bir xoş gün yaşamamışam, həmişə əl buyruqçusu olmuşam. (SE 129/4)
- **+çılıq / +çilik, +çuluq/ +çülük:**

İşlek olaraq kullanılan bu ek soyut isimlər yapar: *avaraçılıq* “hiçbir işlə meşgul olmama, boş gezme, serserilik”, *peşmançılıq* “pişmanlık”, *rahatçılıq* “rahatlık”, *düşmənçilik* “düşmanlık, düşmanca davranış”.

- Bu an Ziyad xan üçün aydın olmuş həqiqət onu elə sarsıtmışdı ki, ölümlə üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, rüsvayçılıqlarla üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, şah hüzurunda bütün müqəddəratını həll edəcək əmrlər gözlədiyi vaxtlar belə bu cür dərindən sarsılmamışdı. (SE 17/6)
- Qəmərbanunun ürəyindən yüngül bir arxayınçılıq gəlib keçmişdi. (SE 28/3)
- Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim bütün həyatında birinci dəfə peşmançılıq, təəssüf hisslərini yaşadı. (SE 61/7)
- Baba Keşiş bütün əmrü boyu nigarançılıq içində yaşamışdı. (SE 62/10)
- Şah İsmayıl bir tərəfdən sarayda Məlikül-şüəra Şirvanlı həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclisin ən adi bir üzvü kimi, qəzəl və qoşmalar yazırdı. (SE 101/9)
- Hərgah Süleyman bu millətsiz müselmançılıq haray-həşirin saxladığı qoca xanəndənin üzünə tüpürsəydi və dalına da bir təpik vurub məclisdən qovsaydı, İsmayılın hər yerdə və şübhəsiz ki, bu toy məclisində də olan casusları ikicə gündən sonra şaha çatdıracaqdılar. (SE 193/3)

- **+CIq/+CIk, +CUq/+CUk:**

İsimlere ve sıfatlara küçültme, pekiştirme, sevgi ve acıma ifadesi katan bir ektir. İşlek olarak kullanılır: anacıq “*annecik*”, evcik “*küçük ev; oyun ismi*”, uşaqcıq “*küçük çocuk, yavrucuk*”, cibcik “*küçük cep*”.

- Son zamanlar Mahmudun kiçicik hərəkətləri belə Mirzə Salmanın nəzərlərindən yayınmırdı. (SE 26/3)

- Bu vaxt həmin cavan xanəndənin oxuduğu məclisdən yarımçıq durub getmişdi? (SE 60/9)

- Qəmərbanuya heç olmasa azacıq bir toxtaqlıq verməkdən ötrü Mahmudla getməyi lazım bilirdi. (SE 85/1)

- Amma Ceyran bilmədi ki, birlikdə çıxdıqları gündən e'tibarən gözlərini Ceyrandan çəkə bilməyən mehtər Cəfər də Armudlu göldən iyirmi beş-otuz addım aralıdakı təpəcikdə, qoca şam ağacının dibinə yatıb gizlincə və için-için inildəyə-inildəyə bütün bu müddət ərzində çılpaq Ceyrana baxmışdı... (SE 122/7)

- Yaxşı ki, bayaq özünü saxladı və Xətəinin sözlərini yarımçıq kəsmədi. (SE 193/3)

- **+cığaz/+ciyəz, +cuğaz/+cüyəz:**

İsim və isim niteliğinde olan sözlərdən küçültme, sevgi və acıma ifade eden isimler türetir: *qızcığaz* “kızcağız”, *bibiciyəz* “halacağız”, *quşcuğaz* “kuşcağız”, *adamcığaz* “adamcağız”, *uşaqcığaz* “çocukcağız”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **+cİl / +cUl:**

Eklendiği isme “bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağımlılık, benzerlik” işlevleri katan ismin ve sıfatlar türetir: *işcil* “çalışmayı seven, çalışkan”, *yuxucul* “çok uyuyan, uyumayı çok seven”, *ölümcül* “ölmekte olan”.

- ...Vaxt gələcək və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölümcül yaralanacaq. (SE 187/7)

- **+dAr:**

Farsçadan alınmış olan ek, bir işle meşgul olan şahısları ifade eden isimler veya bir şeye düşkün olma durumunu qarşılayan sıfatlar türetir: *hesabdər*

“hesap uzmanı, muhasebeci”, *dalandar* “bahçıvan; temizlikten sorumlu hizmetçi”

- Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bürküdə yerlərində çapalaya- çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi. (SE 8/2)
- Qarabağ bəylərbəyliyi bu yeni hökmdarının adı Bayandur xandır. (SE 106/8)
- Baba Keşiş hər şeydən xəbərdar idi. (SE 111/4)
- Mahmud bilmirdi ki, qoca dilənçinin əlindən çörək qapan Qırmızı Tuman Kişi bütün ömrü boyu tə'ziyədarlığa məhkum olmuş bir adamdı. (SE 152/4)
- Mahmud tamam vəhşiləşmiş Camaatın arasında daha heç nə fikirləşə və hiss edə bilməsə də qolunu sıxan bu güclü barmaqlarda bir tanışlıq və havadarlıq duydu. (SE 171/3)
- Ziyad xan öldürülüb, yerinə Sultan Səlim tərəfdarı Bayandur bəy keçib. (SE 195/7)
- **+dAş:**
“Ortaklıq, beraberlik” bildiren isim ve sıfatlar türetir: *məsləkdaş, yoldaş*.
- Bu dünyanı ki, Qabil ilə Habil bölüşə bilmədi, qısqanclıq oldu, paxıllıq oldu, qardaş qardaşı öldürdü, min ildən sonra bu dünyada nə olacaq? (SE 92/1)
- Baba Keşiş o solğun və yaraşıqsız, nimdaş donu Məryəmə uzadıb: —Gəlinlik donundu—dedi. (SE 190/2)
- **+dlrlq / +dUrUq:**
İşlek olmayan bir ektir: *boyunduruq, burunduruq*. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.
- **+gil; +giller:**
Bu ekin üç işlevi vardır.
- İsim ve soyadlara eklenerek o şahsın aile mensuplarını bir bütün hâlinde ifade eden isimler türetir: *Hasangil, Ceyrangil*.
- İsim ve soyadlara eklenerek, ilgili ismin karşılıdığı şahsın önderliğinde birkaç şahıstan ibaret insan grubunu anlatır: *Kübragil*.
- Akrabalık isimlerine eklenerek, ilgili ismin ailesini bir bütün olarak ifade eder: *bibisigil “halasıgil”, əmmioğlunuzgil “amcaoğlunuzgil”*.
- Məryəmgilin qonşuluğunda anası ilə, iki kiçik qardaşı və kiçik bacısı ilə bir yerdə yaşayan Anuş adında bir qız var idi. (SE 53/17)

- Üç il bundan əvvəl Anuşgil köçüb İstambula getdilər. (SE 54/1)
- Sofi saraydan çıxıb Baba Keşişgilin ucqar məhəlləsinə yollandı. (SE 56/8)
- Nökərlər xəbər gətirdi ki, Mahmudgilin yolu Armudlu gölün üstündən keçir. (SE 120/5)
- **+kı/+ki, +ku/+kü:**
Zaman və mekân bildiren kelimelerin sonuna eklenerek sıfat türetir. Ek, Türkiyə Türkçesindən fərqli olaraq, Azərbaycan Türkçesinde damak və dudak uyumuna girmişdir: *axşamkı* (hadisə), *bağdaki* (ağaç).
- Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hakimi Qara Bəşirə ə'yan-əşrəf yanında söz qaytarmışdı. (SE 7/3)
- On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü. (SE 21/7)
- Nə ara vurmaq, ara düzəltmək qayğısı, nə də sabahkı günün qayğısını, çünki sabahkı gün yox idi və günlər hamısı bir-birinin eyni idi, bir-birinin güzgüdəki əksi idi. (SE 168/3)
- Süleyman paşa göbək oynada-oynada qarşısında rəqs edən ərəb gözəlinə baxa-baxa beş altı gün bundan əvvəlki o söhbəti xatırladı və yenə də külümsədi. (SE 185/1)
- **+İltİ / +UltU:**
Genellikle ses yansımaları kelimelerden yine ses yansımaları isimler türeten bir ektir. İşlek eklerden biridir: *xışiltı* "hışirtı", *cingilti* "çınılama sesi",
- Günün altında köz kimi qızarmış səhra qumu müqəddəs Məryəmin ayaqlarını yandırır və Məryəm bu giziltini öz ayaqlarında hiss edirdi. (33/16)
- O doğma, o mehriban pıçiltı (fısıltı) da həmişə Baba Keşişlə idi. (SE 63/3)
- Hamı gözünü Mahmuda dikdi və Qəmərbanunu sinəsini bu dəfə səssiz bir inilti dəlib keçdi. (SE 80/3)
- Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı. (SE 89/7)
- Məryəm yatağında qovruldu, nəfəsi tıncıxdı, sinəsindən bir inilti qopdu. (SE 110/2)
- Ceyranın ürəyindən yenə bir sızıltı keçdi. (SE 126/2)

- Uşaqdan tutmuş böyüyəçən camaatın hamısının gözündə dəli bir işilti var idi və elə bil ki, bu solğun bənizli, tutqun baxışlı adamların köksündən qopmuş həyəcan, qurtuluş ehtirası bir ilğim kimi kəndim üstünə çökmüşdü. (SE 148/11)
- **+laq/+lək:**
Bu ek işlek değıldir: *yaylaq* “yayla”, *otlaq* “otlak, mera”, *buzlaq* “çokça buz saklanan yer; buzul”; *işlək* “çalışmayı seven, çalışkan”, *dişlək* “dişlenmiş, ısırılıp koparılmış”..
- Sofi də ata süvar oldu, ayaq üzənkidə, diz qabırğada, atına bir şallaq vurub Mahmudla birlikdə yola rəvan oldu. (SE 86/6)
- Sofi baxıb gördü ki, bura qoyun-quzunun yaylaq yeridi. (SE 87/6)
- — Sarışın Oğlan geri çöndü və əlini uzadıb barmağı ilə Camaatın qaldığı yaylaq tərəfi göstərdi. (SE 174/7)
- Süleyman paşa sarayda təlxək saxlamırdı, çünki Süleyman paşa bu fikirdə idi ki, Azərbaycanlı başına təlxək papağı qoyub adamların közü qabağında dombalaq aşanda, əslində öz xalqını təhqir edir. (SE 195/7)
- Anuş Məryəmdən on beş yaş böyük idi və bu yaraşığı, sağlam, işlək qız ərə getməmişdi. (SE 54/1)
- **+II / +IU:**
Azərbaycan Türkçesinde işlek olaraq kullanılan eklerden biridir. Bir şeye sahip olma, bir şeyi üzerinde bulundurma; bir millətə, ülkeye, şehre, köye ait olma, bağlı olma; isimden yer ismi türetme ekin ana işlevleri arasında yer alır.
- Dünyanın ən dərdli-ələmli nəğməsini çaldı, heyrətdən, qorxudan camaatın tükü qabarıb paltarını deşdi; saz elə çaldı. (SE 7/3)
- Xanəndə orta boylu, arıq bir səbzxətt idi. (SE 11/4)
- Şimaldan Rusların ölkəsindən Şamaxıya, oradan da Gəncəyə kürk, dəri, yun, mum, zirehli libas, hətta odlu silah gəlirdi (SE 16/1)
- Bu boyda igid və namuslu bir xalqın içindən bir-bir seçib çıxarıblar və hərəsinə bir mahal, bir şəhər e'tibar ediblər. (SE 17/1)

- İllər keçmişdi və Ziyad xan bu əhvalatı tamam unutmuşdu və o aylı-ulduzlu gecədə Qəmərbanunun sözlərindən sonra Ziyad xanın ürəyində yaranmış ümid daha da artdı və inandı ki, övladı olacaq. (SE 24/8)
- Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı. (SE 89/7)
- **+hıq / +lik, +luq / +lük:**
“Tahsis”, “bir şey için”, “bir şeyin toplu olaraq bulunduğu, konulduğu yer” anlamlı isimler; meslek, uğraş isimleri; rütbe ve makam bildiren isimler; soyut isimler türeten işlek bir ektir.
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yanaqlarını, alnını, boynunu sildi, bədəninə bir sərinlik gəldi. (SE 12/2)
- Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıçılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər. (SE 13/1)
- O iri köy közlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflıq gətirdi. (SE 21/6)
- Haradasa, lap yaxınlıqda bir xoruz banladı. (SE 24/10)
- — Ümumiyyətlə, dünyanın, yaşayışın, varlığını mə'nasına bir təəssüb idi. (SE 25/1)
- Həmin utancaqlıq hissi də unudulub getdi. (SE 28/2)
- Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi. (SE 30/6)
- Cəllad Kazım məhkəmənin hökmü ilə dabana döyməkdən, əl və ayaq, qulaq və burun kəsməkdən, göz çıxartmaqdan savayı cəlladlıq elədiyi iyirmi üç il müddətində 1211 insan başı kəsmişdi. (SE 163/1)
- **+mAn:**
- İşlek olmayan bir ektir. *qocaman*, *şişman*. İncelenen metinde örneği bulunamamıştır.
- **+(I)mtII /+(U)mtUI:**
Renk bildiren isimlere eklenerek bir şeyde, ilgili renk niteliğinin az

derecede bulunduğunu ifade eder: *ağımtül* “beyazımsı”, *bozumtul* “bozumsu”, *göyümtül* “mavimsi”.

- Buludlar qıpqırmızı qızarmışdı və bu lopa-lopa qırmızı buludlar göz işlədikə uzanan bozumtul çöllükdə bozumtul-qırmızı bir dünya yaratmışdı və elə bil ki, bu bozumtul-qırmızı dünyada heç vaxt canlı bir məxluq olmamışdı. (SE 153/9)
- həmin bozumtul-qırmızı dünyanın qırmızısı yavaş-yavaş azalırdı. (SE 164/1)
- **+(I)msov:**

Özellikle renk isimlerine eklenerek, gibilik, benzerlik, yakınlık v.b. fonksiyonları ifade eder. Türettiği isimler genellikle sıfat olarak kullanılan isimlerdir: *ağımsov* “beyazımsı, biraz beyaz”, *bozumsov* “boz renge yakın renkte, rengi biraz boz olan”, *mavimsov* “azıcık mavi olan, maviye çalan”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **+(I)mtraq:**
- Renk isimlerinden sıfatlar türeten bu ek özellikle “gibilik, benzerlik, yakınlık” ifade eder. Asıl fonksiyonu sıfatları kuvvetlendirmedir: *ağımtraq* *göyümtraq*, *sarımtraq*. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.
- **+(I)ncI / +(U)ncU:**
- Sayı isimlerinden sıra sayıları türeten işlek bir ektir. Bazı zarflara da eklenerek sıra ifade edebilir: *birinci*, *ikinci*, *iyirmi altıncı*, *otuz doqquzuncu*, *axırıncı* “sonuncu”, *əvvəlinci* “birinci, ilk önceki”, *sonuncu*, *ortancı* “ortadaki, ortanca”.
- Gecənin bürküsünə baxmayaraq indi yeddinci yuxularını alırdılar. (SE 8/3)
- Qızıl bahasına aldırıb gətirdiyi bu səbxətə birinci dəfə görəndə Ziyad xan mə'yus oldu. (SE 11/5)
- Sazlı Abdulla da ikinci ustadnamədə demişdi: dünya bir bostandır, pozular gedər... (SE 24/11)
- Birinci dəfə Məryəm yekə qız olanda günlərin bir günündə gecə yuxudan oyanıb üst-başını qanın içində görəndə və bir həftə qorxudan əsim-əsim əsəndə belə olmuşdu, ikinci dəfə axırıncı yaz belə olmuşdu. (SE 85/4)
- Azər altıncı oğluna imam Cəfər Sadiğin adını qoydu. (SE 143/1)
- Yox, Məryəm beləcə diksindirib yuxudan oyadan xoruzun axırıncı banı deyildi. (SE 33/3)

- Bu diri-diri doqquz barmağı kəsilib onuncu barmağı bağışlanan, kəsilməyən bir adamın təşəkkür təbəssümü idi. (SE 7/3)
- Ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi vaxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış səsi həmin səzləri bir də pıçıldadı. (SE 107/8)
- **+raq/+rək:**
Kuvvetlendirme, mukayese funksiyonlarında kullanılan ve işlek olmayan eklerden biridir: *açıqraq* “daha açıq; biraz açıq”, *yaxşıraq* “daha iyi, daha güzel; biraz güzel”, *göderək* “kısacık; biraz kısa”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.
- **+sal:**
İşlek değildir. *qumsal*²²³ “kumsal” (*yer*). İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.
- **+slz/ +sUz:**
“Yokluk, eksiklik” bildiren, olumsuz anlamda sıfatlar türeten işlek bilektir.
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Ziyad xan gecələri beləcə yuxusuz keçirirdi. (SE 9/2)
- Uzaqdan vaxtsiz bir xoruz banının səsi gəldi. (SE 10/3)
- Mahmud tamam gücsüzlədi. (SE 177/2)
- Altmış dörd il üç ay yeddi gün tərəddüd etmədən emrünü ibadətdə keçirmiş qoca rahib heç bir hazırlıqsız, heç bir sövsüz və heç bir tərəddüdsüz bircə anın içində dərk etdi ki, bütün ömrü hədər kedib. (SE 181/5)
- Baba Keşiş açıq darvazadan və tavandan düşən işıqda hücrədəki köhnə tasların, torbaların, nalların, palazların, paltarların arxasında solğun və yaraşqsız donu ömründə birinci dəfə körsə də tanıdı. (SE 183/6)
- Belə bir biganəlik Mahmudu məhv edirdi: dünya tamam maraqsız və əlacsız dünya olmuşdu. (SE 195/4)
- **+sul:**
İşlek değildir. *yoxsul* (*adam*).

²²³ Ercilasun, *Türk Lekçeleri...*, s. 186.

- Onu sevdiklərinə görə, öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər. (SE 78/4)
- Dünənə kimi bu oğlan xan oğlu idi, bu gün isə yetimin və yoxsulun biridi. (SE 119/5)
- **+şln:**
Renk isimlerinden benzerlik gösteren sıfat türetir. İşlek değildir. *ağşın* “yüzü, suratı beyaz; yüzü solğun”, *sarışın* “sarı benizli; sarı saçlı ve beyaz tenli”.
- Sofi bu ortaboylu, nazik, ağbəniz, qıvrım sarışın saçlı, iri göygözlü oğlanın baxışları altında özünü naqolay hiss etdi. (SE 32/9)
- Bu oğlanın solğun bənizi, sarışın saçları, iri göy gözləri var. (SE 52/1)
- Mahmud qarşısında dayanmış bu xurmayısaçlı, qaragözlü, qaraşın qızı elə bil ki, əli ilə toxunub hiss edirdi. (SE 53/1)
- Mahmud əlini Məryəmin islanmış saçlarında, yağış damlları süzülən qaraşın sifətində, nazik boynunda, dolu sinəsində gəzdirdi. (SE 55/4)

3.1.2. İsimden Fiil Yapım Ekleri

İsimden fiil yapma ekleri (isimdən fəl düzəldən şəkilçilər) isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir.²²⁴ Azərbaycan Türkçesindeki başlıca isimden fiil yapma ekleri şunlardır.²²⁵

- **+A- :**
İşlev olarak, “yapma” bildiren geçişli fiiller; “olma” bildiren geçişsiz fiiller türeten bir ektir: sana- “saymak, hesaplama”, yala-, qana-, yaşa-, ələ-, dilə-, boşa- .
- Sonra əcaib-qəraib səslər çıxara-çixara tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada hamını otaqdan çıxartdı. (SE 23/1)
- — Ümumiyyətlə, dünyanın, yaşayışın, varlığın mə’nasına bir təəssüf idi. (SE 25/1)
- Torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi. (SE 27/1)
- Mən xaçpərəstəm, amma mən də axı insanam və mən hər hansı bir xaçpərəst kimi, hər hansı bir müsəlmanın da burnunun qanamağını istəmirəm. (SE 109/1)

²²⁴ Ergin, *Türk ...*, s. 179.

²²⁵ Ercilesun, *Türk Lekçeleri...*, s. 190 v.d.

- **+Al- / +I- :**

Sıfatlardan “olma” bildiren fiiller türetir: *azal-*, *çoxal-*, *boşal-*, *daral-* .

- Ziyad xan dikəlib yerində oturdu. (SE 12/2)
- Əvvəllər Ziyad xan oğlunun iri göy gözlərinə baxanda dincəlirdi. (SE 18/6)
- Təkcə Qəmərbanunun sinesəsindəki dərdi azaltmırdı. (SE 39/6)
- Qollu-budaqlı bu alma ağacının lap yuxarısında göy almaların arasında saralmağa başlayan bir armud var idi. (SE 41/3)
- Ziyad xanın nazik və qansız dodaqlarındakı gülüş silinib yox oldu və elə bil ki, Ziyad xan bircə anın içində qocaldı, beli büküldü. (SE 67/8)
- Şah İsmayıl tez sağalsın, tez ayağa qalxsın və bütün qayğıları yenə öz üzərinə götürsün. (SE 104/1)
- Sağalmaz dərdlərin binasıyam mən... (SE 108/7)
- Dünyanın nə çox şəhəri, gedib birində məskən salardılar, ev-eşik düzəldərdilər, Sofi Mahmudu evləndirərdi... (SE 137/2)
- Qəribə idi, Camaatdan uzaqlaşdıqda, o sal qayaların qaraltısı gözdən itdikcə Mahmudun beyninə bir aydınlıq çökürdü. (SE 172/4)

- **+Ar- :**

İsimlere gelerek “yapına” bildiren keçişli fiiller türetir. Ayrıca, sıfatlara və renk isimlerine gelerek “olma” bildiren keçişsiz fiiller türetir: *yaşar-* “ıslanmaq, nem kapmaq”, *otar-* “otlatmaq”, *suvar-* “sulamaq”, *bozar-*, *ağar*, *göyər-* “mavi renge bürünmek; morarmak; yeşermeye başlamaq”.

- Mahmud qızardı. (SE 26/3)
- Gəncənin ətrafındakı çöllər gül açdı, çiçəklədi, nərgizlər baş qaldırdı, kollar-koslar göyərdi. (SE 36/9)
- Xaçpərəstlərin donuz otaranı bu müsəlman dinsizlərin xan oğlundan min dəfə artıq idi. (SE 66/3)
- Sofi də özünü saxlaya bilməyib ürəyində əhsən dedi və közləri yaşardı. (SE 69/1)
- Camaat qayalığa səpələnmişdi və bütün bu adamların əynindəki çirkli və bozarıb rəngini itirmiş cırçıdır həmin bozumontul-qırmızı dünyada qayalardan seçilmirdi. (SE 160/4)
- Qırmızı Tuman Kişinin bir közü ağappaq ağarmışdı. (SE 164/5)

- **+ I- / +U- :**

İsimlerden geçişli ve geçişsiz fiiller türetir: *bayatı-* “bayatlamak; eskimek”, *bərki-* “setleşmek, katılaşmak; sağlamlaşmaq”, *lənqi-* “gecikmek, geri kalmak”, *turşu-* “ekşimek (turş: ekşi)”.

- Bəlkə elə belə lazımdı və bu səfər Mahmudu bərkidəcəək, möhkəmlədəcəək? (SE 81/4)

- Sofi əli ilə qarnını tutub Mahmuda yaxınlaşdı və üz-közünü turşudub: —Sən burda dayan, mən indi gəlirəm—dedi və qara bulud topasına tərəf çapdı. (SE 96/5)

- **+ıq- (+uq-,+ix-,+ik-,+ük-,+ux-)**

“Oluş” bildiren geçişsiz fiiller türetir: *birik-*, *darıx-* “sıkılmak, bezmek, bıkmak” *gecik-*, *keyik-* “uyuşmaq, hissizləşmək”, *dolux-* “dolukmaq, ağlayacaq hâlə gəlmək”, *yolux-* “bir kimsenin durumunu öyrənmək için yanına gitmək, gəlmək; bulaşmaq (hastalık)”, *karıx-* “şaşırmak, şaşırp kalmak, kendini kaybetmək”, *pisik-* “korkmaq, ürkmək, şaşırmak; incinmək, darılmək”.

- O hündür saray hasarları arasında böyük bağçaya sığışmadı, hasarlar Mahmudu darıxdırdı. (SE 50/2)

- Necə olmuşdu ki, bir vaxtlar Mahmudun ürəyi qısılırdı, darıxırdı. (SE 60/11)

- Mahmud elə bil dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tıncıxa-tıncıxa qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya yazıq dedi. (SE 72/3)

- **+qır-(+qur-,+xır-,+yur-)**

Ses yansımali köklerden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir: *hıçqır-*, *muşgur-* “binek hayvanlarım vb. hareket ettirmək için dudakları büzerek ses çıkarmak”, *fişqır-*, *finxır-* “burnu sesli olarak silmek”.

- Səhranın qumuna bulaşmış çağa bərkdən qışqırdı. (SE 34/ 13)

- Ağ saçını, ağ saqqalını da yadından çıxartdı və sinədən qopub gələn bir nifrət və qəzəblə qışqırdı. (SE 40/4)

- Bədənində saxlaya bilmədi, alnını gəbəyə dirədi və nəfəsini qıran hıçqırıqların arasından: — Bu gün... — dedi. (SE 68/1)

- Sofinin atı hurkdü, finxırdı; at burada dayana bilmirdi. (SE 96/10)
- **+İldA-/+UldA- :**
- Ek çoğunlukla ses yansımali sözlərdən ses yansımali fiiller türetir. *taqqılda-* “takırdamak”, *şaqqılda-* “şakırdamak”, *cıqılda-* “cıvıltı sesi çıkarmak”, *fısılda-* .
- — Öz xoşuma gəlməmişəm... — deyə donquldandı. (SE 61/7)
- O doğma və mehriban səs pıçıldadı. (SE 68/10)
- Amma Ceyran bilmədi ki, birlikdə çıxdıqları gündən e'tibarən gözlərini Ceyrandan çəkə bilməyən mehtər Cəfər də Armudlu göldən iyirmi beş-otuz addım aralıdakı təpəcikdə, qoca şam ağacının dibinə yatıb gizlincə və için-için inildəyə-inildəyə bütün bu müddət ərzində çılpaq Ceyrana baxmışdı... (SE 122/7)
- Elə bil o lə'l-cavahir Sofinin qıpqırmızı qana bulaşmış əllərində işıldamağa, dünyanın min bir rənginə çalmağa başladı. (SE 133/1)
- Sofi sidq-ürəkdən Allaha inanan adam idi, fırıldaqçı mollalarla, yalançı cadugərlərlə, adamı cəddi ilə hədələyən acgöz seyidlərlə arası yox idi. (SE 133/3)
- Baba Keşiş zalın bir küncündəki açıq hücrəyə tərəf ketdi və ayaqlarının altında qalan göyərçin yumurtalarının quru qabıqları əzilib xırıldadıqca Baba Keşişin əti ürpəşirdi. (SE 183/5)
- Ağır, qara darvaza cırıldaya-cırıldaya, qoca sümüyü kimi şaqquldaya-şaqquldaya, yavaş-yavaş Baba Keşişin ardınca örtüldü. (SE 184/2)
- **+İA-:**
“Yapma” bildiren geçiqli fiillerden; “olma” bildiren geçişsiz fiiller türeten işlek bir ektir: *ovla-* “avlamak”, *izlə-*, *addımla-*, *alqışla-*, *baltala-*, *qarala-*, *azarla-*, *yuxula-* “uyumak”, *arıqla-* “zayıflamak” .
- Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı. (SE 12/3)
- Heç vaxt ağlına gətirməzd ki, həmin gecəni beləcə xatırlayar. (SE 21/7)
- Haradasa, lap yaxınlıqda bir xoruz banladı. (SE 24/10)
- Gəncənin ətrafındakı çöllər gül açdı, çiçəklədi, nərgizlər baş qaldırdı, kollar-koslar göyərdi. (SE 36/9)

- Ceyran Mahmudu birinci dəfə bulaq başında haqladı və ancaq Ceyranın bacardığı eyhamlarla, əslində dəli bir ehtirasdan və şəhvətdən xəbər verən bir utancaqlıqla Mahmudla tanış oldu. (SE 120/4)
- Sofi qurşağındakını dinsiz bir keşiş qızı ilə bu əlsiz-ayaqsız Mahmuda verməli ki, alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm. (SE 135/4)
- Süleyman paşa göbək oynada-oynada qarşısında rəqs edən ərəb gözəlinə baxa-baxa beş altı gün bundan əvvəlki o söhbəti xatırladı və yenə də küllümsədi. (SE 185/1)
- **+lAn- < +lA-n-:**
İşlek bir ektir: *arlan-* “utanmaq, mahcup olmaq”, *alovlan-* “alevlenmək”, *barlan-* “meyve vermək; > meyvesi, ürünü bol olmaq (bar: meyve, yemiş)”, *budaqlan-* “dallara, kollara ayrılmaq”, *ağıllan-* “akıllanmaq; ciddiləşmək”.
- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Xanəndə Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi. (SE 13/3)
- Dünyanın nə çox şəhəri, gedib birində məskən salardılar, ev-eşik düzəldərdilər, Sofi Mahmudu evləndirərdi... (SE 137/2)
- Yenə saz dilləndi, kamança səsləndi, tütək dilə gəldi və Kərbəlayi Usta Ərsin Kosanın, Keçinin və Keçəlin zarafatından sonra həm dincəldi, həm də ürəyi açıldı. (SE 200/2)
- **+lAş- < +lA-ş-:**
İşlek bir ektir: *yaxınlaş-*, *uzaqlaş-*, *qartlaş-*, *asanlaş-* “kolaylaşmaq; sadələşmək”, *qalınlaş-*, *vidalaş-* “vedalaşmaq”, *istiləş-* “sıcaklığı artmaq”.
- Firənkə ürəyinin sözünü dedi, fikirləşdiyini dedi. (SE 15/4)
- Mahmud yerindən qalxıb pəncərəyə yaxınlaşdı. (SE 30/2)
- Dörd gün bundan əvvəl saray ə'yanı kələntər Yaqubun vəfatı münasibətilə matəm məclisinə toplaşmışdı. (SE 30/6)
- Qəmərbanu elə bil ki, bircə səhərin içində kiçilmişdi, balacalaşmışdı. (SE 70/2)
- Mən bü-bü-bütün türk xalqlarını birləşdirəcəyəm! (SE 175/3)

- Baba Keşiş Müqəddəs Evdən götürdüyü donu qara əbasının yaxasından qoynuna soxdu və xaç çevirə-çevirə sür'ətlə uzaqlaşdı. (SE 184/5)
- **+(I)r-:**
Ses yansıtan tek heceli köklərdən “yapma” bildiren fiiller türetir: *bağır-*, *böyür-* “böğürmək”, *çağır-*, *üfür-*.
- Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi ovçu dostumu çağırdım kəldi. (SE 160/4)
- Qul Əhməd öküz kimi böyürə-böyürə belindəki bu yükədən qurtarmaq istəyirdi. (SE 161/1)
- Mahmudun həyə, abır hissi içindən qopan bağırtını boğdu. (SE 168/1)
- İndi deyəsən hambal Ömərüşağı gülməkdən dəli olmuşdu, çünki birdən-birə var gücü ilə bağıрмаğa başladı. (SE 170/3)
- **+nA-:**
Sıfatlara və ses yansımaları kelimələrə eklenerek fiiller türetir: *cırna-* “darılmak, kırılmak; sinirlenmək”, *göynə-* “kaşınmaq, gıcıklanmaq; sızlamak”, *kişnə-*.
- Lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı, göy kişnədi, bir leysan başladı. (SE 8/1)
- Az bir müddət ərzində Çaldıran düzündə top-tüfənk səsi, qılınc-qalxan səsi, insan qəzəbi və insan naləsi, at kişnərtisi ərşə qalxdı. (SE 103/2)
- Mahmud bilməzdi ki, Kəncə onunçün bu qədər əzizdir və Gənçədən etrü bu cür burnunun ucu göynəyə bilər. (SE 172/5)
- **+sA- (+sı-)**
susa-, *qəribsə-* “garipsemək, kendini yalnız hissetmək”, *tamahsı-* “tamah etmək; bir şeyi elde etmək için heveslenmək”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.1.3. Fiilden İsim Yapım Ekleri

Fiilden isim yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden isim yapmak için kullanılan eklerdir.²²⁶ Fəldən İsim Düzəldən Şəkilçilər olaraq adlandırılan eklerin başlıcaları şunlardır.²²⁷

²²⁶ Ergin, *Türk...*, s. 184.

²²⁷ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 187 v.d.; Hüseyinzadə, *a.g.e.*, s. 31 v.d.

- **-(y)Ac:**

İşlek değildir.

tıxac “tıkaç”, *toxac* “tokaç; silindir”, *döyəc* “bir şeyi dövmede kullanılan ağaçtan yapılma çekiç, tokmak”.

- Muxtar Bədheybət:

—Canım ay dovşan!—deyib daha gülməkdən ayaq üstə dayana bilmədi və yerə oturub qurudulmuş əlinin qaxac barmaqları ilə torpağı döyəcləyə-döyəcləyə uğunub getdi. (SE 169/2)

- **-acaq /-əcək:**

Aslında bir sıfat-fiil eki olan bu ek bazen fiillerden kalıcı isimler türetir.

tutacaq, *çapacaq* “satur, balta (çap-: parçalamak, kesmek)”, *döşənecək* “yere yayılan, serilen her şey (halı, kilim vb)”, *duracaq* “durak; dinlenme yeri”, çırpacağ “yün, pamuk v.b. çırpmak için kullanılan düz ağaç, sopa”.

- Mahmud həmin yağışlı-çiskinli gecədə ona da, Sofiyə də sığınacaq vermiş Çobana Şeyx Nizaminin “Leyli və Məcnun”unu danışdı. (SE 87/4)

- **-aq / -ək :**

Bazı araç gereç isimleri yapar; bir işin yapıldığı yeri gösteren isimler türetir. Ayrıca, bir alışkanlığı, bir duyguyu, fiilin bildirdiği işi çokça yapanı gösteren sıfatlar türetir: *yataq*, *çökək* “çöküntü, çukur”; *qorxaq*, *oturaq* “yerleşik hayat süren, göçebe olmayan”, *ürkək*.

- Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkçələrin üstündə oturmuşdu. (SE 11/3)

- Yox, bu bulaq evlərinin qənsərindəki bulaq deyildi, səhradakı xurma ağacının dibindən pıqqıldayacaq bulaq idi. (SE 34/4)

- Bəlkə bu bir sınaqdı, allah göndərib və bu sınaqdan çıxandan sonra bugünkü iztirablar uzaqlarda, keçmişdə qalacaq və bir də qayıtmayacaq? (SE 83/2)

- Bütün ömrü boyu bircə gün belə rahat yatdığı gecə olmadı və axırda qarabasma dərdinə tutulmuş Sofi bütün var-dövlətini atıb Mahmudun sorağı ilə Ərzuruma gəldi. (SE 207/6)

- **-ağan /-əyən:**

İşlek değildir. Bir şeyi fazla yapmayı, bazen abartmayı göstərir.

qaçağan “çok süratli, hızlı koşan; insandan ürken” (*at*), *qapağan* “ısıran, dişleyen” (*it*), *küsəyən* “çok küsen” (*uşağ*), *yatağan* “yatmayı çok seven, çok

uyuyan”.

- həmin kitab xəstələri, şikəst olanları axtalamağa və sağlam qanın təmizliyinə çağırırdı, şikəst doğulanların yaşamağını qadağan edirdi. (SE 186/3)
- **-alaq / -ələk:**
İşlek deyildir. *yatalaq* “yatalak”, *yapalaq* “baykuşlar yırtıcı grubundan bir kuş”. İncelenen metinde örneği bulunamamışdır.
- **-anaq / -ənək:**
İşlek deyildir. Nesne isimleri veya mekân bildiren isimlər türetir: *döyənək* “nasır, dokunmadan, darbedən oluşan nasır”, *dəyənək* “değnek”, *biçənək* “otları biçilən yer, otlak”, *əkənək* “ekenek, ekilməyə elverişli yer”.
- Cilovu tamam boşalıb, ağaclıqdan çıxıb irəlidə tozanaq qaldırılmış o biri atın ardınca getdi. (SE 122/2)
- Şah İsmayılın uşaqlığı Çaldıran düzündə keçməmişdi, amma o uşaq indi Çaldıran düzündə ala-bəzək kəpənəklər tuturdu. (SE 100/2)
- **-Ar (-r):**
Aslında sıfat-fiil eklerinden biri olan bu ek, fiillere eklenerek özellikle insan ismi, bazen de araç gereç ismi olarak kullanılan kalıcı isimler türetir. *açar* “anahtar”, *yanar* (dağ), *axar* (su). İncelenen metinde örneği bulunamamışdır.
- **-c:**
Fiillerden isim ya da sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir: *sevinc*, *gaxınc* “başə kakılan şey, ayıbı yüzünə vurma, sitem, serzeniş”, *qorxunc*, *gölünc* (iş), *qısqanc*, *iyrənc* “iğrenç, çirkin”.
- Bu dünyanı ki, Qabil ilə Habil bölüşə bilmədi, qısqanlıq oldu, paxıllıq oldu, qardaş qardaşı öldürdü, min ildən sonra bu dünyada nə olacaq? (SE 92/1)
- Bədənləri doysa da gözləri doymayan kişilərin iyrənc ehtiraslarını öz rifahı naminə, gələcəyi naminə gözəl bədəni ilə söndürməsi, yalançı çılğınlığı ilə oxşaması və bütün bunlara dözməsi nə üçün idi. (SE 115/1)
- Mehtər Cəfər atları qaşovlayırdı və otuz illik emrünü həmişə atların arasında ilxıda, tövlədə keçirtirdi üçün mehtər Cəfər at qayğısından başqa, at sevincindən və at dərdindən başqa bir qayğı, sevinc və dərd bilməmişdi. (SE 126/6)

- **-cAq / -cək:**

Sıfat görevinde kullanılan kelimeler türetir: *utancaq* “*utangaç*”, *yelləncək* “salıncak (yellən-: kımıldamak, hareket etmek, sallanmak)”; *öyüncək* “eğlenmeyi seven, çok öğünen”.

- Həmin utancaqlıq hissi də unudulub getdi. (SE 28/2)
- Deyirdilər ki, Ziyad xanın oğlu Mahmud çox utancaqdı və gecə-gündüz kitab oxumaqla məşğuldu. (SE 115/9)
- Qısır Qarı yana-yana, ağzından tüpürcək sıçraya-sıçraya: —Get, — dedi. (SE 122/2)

- **-cə:**

İşlek değildir: *düşüncə*, *əyləncə*. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **-əri:**

Fiillere eklenerek, sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir: *köçəri* “göçebe” (*xalq*), *gədəri* “geçici”(qonaq), *ötəri* “geçici”.

- Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçüv başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmərdilər. (SE 16/1)
- Neçə müddət idi ki, beləcə köçəri həyat sürürdülər. (SE 110/9)
- Sofi heç bir söz demədi, kəcavəyə ötəri bir nəzər salıb Mahmudun atının cilovundan yapışdı. (SE 124/5)
- Bir suçdan ötəri dərğahından sürdün. (SE 145/2)

- **-ğə/-gə:**

İşlek değildir: *süpürgə*, *döngə* “dönemeç, köşe”, *dalğa* “dalğa”.

- Tütəyin müşayiəti ilə dalğa-dalğa Gəncənin üstünə yayıldı. (SE 10/3)
- Bu sezlərin də azadlığı, sərbəstliyi dalğa-dalğa bütün ətrafa yayıldı. (SE 53/11)
- Sübh tezdən ayağa qalxmış çəkməçilər, səbzəçilər, qəssablar, dəmirçilər, kababçılar əllərinə naz süpürgə alıb dükənlərinin qabağını süpürürdü. (SE 71/12)

- **-qac / -gəc:**

İşlek değildir: *üzgəc* “yüzgeç”, *süzgəc* “süzgeç”, *qısqac* “kısqaç; yengeç”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **-qAn / -kAn / -ğan:**

Fiillerden alışkanlık ifade eden isim veya sıfatlar türetir. *yapışqan, çalışqan, dalaşqan* “kavgacı, saldırgan”, *alışqan* “çabuk yanan alevlenen; kibrit”.

- O tərəf bu tərəfin, amma bu kəndin sıldırım qayaları, dərin yarğanları, başı köyləri yaran zirvələri qoymurdu. (SE 142/1)
- Aysulunun balıq kimi sürüşkən və hamar bədəninin istisi dünyada yaşamağın gözəlliyindən deyirdi. (SE 142/3)
- Bu soyuqluq əynindəki gəlinlik donundan gələn soyuqluqdu; elə bil ki, çılpaq bədəninə suya salınıb şaxtada dondurulmuş və ilan dərisi kimi sürüşkən olmuş don geymişdi. (SE 191/2)

- **-qlc / -ğlc:**

İşlek dəğildir: *başlanğıç, dalğıc*.

- Həmin “hərgah”lar dəli taxt-tac ehtirasının başlanğıcı oldu. (SE 107/3)
- Qısır Qarı ilə birlikdə Mahmudun ardınca səfərə çıxanda bu səfər Ceyranı Təbriz saraylarına yaxınlaşdıran dümdüz, hamar yolun başlanğıcı idi. (SE 120/3)

- **-qI/-qU -ğI /-ğU / -ki/-kü:**

Fiillerden araç gereç ismi; çeşitli niteliklerde somut veya soyut isimler türeten çok işlek bir ektir: *bıçğı* “hızır, testere”, *sapki*, *pusğu* “pusu”, *vurğu, duyğu, sorğu* “sorma, soru sorma”, *sevgi, çağlı*.

- Ziyad xan peşəkar bir duyğu ilə hiss edirdi. (SE 9/2)
- Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıçılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər. (SE 12/1)
- Ac-yalavaclar bir yerə yığışb pusqu düzəldirdi. (SE 16/1)
- Bu vaxt Lala danışmaq vergisi verildi və Lal otaqdan adamları səslədi. (SE 24/3)
- Müqəddəs Məryəm adi adamlar kimi ağlayırdı, adi adamlar kimi səhranın bu sonsuzluğundan qorxurdu, adi adamlar kimi susuzluqdan yanırıdı və bu yanğı Məryəməni de sinəsini yandırır-yaxırdı. (SE 33/17)
- həmin gələcək dünya təmiz idi, pak idi, sevgi, məhəbbətlə dolu idi. (SE 100/2)
- Mahmud bütün iradəsini toplayırdı, bu bədbəxt qocanın sifətinə atasının cizgilərini vermək istəyirdi. (SE 195/2)

- **-qın /-qun /-gin/-gün/-ğın /-ğun/-kən/ -kin/-kün/:**

Fiillerden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten işlek bir ektir: *ğaçqın*

“yurdunu terk etmiş kimse; göçmen, muhacir” , *daşqın, basqın, satqın* “hain, namert, alçak” (adam), *bitkin, tutqun, kəskin, dalğın, yayğın* “yaygın”, *coşğun* “coşkun, coşmuş”, *düzgün*.

- Ziyad xan əsas e'tibarilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi. (SE 10/1)
- Bu torpağın ipəyi, duzu, nefti, quru meyvəsi, balığı, düyüsü, buğdası, pambığı, zə'fəranı bütün dünyanın ölkələrinə daşınır və o vaxt ki, bu daşıntı istila ilədi, soyğunçuluqladı. (SE 16/1)
- Baba Keşiş bütün ömrü boyu ədalətsizliyi görmüşdü, zülmü, rəzaləti, pozğunluğu görmüşdü. (SE 62/11)
- Ələ bil ki, illərin dözülməz əsəb gərginliyi bu səhər daha özünü təslim etmişdi. (SE 79/3)
- Mirzə Salman saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya tutqun bir səslə: —Xan sağ olsun, — dedi. (SE 79/6)
- Azərin bütün gününün əkib becərmək yorğunluğu Aysulunun təmiz və sağlam yatağında çıxırdı. (SE 142/3)
- Uşaqdan tutmuş böyüyəçən camaatın hamısının gözündə dəli bir işıltı var idi və elə bil ki, bu solğun bənizli, tutqun baxışlı adamların köksündən qopmuş həyəcan, qurtuluş ehtirası bir ilğim kimi kəndim üstünə çökmüşdü. (SE 148/11)
- **-I / -U:**
Fiilin göstərdiği işin ürünü veya sonucu olan somut ve soyut isimler ve sıfatlar türeten işlek bir ektir: *yazı, ölü, sürü, ölçü, qorxu, doğu*.
- Dünyanın ən dərdli-ələmli nəğməsini çaldı, heyrətdən, qorxudan camaatın tükü qabarıb paltarını deşdi; saz elə çaldı. (SE 7/3)
- Azərbaycan dilində yazılmış bu qəzəli deyilənə görə xanəndə hafiz Lələ özü Şah İsmayılın məclislərində ifa edirdi. (SE 10/6)
- Sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanları, karvan- karvan dəvələri qurban kəsib dünyanın aç-yalavacına paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı. (SE 22/5)
- Gecənin bu ölü sakitliyi elə bil Mahmudun bədəninə dolmuş gözə görünməyən, amma sızıldayan nazik tikanları bir-bir çəkib çıxarırdı. (SE 175/8)

- Yerində dayana bilməyib hürküdən finxıran, başını cilovdan xilas etmək istəyən at və bərkdən öyüyə-öyüyə atın belində oturmuş diri insan Çaldıran düzündəki çəsəd sakitliyini pozmuşdu. (SE 104/8)
- **(y) lcl / -(y)UcU:**
Ekin, ünlü uyumuna bağlı olaraq dörd şekli kullanılır. Ünsüzle biten isimlere doğrudan, ünlüyle biten isimlere ise araya yardımcı sesini alarak eklenir. Fiilin gösterdiği işle meşgul olan şahsı gösteren isimler; “o işi yapan, yapma etkisi gösteren” anlamında sıfatlar türetir: *ahıcı, sürücü, atıcı, satıcı*.
- Ziyad xan birdən-birə Bayandur bəyin bu asta addımlarında şikarına yaxınlaşan pələnk yırtıcılığı, hərisliyi hiss etdi və yerində qurcalandı. (SE 84/4)
- Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topasından qarğa-quzğun səsi kəlirdi, gülün, çiçəyin, otun ətrinə dünyanın ən tükürpədicisi qoxusu qarışırdı. (SE 96/7)
- 1514-cü ilin avqust ayında Səfəvilər dövlətinin “Məmləkəti-Azərbaycan”ın yaradıcısı və hökmdarı Şah İsmayıl Türk ordusundan bir neçə dəfə az qoşunla Sultan Səlimi Maku yaxınlığındakı bu Çaldıran düzündə qarşılılaşdı. (SE 97/2)
- **-ıq /-uq/-ik/-ük, -q /-k:**
Farklı fonksiyonlarda kullanılan işlek bir ektir: *qırıq, yanıq, əzik, kəsik, sönük, bükük, donuq, oyuq, bilik “bilgi, məlumat”*.
- Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçüv başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmirtilər. (SE 16/1)
- Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı. (SE 21/10)
- İsanın üzü günəş kimi ışığı saçdı. (SE 34/10)
- Sür-sümük, bulaşığı qablar, çörək qırıntısı və Məsiha süfrəsinin arxasında Məryəmdən başqa heç kim yox idi. (SE 35/2)
- Bu kəşf qoça Mirzə Salmanın ürəyini yanıqlı bir təəssüflə doldurdu. (SE 57/6)
- Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşiş açıq-aşkar görürdü. (SE 62/8)
- Bədənində saxlaya bilmədi, alnını gəbəyə dirədi və nəfəsini qıran hıçqırıqların arasından: — Bu gün... — dedi. (SE 68/1)

- Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı. (SE 89/7)
- Mehtər Cəfər ayıq oğlan idi. (SE 127/2)
- O zaman Qəmərbanunun tapşırığı ilə Gəncədən çıxıb iş dalınca getmişdi. (SE 133/1)
- Sofi sidq-ürəkdən Allaha inanan adam idi, fırıldaqcı mollalarla, yalançı cadugərlərlə, adamı cəddi ilə hədələyən acgöz seyidlərlə arası yox idi. (SE 133/3)
- Özünü çəpərə atırdı və böyütkən kolları əlləri-qolları belinə bağlanmış bu adamın bədənini dəlik-deşik edirdi. (SE 161/1)
- **-İntl / -UntU :**
Ek ünlü ilə biten fiillərə doğrudan, ünsüzle biten fiillərə isə araya yardımcı ünlülərdən birini alaraq bağlanır: *ovuntu, çürüntü* “çürümüş şeylər”, *çöküntü, girinti, axıntı, güzinti, döyüntü*.
- Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi. (SE 28/4)
- Mahmud Qəmərbanunun bu sözlərini eşitmədi, çünki Mahmud bu dəm təkə o ürəyin döyüntüsünə qulaq asırdı. (SE 32/2)
- Sür-sümük, bulaşq qablar, çörək qırıntısı və Məsiha süfrəsinin arxasında Məryəmdən başqa heç kim yox idi. (SE 35/2)
- Məryəm də nəyi isə gözləməyə başladı; bu «nə isə» həm sıxıntılı idi. (SE 37/2)
- Məclisin bu şe'rlər barədə fikrini şe'rlərindən başqa heç nəyi olmayan kimsəsiz bir şairin ürək çırpıntıları ilə gözləyirdi. (SE 102/1)
- Güldükə də hardansa tapıb boynundan asdığı qusuntu muncuğu taxta sinə-sində silkələ-nə-silkələ-nə bir-birinə dəyib siçan kimi nazik səs çıxarırdı. (SE 116/6)
- həmin geçə yeni iztirabların və sarsıntıların başlanğıcı imiş. (SE 120/3)
- Cəld həmin donu götürüb peyin üfunətindən, çürüntü qoxusu verən rütubətdən tez qurtarmaq üçün iti addımlarla zaldan çıxdı. (SE 183/6)
- **-Ir:**
İşlek değıldir: *yadır, gelir*. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **-id / -üd (-t):**

İşlek değıldir: *keçid, qurut* “kurut, yuvavlak biçimde kurutulmuş çökelek, süzülüp kurutulan ayran”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **-(I)m / -(U)m / -am:**

Fiilin gösterdiği işin ismini yapan; fiilin gösterdiği işle ilgili sonucu gösteren soyut veya somut isimler türeten işlek bir ektir: *tutum, ölüm, büküm*.

- Türk sultanları ilə Səfəvilər arasındakı ölüm-dirim mübarizəsindən baş çıxarmaq, Şah İsmayılın mərhəmətini qazanmaq, Türk sultanları ilə də açıq-aşkar düşmənçilik edib öz taxtının sabahını ancaq Səfəvilərin qələbəsindən asılı qoymamaq üçün tədbirlər düşünüb həyata keçirmək — vaxt bu işlərə kedirdi. (SE 20/1)

- — Bəs nə üçün məclisi yarımcıq tərkd etdin? (SE 26/3)

- Bəlkə bu adamlar da ölümü çoxdan dərk eləmişdilər. (SE 30/8)

- Nə məlulam, nə də şadam... Gündüz mənə axşam oldu, Mirzə Salman gecə-gündüz görəmmədim yolumu, ölüm nəfəsli soyuq alıb ayağımı, daha yoxdu sağlığıma güman, hey... (SE 59/1)

- **-mA:**

Aslında bir isim-fiil ekdir. Ancak, kalıcı isimler; sıfatlar da türetir: *bağlama* “1. bohça, torba; 2. bağlama, saz”, *ğovurma* “kavurma”, *soyutma* “haşlama et yemeği”, *dolama* “dolambaçlı” (*yol*), *çatma* (*qaş*).

- Sofi Mahmuda baxmırdı, amma özünü saxlaya bilmədi, indicə yun şalın altında gizlətdiyi bağlamaya tərəf baxdı. (SE 158/4)

- Bir ağ keçiləri var idi, onu sağırdı, atası üçün soyutma yumurta bişirirdi. (SE 37/1)

- Təkcə bir qolu qoparılmış soyutma toyuq elə-eləcə' söyüdün altında qaldı. (SE 133/2)

- Sübh tezdən ayağa qalxmış çəkməçilər, səbzəçilər, qəssablar, dəmirçilər, kababçılar əllərinə naz süpürkə alıb dükanlarının qabağını süpürürdü. (SE 71/12)

- — Dolama gedək. Camaata çataq. (SE 159/8)

- Baba Keşiş qalın çatma qaşlarını dartıb soruşdu. (SE 35/3)

- **-mAq / -mæk:**

Fiilin mastar biçimi olan bu ek, fiildeki soyut hareketleri adlandıran, onları isim biçimine sokan bir ektir. Bəzi kalıcı yiyecek, içecek, araç və gereç isimləri de yapar: *oxumaq, yazmaq, görmək, eşitmək, kəsmək, sevinmək*.

- — Bu vilayəti “kim idarə edir” soruşmaq düz deyil, «bu vilayəti kim yeyir?» soruşmaq lazımdı. (SE 12/7)
- Falçı rəmmalların, yasinçi acgöz mollaların, sırtıq seyidlərin, meymun oynadan dərvişlərin arasında yaşamaq asanmı olacaqdı? (SE 20/2)
- Bu vaxt Lala dənışmaq vergisi verildi və Lal otaqdan adamları səslədi. (SE 24/3)
- Günəş ki, torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi. (SE 27/2)
- Baba Keşiş bütün varlığı ilə başa düşdü ki, tələsmək lazımdı. (SE 182/8)
- Baba Keşiş burasını da başa düşürdü ki, daha bu barədə fikirləşmək lazım deyil və tələsmək lazımdır, bu yerlərdən tez çıxıb getmək lazımdır. (SE 183/2)
- O doğma və mehriban pıçiltı bağışlanmaq istəyir, əfv istəyir. (SE 190/4)
- Mahmud qollarının arasında quruya düşmüş soyuq balıq kimi çapalayan Məryəmi qurtara bilmirdi; Mahmud da qışqırmaq istədi. (SE 203/3)

- **-mAca:**

Sınırlı sayıda oyun, eğlence niteliğinde sözler; hastalık, kuş, gereç isimleri türetir: *tapmaca* “bulmaca”, *çəkməcə*; *atmaca* “ birisiyle kavga çıkarmak için veya şakayla söylenen kinayeli, alaycı söz”; *boğmaca* “boğmaca, hastalık türü”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **-mAç / -bAç:**

yanıltmac “tekerleme, yanıltmaç”; *dolanbac* “dolambaç”, *atlanbac* “birdirbir oyunu”, *bulamaç* “bulamaç”, *döyməç* “taze meyvenin dövülmesiyle hazırlanmış yemek”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- **-mAñ:**

İşlek olmayan bir ektir. *dəyirman* “değirmen”, *azman* “azman, çok büyük”. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- Bir dəfə qabağımıza dəyirmandan un oğurladığı üçün əli kəsilmiş bir oğru çıxdı və gözümüzün nuru Mahmud bu oğru oğlanı dindirib mənə belə dedi. (SE 92/1)

- **-(x)n:**
axın “sel, kuvvetli su; akım; akıntı”, *sağın* “sağım”, *biçin* “hasat; tahlılı, otu; tırpan, orak, biçerdöver v.b. ile biçme işi”.
- El aşığı Sazlı Abdulla ustadlar ustadnaməsində belə deyib: fələk biçinçidi. (SE 24/11)
- Dünən Sofi ilə Mahmud bir-biriylə mübahisə eləyən iki əkinçiyə rast gəldi. (SE 134/5)
- Bütün dünya bir-birinin qanını içirdi, insanlar dünya malını, yer üzünün bu qədər torpağını öz aralarında bölüşə bilmirdi, axın-axın qoşunlar şəhərləri dağıdırdı. (SE 141/6)
- **-tİ / tU:**
bağırıtı, çığırıtı, deyinti “şikâyet, yakınma, söylenmə”, *döyüntü* “çarpıntı (kalp)”.
- Atası üçün soyutma yumurta bişirirdi, ət olurdusa ət bişirirdi, həyəət-bacadan göyərті yığırdı. (SE 37/1)
- O qırmızı ət parçasını göydə qapdılar, çığırıtı kəsildi. (SE 150/5)
- Dağ yağ mis səhəngin ağzından axıb qul Əhmədin başına töküldü və bu zaman yeri-göyü elə bir bağırıtı bürüdü ki, hətta döyüş meydanlarında, qurduğu oyunlarda, düşmənlərinə, əsirlərinə verdirtdiyi işkəncələr zamanı min bir nalə, şivən eşitmiş Zəfər kələntərin də ürəyi bərkdən döyündü. (SE 161/1)
- Mahmud hiss edirdi ki, bütün sifəti qıpqırmızı qızarıb və bu qızartı Muxtar Bədheybətın qurumuş dırnaqlarının batdığı yerdən süzülüb kələn isti qanın qızartısı deyildi. (SE 168/4)
- Qəribə idi, Camaatdan uzaqlaşdıqda, o sal qayaların qaraltısı gözdən itdikcə Mahmudun beyninə bir aydınlıq çökürdü. (SE 172/4)
- **-İş / Uş:**
Fiilin esas anlamını dəyişmədən, yapılan işin tarzını bildiren keçici kılış isimleri türetir: *baxış* “bakış”, *yeriş* “yürüyüş, yürümə tarzi”, *duruş, söyüş* “küfür, kötü sözlər, sövmə işi”, *görüş*.
- Sofi bu ortaboynu, nazik, ağbəniz, qıvrım sarışın saçlı, iri göygözlü oğlanın baxışları altında özünü naqolay hiss etdi. (SE 32/8)

- Elə bir qız idi ki, qaşları kaman, gözləri şəhla, yerişi tovuz yerişi, məmələri şamama kimi yumru, baxanın ağlını aparır. (SE 94/1)
- Damənkir İsrail birinci özünə kəldi və oturub yaxşıca kef elədikləri yerdə birdən-birə peyda olub şəbih çıxaran Mahmudun qarasına söyüş söydü. (SE 75/2)
- İstini Mahmud da hiss etmirdi. Səbh tezdən buralara bərk yağış yağmışdı. (SE 95/8)

3.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

Fiilden fiil yapma ekleri (fəldən fəl düzəldən şəkilçilər) fiil kök və gövdələrindən fiil yapmak için kullanılan eklerdir.²²⁸ Azərbaycan Türkçesindeki başlıca fiilden fiil yapım ekleri şunlardır.²²⁹

- **-AIA- :**

Daha çox geçişli fiil köklərinə gələn bir ekdir: *eşələ-, silkələ-, səpələ-*.

- Ağa bir alma ağacının altında dayanıb tükü yarisınacan yandırdı və qalanını da qarı eşələyib ağacın dibində basdırdı. (SE 40/3)
- Xanım qızım, o Əlinin qəzəb oğlu hezret Abbas mənə qənim olsun, Qısır Qarı ki, var, bir ovuc darıdı, hara səpələsən, elə oradaca qalır. (SE 48/4)
- Güldükcə də hardansa tapıb boynundan asdığı qusuntu muncuğu taxta sinəsində silkələnə-silkələnə bir-birinə dəyib siçan kimi naznk səs çıxarırdı. (SE 116/16)
- Qısır Qarı ağacların arasından çıxıb yazıq-yazıq onlara baxanda Ceyran bu közəl bədənin incəliyinə, zərifliyinə uyuş- mayan bir kobudluqla ətrafıdakı kənizlərn itələyə- itələyə sudan çıxdı və çadıra girdi. (SE 122/5)
- — Sonra Mahmudun qolunu silkələdi. (SE 135/1)

- **-Ar-:**

Geçişsiz bəzi fiillərdən geçişli fiillər türetn ettirgenlik ekidir: *çıxar-* “çıkmak”, *qopar-* “koparmak”.

- Bu o deyən söz idi ki, Qarabağ dağlarından qoparılib gətirilmiş bu cavan oğlana yaxşı bir at verəcəkdilər. (SE 14/4)
- Öz günahlarını yadından çıxarırdı. (SE 18/6)
- Sonra əcaib-qəraib səslər çıxara-çıxara tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada

²²⁸ Ergin, *Türk ...*, s. 179.

²²⁹ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 191 v.d.

hamını otaqdan çıxartdı. (SE 23/1)

- Alnını, yanaqlarını deşik-deşik eləmişdi, dilini, dodaqlarını qopartmışdı. (SE 104/5)
- **-dAr- :**
İşlek olmayan bir faktitif ekidir: *döndər-, göndər-* .
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Gəlib yatmış Sofini durğuzub bura göndərib ki, Mahmudun nə üçün yatmadığını öyrənsin. (SE 32/11)
- Mahmudu fikrindən döndərmək mümkün deyildi. (SE 82/1)
- **-dlr- / -dUr-:**
Ünsüzle biten keçişli ve keçişsiz fiil kök ve gövdələrindən “oldurma” və “yaptırma” bildiren keçişli fiiller türetir: *yazdır-, bildir-, gızdır-* “*ısıtmak, kızıgın hâle getirmək*”, *gəzdir-, güldür-, dolandır-* .
- Tacirlərin azuqəsini əlindən alıb öz qarınlarını doyuzdururdu. (SE 16/1)
- Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı. (SE 21/10)
- Torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi. (SE 27/1)
- Günorta Məryəm atasına yemək aparmışdı və özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalıb şam yandırmışdı, dua eləmişdi. (SE 36/1)
- Qəmərbanu əlinin işarəsi ilə Mirzə Salmanı otağa çağırtdırdı. (SE 38/6)
- Camaat min cürə əfsanə danışır, dünyanın sirli işlərindən danışır, hətta bir dəfə Qəmərbanu kimi ağıllı bir arvad qotur bir tülkünü yanında gəzdirən İsfahan lotusunu üç gün, üç gecə sarayda saxlayıb yedizdirib-ıçizdirmişdi ki, uşaqsızlıq dərdinə əlac eyləyəcək. (SE 70/6)
- Kəndə aclıq düşdü, çünki nə əkən var idi, nə becərən, çörək yox idi və camaat gicitkəni soyutma eləyib qarını doydururdu, təkcə Azər çöldə əkib-becərib oğlanlarına çörək yedirdirdi, inəyə qulluq edib oğlanlarına süd ıçirdirdi. (SE 147/1)

- Kənilər hayküylə-gülə-gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa Ceyranı çimizdirməyə başladılar. (SE 121/1)
- **-I- / -U- :**
İşlek değıldir: *bürü-* “kaplamak; her tarafını örtmək”, *qazı-* “kazımak; çukur açmaq”, *kürü-* “kürekle temizlemek, küremək”, *sürü-* “zorla bir yere götürmək; çekerek ve iterek götürmək”.
- Əgər sən də bu tifilə xainlik eləsən, deməli öz əllərinlə ona qəbir qazırsan, çünki bu qara dünyada ki, bu cür qara fikirlər sənün ürəyində özünə yuva salır. (SE 136/4)
- **-ik- (-uq-, -ix-, -ux-):**
bezik- “bezmək, bıkmak, usanmaq”, *donux-* “hayret ve şaşkınlıktan hareketsizləşmək”, *azıx-* “yolunu sapıtmak, doğru yoldan çıkmak”, *sınıx-* “zayıflamaq, erimek”, *vurnux-* “çalışıp çabalamaq; endişeye kapılmak”.
- Tülkü balaca dəmir qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxurdu. (SE 23/8)
- Tülkü daha da tez-tez ləhlədikcə beləcə qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxduqca, birdən-birə Qəmərbanuya elə gəldi ki, bu dəm bu qotur tülkü qəfəsdən çıxıb onun ayarlarının arasını, qarnını, döşlərini kəmirib parçalayacaq; bu hiss Qəmərbanunu elə bürüdü ki, qışqıra-qışqıra otaqdan çıxdı və özünü Ziyad xanın qucağına atdı. (SE 23/8)
- Sofi yanıxa-yanıxa Mahmudun kürəyini ovuşdururdu. (SE 137/5)
- **-(I)I- / -(U)I-:**
İşlek eklerden biridir. Genellikle, ünsüzle biten geçiqli fiil kök ve gövdələrindən “olma” veya “yapılma” bildiren edilgen fiiller türetir. Ek aynı zamanda, geçişsiz fiiller de türetir. Bu türetmelerde daha çok ekin kendi kendine oluş ve dönüşlülük işlevi ağır basar: *yazıl-*, *tutul-*, *tikil-*, *doğul-* “doğmaq, dünyaya gəlmək”, *yıxıl-* “yıkılmək”, *ovul-*, *atıl-*, *açıl-*.
- Xanəndə Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi. (SE 13/3)
- Bu vaxt Lala danışmaq vergisi verildi və Lal otaqdan adamları səslədi. (SE 24/3)
- Bütün Gəncə yatmışdı, təkcə Mahmud yatmamışdı, bir də ki, atasının yataq

otağından həzin bir musiqi eşidilirdi. (SE 25/4)

- Şeytan Adəm ilə Həvvanı aldatdı və onlar buğda yeyib cənnətdən qovuldu. (SE 27/4)
- Ziyad xanın nazik və qansız dodaqlarındakı gülüş silinib yox oldu və elə bil ki, Ziyad xan bircə anın içində qocaldı, beli büküldü. (SE 67/8)
- Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı. (SE 89/7)
- Sofi özü ezünü qorxudurdu ki, Bəl'əm kimi ləhləmək bəlasına tutular. (SE 132/1)
- həmin kitab xəstələri, şikəst olanları axtalamağa və sağlam qanın təmizliyinə çağırırdı, şikəst doğulanların yaşamağını qadağan edirdi. (SE 186/3)

- **-imsə- (-ümsə-):**

İşlek değildir: *gülümse-* .

- Ziyad xan gülümsədi.(SE 11/3)
- Mahmud böyüdükcə altına daha artıq dərd kölgəsi çəkən gözləri gülümsəmişdi. (SE 28/3)

- **-mA-:**

Fiil kök ve gövdələrindən olumsuz fiiller türeten ektir. Çok işlektir.

- Təkcə Ziyad xan yatmamışdı. (SE 8/4)
- Mahmudun bütün zəhnini qamaşdıran o yaz yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı keçib getməmişdi. (29/4)
- Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı. (SE 29/8)
- Əlbəttə, Sofinin halı Qəmərbanunun iti gözlərindən yayınmadı. (SE 42/10)
- Mahmud bütün daxilində bir xəyanət hiss edirdi və ona elə gəlirdi ki, belə bir məqamda sevinməməyi, özünü xoşbəxtlik içində hiss etməməyi əslində Məryəmə xəyanət deməkdi. (SE 194/6)

- **-n-, -(I)n- / -(U)n-:**

Ekin asıl görevi, genellikle geçişli fiillerden “olma” ve bazen de “yapma” bildiren dönüşlü fiiller türetmektir. Ayrıca, edilgenlik işlevi de vardır: *alın-*, *yayın-* “bir başka yere yönlendirilmek”, *sevin-*, *geyin-* “giyinmek”, *darın-*

“taranmaq”, *deyin-*, *söylən-*, *ovlan-* “avlanmaq”.

- Qəmərbanu bütün bədəni ilə çırpına-çırpına Ziyad xanın qucağına sığınmışdı. (SE 24/2)
- Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi. (SE 28/4)
- Məryəm o bürkülü yayın sübhçağında üşüm-üşüm üşüdü, bədəninə bir uçunma gəldi.(SE 34/15)
- Əlbəttə, Sofinin halı Qəmərbanunun iti gözlərindən yayınmadı. (SE 42/10)
- Mahmud bu balaca ağ evi gördü, həyətdən qalxan tüstünü gördü və addımlarını yavaşladı, sonra dayandı. (SE 72/7)
- Mahmud bütün daxilində bir xəyanət hiss edirdi və ona elə gəlirdi ki, belə bir məqamda sevinməməyi, özünü xoşbəxtlik içində hiss etməməyi əslində Məryəmə xəyanət deməkdi. (SE 194/6)

- **-(D)r- / -(U)r-:**

İşlek bir ektir. Ünsüzle biten keçişli ve keçişsiz fiil köklerinden ettirgen anlamlı fiiller türetmişdir: *bitir-*, *itir-* “yitirmek, kaybetmek”, *batır-*, *bişir-* “pişirmək”, *köçür-* “birinin, bir şeyin yerini değıştirmek; kopya etmək”, *uçur-*, *keçir-* “geçirmək”, *artır-* .

- Ziyad xan gecələri beləcə yuxusuz keçirirdi. (SE 9/2)
- Sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşıdları kimi, at çapaçaq, qılınc oynadacaq, qız qaçıracağı. (SE 46/3)
- Qızıl hərsliyi, şəhvət düşkünlüyü, məğrurluq azarı İsa övladının özünü də necə dərin kirdablarda batırır. (SE 62/9)
- Daha burda bitirirəm. (SE 93/1)
- Mahmud bütün bədəni ilə hiss edirdi ki, bu dəm huşunu itirəcəək. (SE 124/2)
- Bu qəzəlləri üzünü köçürüb Quran kimi boyunlarından asırdılar. (SE 162/3)
- Sarışın Oğlanın nitqinin cazibəsini azaltmaq əvəzinə artırırdı. (SE 174/4)
- **-(D)ş- / -(U)ş- / -(A)ş- :**

Birkaç farklı fonksiyonu olan işlek bir ektir. Asıl işlevi, fiilin göstərdiği işi, iki öznenin karşılıklı yaptığını veya işi, birden fazla kişinin ortaklaşa yaptığını ifade etmektir. Ekin “kendiliğinden oluş” bildiren fiiller de

türetmesi yaygın olan işlevləri arasındadır: *alış-*, *büzüş-*, *deyiş-*, *vuruş-*, *görüş-*, *uyuş-*, *didiş-*, *qapış-*, *çəkış-*, *çatış-*, *ötüş-*, *atış-*, *boğuş-*, *görüş-*.

- Firənk taciri qəribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi Türk dilində sorusdu. (SE 12/4)
- Bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı. (SE 15/4)
- Ac-yalavaclar bir yerə yığışib pusqu düzəldirdi. (SE 16/1)
- Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və Qəmərbanunu birdənbirə elə kiçilmiş, balacalanmış gördü ki, tükü ürpəşdi. (SE 82/3)
- Ceyranın fikirləri, arzuları, ehtirası daha Gəncəyə sığışmırdı. (SE 94/6)
- Bu başsız cəsədlər bir-birinə qarışmışdı. (SE 97/1)
- Baba Keşişin qoynuna soxduğu don soyuq idi, heç cürə qızışmırdı və Baba Keşişin ürəyinin başı üşüm-üşüm üşüyürdü. (SE 184/8)
- Ən yaxın adamları belə bu uzun-uzadı xırda müharibələrdən onları tamam zinhara gətirmiş sərsəri fikirlərdən, bu sərsəri fikirlər naminə münafiqələrdən, çəkişmələrdən bezib, təngə gəlib at belində vaxtsiz qocalmış Süleymanı döyüş meydanında tək qoyub gedəcək. (SE 187/7)

- **-t- , -d-, -(I)t- / -(U)t-:**

Geçişli və keçişsiz fiil kök və gövdələrindən ettirgenlik fiilləri kuran işlek bir ektir: *bərkit-* “kilitləmək; sağlamlaşdırmaq”, *yatırt-*, *köçürt-* “birisinin, bir şeyin yerini dəyişdirmək”, *hürküt-* “ürkütmək, korkutmaq”, *sıçrat-*, *qızart-* “kızartmaq; utandırmaq”, *oturt-*, *çapalat-* “kivrandırmaq; gayret ettirmək”, *öskürt-* “öksürtmək”, *yedirt-*, *saxlat-* “saklatmaq”.

- Ziyad xan xanəndə oxudurdu. (SE 10/4)
- Sonra əcaib-qəraib səslər çıxara-çıxara tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada hamını otaqdan çıxartdı. (SE 23/1)
- Ziyad xan və adamları təzədən otağa qayıtdı. (SE 23/2)
- Məryəm elə bil nəyi işə atasından gizlətmək istəyirdi. (SE 37/1)
- Qəmərbanu əlinin işarəsi ilə Mirzə Salmanı otağa çağırtdırdı. (SE 38/6)
- Təkcə Qəmərbanunun sinesəsindəki dərdi azaltmırdı. (SE 39/6)

- Sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşıdları kimi, at çapaçaq, qılınc oynadacaq, qız qaçırdacaq. (SE 46/3)
- Alnını, yanaqlarını deşik-deşik eləmişdi, dilini, dodaqlarını qopartmışdı. (SE 104/5)
- Sofi bir əli ilə küpün qırağı boyu Mahmudun bədənini yumşalda-yumşalda o biri əli ilə axır ki, küpü çıxartdı. (SE 136/4)
- Bu xəbər camaatı ayaq üstündə qurutdu. (SE 149/6)
- **-(I)z,-(U)z-, (-ğuz-):**

Yaptırma ve öldürmə ifadə edən bu ek çox işlek değıldir: *doğuz-* “doğurmasına yardımcı olmaq”, *əmirz-* “emzirmək”, *damız-* “damlatmaq, damla damla akıtmaq; dökmək” *durğuz-* “ayağa kaldırmaq, yerindən kaldırmaq”, *axız-* “azar azar akıtmaq, dökmək”, *ğorxuz-* “korkutmaq”, *qalxız-* “eğılerek yerden bir şeyi almak, kaldırmaq”.

- Bu cür geniş və dərindən nəfəs almamışdı və hava sinəsini bu cür doyuzdurmamışdı. (SE 42/8)
- Baba Keşiş boğçasını yığıb Məryəmi durğuzmağa gedəndə Məryəmin dodağında yüngül bir təbəssüm var idi. (SE 69/1)
- Bir dəfə Qəmərbanu kimi ağıllı bir arvad qotur bir tülkünü yanında gəzdirən İsfahan lotusunu üç gün, üç gecə sarayda saxlayıb yedizdirib-içizdirmişdi ki, uşaqsızlıq dərdinə əlac eyləyəcək. (SE 70/6)
- Kənzilər hayküylə-gülə-gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa Ceyranı çimizdirməyə başladılar. (SE 121/1)

3.2. KELİME TÜRLERİ – NİTQ HİSSƏLƏRİ

3.2.1. İsim

3.2.2. İsim Çekim Ekleri – Ümumi Qrammatik Kateqoriyaları

3.2.1.1. İyelik Ekleri

Azərbaycan Türkçesinde iyelik ekleri(mənsubiyyət qateqoriyası) Türkiyə Türkçesindeki eklerle aynıdır. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri, ünlü ile biten isimlere doğrudan doğruya, ünsüzle bitenlere ise araya bir +I+ / +U+ bağlayıcı ünlüsü alarak eklenir. Teklik 3. şahıs iyelik eki ise ünsüzle biten

isimlerden sonra +I+ / +U+ ünlü ile bitenlerden sonra ise +sI / +sU şəklindedir.²³⁰
Bu ekler aşağıdakı gibidir:²³¹

teklik 1. şahıs : +(I)m / +(U)m **çokluk 1. şahıs :** +(I)mIz / +(U)mUz
teklik 2. şahıs : +(I)n / +(U)n **çokluk 2. şahıs :** +(I)nIz / +(U)nUz
teklik 3. şahıs : +I/+U , +sI / +sU **çokluk 3. şahıs :** +IArI

teklik 1. şahıs:

- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- Mirzə Salman və mənim ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşübdü. (SE 58/6)
- Nə üçün mənim bütün bədənim, bütün vücudum, bütün varlığım Mahmudun həsrindədi? (SE 109/1)

teklik 2. şahıs:

- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- O armud yetişəndə verərsən Mahmuda yeyər, həməndə sənin dərdinə əlac olar! (SE 40/3)
- —Sənin Mahmuddan xəbərini varmı? (SE 67/4)

teklik 3. şahıs:

- Lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı. (SE 8/1)
- Erməni gözəlləri, yəhudi çanalanları, ərəb rəqqasələri dünyada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi. (SE 22/3)
- Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində tək cə onun yuxusu ərşə çəkilib. (SE 8/4)
- Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topasından qarğa-quzğun səsi kəlirdi, gülün, çiçəyin, otun ətrinə dünyanın ən tükürpədicisi qoxusu qarışırdı. (SE 96/7)

çokluk 1. şahıs :

- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu. (SE 24/7)
- Bu yolçuluqdan, bu toz-torpaqdan canımız qurtarardı. (SE 117/3)

²³⁰ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 193-194.

²³¹ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 83.

- Nənəm yeməyimizi-icməyimizi hazırlayırdı... (SE 117/3)
- Bütün günü yatarsan, yaxşıca tərləyəsən, sonra görək başımıza nə kəlib... (SE 136/5)

çokluk 2. şahıs:

- Tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinizə əlac deyəcək. (SE 23/2)
- Dünyanın işlərini bilən olmaz və hanı o zamanət ki, bax elə bu gecə Bayandur xanın adamları gəlib Mahmudun da, sənin də başınızı kəsməyəcək? (SE 23/2)
- — Ağlınızı başınıza yığın! — dedi. (SE 147/5)
- — Özünüz özünüzü tilsimə salmışınız!.. (SE 147/5)

çokluk 3. şahıs :

- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- Erməni gözelləri, yəhudi çanalanları, ərəb rəqqasələri dünyada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi. (SE 22/3)
- Adamlar ömürlərində hiss etmədikləri bir yüngüllük hiss edirdilər. (SE 149/3)
- İrəlidəki arvadlar özlərini saxlaya bilməyib evə doluşdular. (SE 149/4)

3.2.1.1.2. Aitlik Eki

Azərbaycan Türkçesinde aitlik eki +kI' dır. Türkiyə Türkçesindən fərqli olaraq, Azərbaycan Türkçesinde damak və dudak uyumuna girmişdir.²³²

- Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hâkimi Qara Bəşirə ə'yan-əşrəf yanın Azərbaycan Türkçesindekida söz qaytarmışdı. (SE 7/3)
- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq! (SE 24/7)
- Aysulunun və'dəsi yaxınlaşdıqca, qarnındakı tərləndikcə, təpik atdıqca ürəyində səbəbini bilmədiyi bir nikarançılıq baş qaldırırdı. (SE 148/3)
- Sonra çağa yenə birdən-birə çığırmağa başladı və sükutdan sonrakı bu çığırtı camaatı hərəkətə gətirdi. (SE 149/7)
- Səfərə çıxdıqları müddət ərzində Mahmud Sofiyə daha artıq öyrənmişdi, nəinki bütün əvvəlki ömrü boyu. (SE 155/6)

²³² Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 194.

3.2.1.1.3. Hâl Ekleri

Azərbaycan Türkçesinde hâl ekleri (hâl kateqoriyası), birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki eklerle aynıdır.

Yalın Hâl

İsmin hâl eki almamış haline yalın hâl (adlıq hâl) denir. İsim olan kelime bu durumda iyelik ve çokluk ekini alabilir.

- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq! (SE 24/5)
- Nənəm yeməyimizi-içməyimizi hazırlayaydı... (SE 117/3)
- Mirzə Salman və mənim ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşübdü. (SE 58/6)

İlgi Hâli

İlgi hâl eki (yiyəlik hâli), ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden sonra +In / + Un; ünlü ile biten isimlerden sonra ise +nIn/+nUn biçimindedir.²³³

- Lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı. (SE 8/1)
- Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyinin bu boyda mərkəzində təkə onun yuxusu ərşə çəkilib. (SE 8/4)
- Erməni gözəlləri, yəhudi çanalanları, ərəb rəqqasələri dünyada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi. (SE 22/3)
- Dünyanın işlərini bilən olmaz və hanı o zamanət ki, bax elə bu gecə Bayandur xanın adamları gəlib Mahmudun da, sənin də başınızı kəsməyəcək? (SE 23/2)

Yükleme Hâli

Azərbaycan Türkçesinde ünsüzlerle biten isimlerden sonra, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yükleme hali (təsirlik hâl) +I / +U şeklindedir. Ancak ek, ünlüyle biten isimlerden sonra Türkiye Türkçesinde +yI / +yU şeklinde eklenirken Azərbaycan Türkçesinde +nI / +nU biçimindedir.²³⁴

²³³ Buran-Alkaya, *a.g.e.*

²³⁴ Məmmədəğa Şirəliyev, *Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları*, Şərq-Qərb Yayınları, Bakı, 2008, s. 132.

- Bəylərbəyliklərini gəzib yerli hökmdarların əhvali-ruhiyyəsini öyrənirdi. (SE 15/4)
- hər halda kim olursa-olsun — Ziyad xan gülümsədi — həqiqəti demişdi və heç olmasa iyirmi üç ildə bir dəfə həqiqət demək olar, yoxsa yox? (SE 15/4)
- Həmin gecəni beləcə xatırlayar, həmin gecə ki, bu iri göy gözlər o gecədən sonra yaranmışdı. (SE 21/7)
- Mahmud bağcanı dolaşdıqca o yaz yaşıllığı içində, yaz gül-çiçəyi içində həmin mükəliməni yâdından çıxartdı. (SE 27/2)
- Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı. (SE 29/8)

Yönelme Hâli

Yönelme hâli (yönlük hâl) eki Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi ünsüzle isimlerden sonra +A şəklindəyken ünlü ilə bitən isimlərdə +(y)A şəklini alır. Şahıs zamirleri bu eki aldığında Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesindən fərqli olaraq ünlü dəyişiminə uğramaz.²³⁵

- Hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı. (SE 8/1)
- Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərşə çəkilib. (SE 8/4)
- Süleymana qalmayan dünya sənə qalacaqdımı? (SE 20/6)
- Mahmud elə bil dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tıncıxa-tıncıxa qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya yazıq dedi. (SE 72/3)
- —Mənə zor kücünə səadət lazım deyil. (SE 184/9)

Bulunma Hâli

Azərbaycan Türkçesinde bulunma hâli (yerlik hâl) +dA ekidir. Türkiyə Türkçesindən fərqli olaraq sadəcə tonlu şəkilləri istifadə edilərkən, tonsuz şəkilləri isə istifadə edilməyir.²³⁶

- Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi. (SE 7/3)
- Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərşə çəkilib. (SE 8/4)

²³⁵ Alışık, a.g.e., s. 81.

²³⁶ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 196.

- Mahmud heç vaxt taxtda oturmayacaq. (SE 15/7)
- Özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalib şam yandırmışdı. (SE 36/1)
- Mahmud elə bil dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tıncıxa-tıncıxa qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya yazıq dedi. (SE 72/3)

Ayrılma Hâli

Azərbaycan Türkçesinde ayrılma hâl (çıxışlıq hâl) eki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +dAn şəklindedir. Fakat Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tonsuz şekli mevcut değildir.²³⁷

İsmin sonu “m – n” ünsüzleriyle biterse ayrılma hali +dAn diye yazılsa da +nAn diye okunur.²³⁸

- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq! (SE 24/5)
- Səhranın qumuna bulaşmış çağa bərkdən qışqırdı. (SE 34/13)
- Oğlunu təkliyin, yumşaqlığın, sadəliyin sehrindən çıxarıb başqa cavanlar kimi at belinə mindirməkdən ötrü, qılınc oynatdırmaqdan ötrü əlac istədi. (SE 40/1)

Vasıta Hâli

Azərbaycan Türkçesinde vasıta hâli eki +(y)lA'dır. Bu ek Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “ile” edatının ekləşməsindən oluşmuştur.

Bü hâl ekinin Eski Türkçedeki şekli olan +In / +Un eki, bugün canlı kullanımını yitirse de, Azərbaycan Türkçesinde *yazın* “ilkbaharda, ilkbahar zamanı”, *üçün* “için”, *ilkin* “ilk olaraq, ilk defa” gibi örneklerde kalıplaşmış olarak görülür.²³⁹

- Hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı. (SE 8/1)

²³⁷ a.g.e.

²³⁸ Buran-Alkaya, a.g.e., s. 84.

²³⁹ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*

- Əslində son illərdə bu həqiqət həmişə Ziyad xanla olmuşdu və Ziyad xan bu həqiqəti özündən qovmaq istəmişdi. (SE 18/2)
- Ziyad xan hər iki əlinin iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı. (SE 21/2)
- —Bəs nə üçün məclisi yarımçıq tərək etdin? (SE 26/5)
- hindistandan ağırlığı çəkisində qızıl qiymətinə aldırıb gətirdiyi qara cildli Böyük Fal kitabını rəfdən götürüb qəflətən açdı və ilkin oxuduğu sözlər bunlar oldu. (SE 93/4)

Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli, eklendiği isim ile fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştırmaya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurma hâlidir. Bu hâl +cA eki ile karşılanır. Ekin ana işlevleri arasında vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik; karşılaştırma görevi yer alır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekin tonsuz şekilleri yoktur.²⁴⁰

- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zənqulələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır? (SE 11/4)
- Təkcə ocağın işığında gizlincə məktubu yaza bildi. (SE 90/1)
- Sofinin gözləri də ağrıyırdı, göz qapaqları qırpılmırdı, bərəlib açıqca qalmışdı. (SE 104/7)

3.2.1.1.4. Çokluk Eki

Azərbaycan Türkçesinde çokluk eki(kəmiyyət kateqorisı) Türkiye Türkçesinde olduğu gibi +lAr ekidir. Kalınlık – incelik uyumuna uyar.²⁴¹

- Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bürküdə yerlərində çapalaya- çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi. (SE 8/2)
- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zənqulələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır? (SE 11/4)
- O iri göy gözlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflıq gətirdi. (SE 21/6)

²⁴⁰ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 197.

²⁴¹ *a.g.e.*, s. 193.

3.2.1.1.5. Soru Eki

Soru eki Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi +mI/+mU'dur. Azərbaycan Türkçesinde soru eki bütün çekimlerde sondadır və isme birləşik yazılır.²⁴²

- Bəyəm Bayandur da elə öz oğlun kimi sənə sədaqətli deyilmi? (SE 21/5)
- Bu ulduzlarımı yaratdı o ümidi, ayımı yaratdı, bu açıq havanın saflığı, təmizliyimi yaratdı? (SE 22/1)
- Doğrudanmı onların elə hiss və həyəcanları var idi. (SE 30/7)

3.2.2. Fiil

3.2.2.1. Birləşik Fiiller və Fiilimsiler

3.2.2.1.1. Birləşik Fiiller

Azərbaycan Türkçesinde birləşik fiiller (mürəkkəb fəllər) dörd ana başlıq altında incelenir.²⁴³

1.OI-, et-,elə- gibi yardımcı fiiller isim ve bazen de sıfatlardan sonra kullanılmakla birləşik fiil oluşur.

ol-

- Onda yuxusuzluğunun səbəbi özünə aydın olacaq. (SE 15/2)
- Bu vaxt cavan xanəndə də saraydan çıxıb çapa-çapa Qarabağ dağlarına tərəf bina oldu. (SE 25/2)
- Sonra get-gedə bu hiss başqa bir hisslə əvəz olundu. (SE 37/1)
- Sofi də ata süvar oldu, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, atına bir şallaq vurub Mahmudla birlikdə yola rəvan oldu. (SE 86/6)
- Birdən-birə Qısır Qarı elə bil qeybdən peyda oldu, Mahmudun qabağına gəlib. (SE 121/7)

²⁴² a.g.e., s.197.

²⁴³ Hüseynzadə, a.g.e., s.124 v.d.

et-

- Dünən axşamçağı Ziyad xan sarayda Avropadan gəlmiş bir firənk tacirini qəbul etmişdi. (SE 12/3)
- Ziyad xan başı ilə xanəndəyə işarə etdi. (SE 13/4)
- — Bəs nə üçün məclisi yarımçıq tərk etdin? (SE 26/3)
- Məryəm anadan olan gün anası vəfat etmişdi. (SE 36/6)
- Müqəddəs Qoca da öz məsləhətləri ilə Baba Keşişə kömək edəcəkdi. (SE 178/2)

elə-

- Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə başı- bəlalı olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. (SE 15/5)
- Günorta Məryəm atasına yemək aparmışdı və özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalıb şam yandırmışdı, dua eləmişdi. (SE 36/1)
- Mirzə Salman və mənəm ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşübdü. (SE 58/6)

2. Müstakil manalı fiiller isimlerden sonra kullanılmakla birleşik fiil oluşur. Böyle fiillerde her iki kelime de aynı köke sahiptir. Örneğin əkin əkmək gibi. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3. -İb , -Ub zarf-fiil ekiyle çekime giren kelimeler birleşik fiil meydana getirir. Örneğin saralıb-solmaq, donub qalmaq, atılıb düşmək gibi.

- O zaman e'dam kötüyünün üstünə sərilməmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi. (SE 7/3)
- Fitnə-fəsadlar aşılıb-daşmışdı. (SE 9/3)
- Müqəddəs Məryəm adi adamlar kimi ağlayırdı, adi adamlar kimi səhranın bu sonsuzluğundan qorxurdu, adi adamlar kimi susuzluqdan yanırıdı və bu yanğı Məryəməni de sinəsini yandırılıb-yaxırıdı. (33/17)
- əvvəlcə gedib atasını durğuzmaq istədi, amma dünən Baba Keşişin bütün günü ibadətdə olduğunu yadına salılıb getmədi. (SE 34/15)
- Hamı gözünü Mahmuda dikdi və Qəmərbanunu sinəsini bu dəfə səssiz bir inilti dəlib keçdi. (SE 80/3)

4. Sıklıkla bir arada kullanılan bazı sözcüklerin zaman içerisinde kaynaşması, deyim haline gelmesi ile oluşmuş kelimeler birleşik fiil oluşturur.

- Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hakimi Qara Bəşirə ə'yan-əşrəf yanında söz qaytarmışdı. (SE 7/3)
- O zaman e'dam kötüyünün üstünə sərilməmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi. (SE 7/3)
- ... nə özünü xəstə hiss edirdi, nə də elə bir xüsusi hadisə baş vermişdi. (SE 9/2)
- Xanəndə Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi. (SE 13/3)
- — Bu oğlanı öz elinə yola salın. (SE 14/5)
- Sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar. (SE 15/1)
- Bunları indi başə düşürsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qoluküclü olacaqsan, bəs bilmirdin ki, ətdən olan divara e'tibar yoxdur? (SE 21/1)
- Qəmərbanu altı tuluqlamış sulu gözləri ilə ona baxanda Mirzə Salmanı yaşının bu çağında az qalırdı qəhər boğsun. (SE 39/3)
- Sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşdqları kimi, at çapaçaq, qılınc oynadacaq, qız qaçırdacaq. (SE 46/3)

3.2.2.1.2. Yeterlik Fiili

Yeterlik fiilinin (felin bacarıq şəkli) olumlusu Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -ebil/-abil şeklindedir. Ancak olumsuz şekli Türkiye Türkçesinden farklıdır ve -ebil/-abil yardımcı fiilinden sonra –mA/-mİr/-mUr olumsuzluk eklerinden biri getirilerek yapılır:²⁴⁴ ala bilirem, ala bilmirem, göre bilmemişem...

- Gəncənin qocaları heyrətlərini gizlədə bilməyib toyda, yasda danışdılar. (SE 7/3)
- Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi. (SE 12/1)
- Ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən. (SE 15/4)

²⁴⁴ Hüseyinzadə, a.g.e., s. 177.; Rəsulov-Rüstəmov, a.g.e., s. 194.

- Bayandur kimi at çapa bilməz və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilməz. (SE 21/5)
- Onun yolunda işlənmiş bu qədər günahdan sonra Mahmud xoşbəxt ola bilməyəcəkdi. (SE 38/3)
- Məryəm də Mahmudun dili ilə deyə bilmədiklərini közlərindən oxuyurdu. (SE 54/6)
- Qəmərbanu bu xəbərə ürəkdən sevinə bilmirdi. (SE 55/6)

3.2.2.1.3. İsim – Fiiller

Azərbaycan Türkçesinde isim-fiil (feli isim) ekleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi üç tanedir.²⁴⁵ Bu üç ek şunlardır : -maq , -mek / -mA / -Iş , -Uş.

-maq / -mek:

- Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi. (SE 7/3)
- Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı. (SE 12/3)
- Məryəm təmiz idi, uşaq idi və Məryəmi bu tamahkâr dünyada, bu nəfskar dünyada qorumaq lazım idi. (SE 66/4)
- Dinsiz şəhvətindən xilas etmək lazım idi; Məryəmə kömək etmək lazım idi. (SE 66/4)
- Cəld həmin donu götürüb peyin üfunətindən, çürüntü qoxusu verən rütubətdən tez qurtarmaq üçün iti addımlarla zaldan çıxdı. (SE 183/6)

-mA:

- Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasında əsl müharibə başlamasına az qalıb, amma nə etmək olardı. (SE 9/2)
- Məryəm də bu yaz torpaqla birlikdə uyanmağa başlayır. (SE 63/8)
- Baba Keşiş uzun-uzun illər boyu müxtəlif insanların e'tiraflarını dinləyə-dinləyə insanları tanmağı, ürəklərindəkiləri duymağı öyrənmişdi. (SE 65/5)
- Sofi indiyə qədər evlənməmişdi, çünki Sofinin özü barədə fikirləşməyə vaxtı olmamışdı. (SE 70/3)

²⁴⁵ Buran-Alkaya, a.g.e., s. 99.

- Mahmud gördüklərinə dözə bilməsin, çünki Mahmud bu dünyanın əsl üzünü görüb dözməyə hazır deyildi, amma nə etmək olardı. (SE 83/1)

-İş / -Uş:

- — Ümumiyyətlə, dünyanın, yaşayışın, varlığın mə'nasına bir təəssüf idi. (SE 25/1)
- Ziyad xanın nazik və qansız dodaqlarındakı gülüş silinib yox oldu və elə bil ki, Ziyad xan bircə anın içində qocaldı, beli büküldü. (SE 67/8)
- Yağış kəsmişdi, amma hava açılmamışdı, tez-tez səssiz şimşək çaxırdı. (SE 88/3)
- Əlbəttə, bu saray çevrilişinin, hakimiyyət və varidat hərisliyinin Baba Keşiş üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi. (SE 113/5)
- Məryəm o iri göy gözlərin baxışı altında yünkül və səksəkəli bir yuxuya gitdi. (SE 114/4)

3.2.2.1.4. Sıfat- Fiiller

Sıfat fiil ekleri (feli sifət) Türkiyə Türkçesi ilə aynı eklerdir. Şu eklerden oluşmaktadır.²⁴⁶

-An:

- Mahmudun bütün zəhnini qamaşdıran o yaz yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı keçib getməmişdi. (SE 29/4)
- Qara Bəkirin kizli iştirakı ilə Qara Bəşirin, sonra şahın əmri ilə Qara Bəkirin özünün başını, oğruların, dələduzların, casusların, sözə baxmayan el aşıqlarının başını kəsmişdilər. (SE 8/1)
- Cəmi beş-altı ay bundan əvvəl yayılmış bu qəzəli indi bütün bu tərəflərdə əzbər bilməyən adam tapılmazdı. (SE 11/6)

-AcAk:

- Bu an Ziyad xan üçün aydın olmuş həqiqət onu elə sarsıtmışdı ki, ölümə üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, rüsvayçılıqlarla üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, şah hüzurunda bütün müqəddəratını həll edəcək əmrlər gözlədiyi vaxtlar belə bu cür dərindən sarsılmamışdı. (SE 17/6)

²⁴⁶ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 212.

- Sofi qaranəfəs gəlib Mahmudun yanına çatdı və əlini gecə köynəyinin yaxasından içəri salıb az qala sinəsini yarıb çixacaq ürəyini ovxaladı. (SE 72/8)
- heç vaxt kerçək olmayacaq dünyasından çıxıb boz ürkənin belinə qayıda bilmirdi. (SE 100/3)
- Sultan Səlim adamlarının xüsusi çaparı gecə ilə böyük yürüşün başlanmağı xəbərini Bayandur bəyə çatdıranda elə həmin gecə də Bayandur bəy gələcək amansızlıqdan, gələcək şücaətlərdən xəbər verən bir qətiyyətlə Ziyad xanın yataq otağına girdi. (SE 107/5)

-Ar:

- İncelenen metinde örneği yoktur.

-AsI:

- İncelenen metinde örneği yoktur.

-dıq, -dik, -duq, -dük:

- Qocaların dediyinə görə, belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildiyi gün olmuşdu. (SE 7/3)
- Firənk taciri qəribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi Türk dilində soruşdu. (SE 12/4)
- İndi üzbəüz oturduqları bu əziz adamla illər geçdikcə, əslində tamam yadlaşdıblar. (SE 44/1)

-mAz:

- Xanəndə Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi. (SE 13/3)
- İnsan nəfsi dünyanın necə ağlaşmaz cinayətlərinə qadirdir. (SE 62/9)
- Sağalmaz dərdlərin binasıyam mən... (SE 108/7)

-mAlI:

- —Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, məhəttəl qalmalı işdi... (SE 57/1)

-mlş, -mUş:

- O zaman e'dam kötüyünün üstünə sərilmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi. (SE 7/3)
- Dünən axşamçağı Ziyad xan sarayda Avropadan gəlmiş bir firənk tacirini qəbul etmişdi. (SE 12/3)
- Yeddi gündən sonra çapar qayıdıb belə bir görünməmiş xəbər gətirdi ki yayın bu cırhacırında Qalxanlı dərəsinə qar yağıb və yaxın müddətdə bu dərəni keçib Ərdəbilə getmək mümkün deyil. (SE 41/5)

3.2.2.1.5. Zarf- Fiiller

Azərbaycan Türkçesindeki zarf-fiil ekleri (feli bağlama) şunlardır:²⁴⁷

-(y)A:

- Ziyad xan sərin xiyar qabığı ilə burnunu, alnını silə-silə səbzətt xanəndədən soruşdu: (SE 13/1)
- Bu vaxt cavan xanəndə də saraydan çıxıb çapa-çapa Qarabağ dağlarına tərəf bina oldu. (SE 25/2)
- Baba Keşiş nazik və uzun barmaqları ilə qızının xurmayı saçlarını sığallaya-sığallaya diqqətlə qulaq asdı. (SE 38/1)
- Mahmud elə bil dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tıncıxa-tıncıxa qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya yazıq dedi. (SE 72/3)
- Kənzilər hayküylə-gülə-gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa Ceyranı çimzirməyə başladılar. (SE 121/1)

-AII:

- Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi. (SE 28/4)

-(y)araq / -(y)ərək:

- —“Ruhu olan hər bir məxluq ancaq allahın iradəsi ilə və ömrünün müəyyən edildiyi kitaba uyğun olaraq ölməlidir”... (SE 68/3)
- Bütün ömrü hədəf gedib və əslində bu ömrün bu qədər uzunluğuna

²⁴⁷ a.g.e., s. 213.

baxmayaraq heç özü də bilməyib ki, ömrü necə kedib. (SE 181/5)

- Muxtar Bədheybət ayağa qalxıb Mahmuda yaxınlaşdı və gözlərini Mahmuddan çəkməyərək ətrafında dövrə vurmağa başladı. (SE 165/3)

-(y)Ar... -mAz:

- Bu cavan oğlanın saf səsinə, söylədiyi qəzələ qulaq asa-asa istər-istəmər dünyanın yaxşı işləri barədə fikirləşirdi. (SE 11/1)

-(y)Ib, -(y)Ub:

- O zaman e'dam kötüyünün üstünə sərilməmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi. (SE 7/3)
- Ziyad xan dikəlib yerində oturdu.(SE 12/2)
- Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə başı- bəlalı olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. (SE 15/5)
- Ac-yalavaclar bir yerə yığışib pusqu düzəldirdi. (SE 16/1)

-(y)AndA:

- Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı. (SE 12/3)
- Bayandur kimi at çapa bilmər və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilmər. (SE 21/5)
- Sofi xəbər gətirəndə ki, Mahmud daha gecə-gündüz gözlərini kitaba zilləmir. (SE 28/3)
- Qəmərbanu altı tuluqlamış sulu gözləri ilə ona baxanda Mirzə Salmanı yaşının bu çağında az qalırdı qəhər boğsun. (SE 39/3)

-AndAn:

- Qızılı olmayandan gümüş alırdı, gümüşü olmayandan bir toyuq alırdı.(SE 22/11)
- Ziyad xan bu məktubu oxuyandan sonra, fitnə- fəsaddan ehtiyat etdi. (SE 82/4)
- Bu sınaqdan çıxandan sonra bugünkü izzətlər uzaqlarda, keçmişdə qalacaq və bir də qayıtmayacaq? (SE 83/1)

-caq/çək:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

-dıqca, -dikce, -duqca, -dükce:

- Mahmud böyüdükcə altına daha artıq dərd kölgəsi çəkən gözləri gülümsəmişdi. (SE 28/3)
- Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi. (SE 30/6)
- İndi üzbəüz oturduqları bu əziz adamla illər geçdikcə, əslində tamam yadlaşmışlar. (SE 44/1)
- Bir-birinə baxan bu közlərin dərinliyi Məryəmi də, Mahmudu da apardıqca aparırdı. (SE 53/5)

- dıqda, -dikde, -duqda, -dükde:

- Qəribə idi, Camaatdan uzaqlaşdıqda, o sal qayaların qaraltısı gözdən itdikcə Mahmudun beyninə bir aydınlıq çökürdü. (SE 172/4)

-(y)IncA/-(y)UncA:

- Mahmudun bu qız hərəkətlərinə doyunca gülürdülər. (SE 28/4)
- Sofi qayıdıb yerinə girib səhər yuxusunu doyunca almaq istəyirdi. (SE 70/6)

-kən:

- Kilsədə öz həmdinlərinin də e'tirafını qəbul edərkən bə'zən Baba Keşiş dəhşətə gəlmişdi. (SE 62/8)
- Bayandur xan həmin qətl keçəsinin səhəri Gəncə taxtına çıxarkən hələ evlərə od vurmamış, Ziyad xanın və Qəmərbanunun əli qılınc tutan bütün qohum-əqrəbasını qılıncdan keçirməmiş ilk tədbiri bu oldu. (SE 108/4)
- —Şah sağ olsun, onlar yolda ikən üstlərinə hücum edək. (SE 101/1)

-mAdAnı:

- Bədəninin hər bir hüceyrəsində əslində bu yorğunluqdan qurtulmaq bir təbiət təmizliyində, bir kənd dincliyində heç nəyi ölçüb-biçmədən, heç nəyi qurub-quraşdırmadan, yalansız, şərsiz, böhtansız rahatlanmaq istəyi, yox, istəyi yox, həsrəti yatıb və mehtər Cəfəri də ona görə qovmaq lazımdı. (SE 118/2)
- Ceyran gözünü də qırpmadan, “uf” demədən o dinsiz-keşiş qızının ürəyinin başına conğar sancmağa hazır idi. (SE 118/7)

- ...həmin gün Ceyran Qısır Qarını gözləmədən, bütün karvanı, kəviz və növələrini çölün ortasında atıb. (SE 127/4)

-mAzdan:

- Səfərə çıxmazdan bir az əvvəl Ziyad xan xırda tum kezlərini Mahmuddan gizlətdi. (SE 169/5)
- O zaman arxası üstə qanlı torpağın üstünə sərilmiş Süleyman huşunu itirməzdən əvvəl, aləmi bürümüş mavi boşluqda çoxdan unuduğu o iri gözləri və o iri gözlərin həmin ifadəsini görəçək. (SE 188/1)

3.2.2.2. Şahıs Ekleri

Azərbaycan Türkçesinde, fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri (şəxs şəkilçiləri) birkaç dəyişiklik dışında, Türkiyə Türkçesindeki eklerle aynıdır. Azərbaycan Türkçesindeki şahıs ekleri üç grupta toplanabilir:²⁴⁸

3.2.2.2.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Öğrenilən keçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve istek kiplerinin çekiminde kullanılır.

	teklik	çokluk
1. Kişi	-Am	-ıq, -uq, -ik, -ük
2. Kişi	-sAn	-siniz, siz
3. Kişi	-	-lAr

3.2.2.2.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman ve şart kipleri çekiminde kullanılır.

	teklik	çokluk
1. Kişi	-m	-q, -k
2. Kişi	-n	-nİz, -nUz,
3. Kişi	-	-lAr

²⁴⁸ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 205.

3.2.2.2.3. Emir Şahıs Ekleri

	teklik	çokluk
1. Kişi	-İm	-aq/ək
2. Kişi	-	-İn/ -Un
3. Kişi	-sIn	-sInlAr , -sUnlAr

Görüldüğü gibi Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak bütün fiil çekimlerinde, 1. çokluk şahıs eki iyelik kaynaklı **-k/-q** ekidir.

3.2.2.3. Bildirme Kipleri

3.2.2.3.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde, öğrenilen geçmiş zaman (nəqli keçmiş zaman) kipi iki şekilde karşılır.

1. Bu kipi 1. tipi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, **-mİş /-mUş** ekiyle yapılır ve çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.²⁴⁹

	teklik	çokluk
1. Kişi	varmışam	varmışıq
2. Kişi	varmışsan	varmışsınız
3. Kişi	varmış(dır)	varmış(dır)lar

teklik 1. şahıs:

- Mən səni Soltan Mahmudun fili kimi əvəzsiz etmişəm, amma hər halda səni rəiyyət arasından mən çəkib çıxarmışam. (SE 79/1)
- Qırx altı yaşa gəlib çatmışam. (SE 129/3)
- həmişə əl buyruqçusu olmuşam. (SE 129/3)

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 3. şahıs:

- Əslində günahı həmin cavan qızla yox, sonradan etmişdir. (SE 181/4)

çokluk 1. şahıs:

- Sofi fikirləşirdi ki, deyəsən Nuhun tufanına düşmüşük... (SE 87/5)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

²⁴⁹ a.g.e., s. 206.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır.

teklik 1. şahıs:

- —Öz xoşuma gəlməmişəm... — deyə donquldandı. (SE 61/7)
- Ömrümdə bir xoş kün yaşamamışam. (SE 129/3)
- həzrət Abbas belimdən vursun ki, ömrümdə belə dadlı kabab yeməmişəm!.. (SE 73/5)

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

2. Azərbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın 2. tipi **-(y)İb/-(y)U**b**** eki ile karşılanır ve çekimde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ancak, teklik ve çokluk 1. şahıslar bu eki almaz. “Bu çekim Kıpçakça bir özelliktir. Başlangıçta -p zarf-fiil ekine tur- yardımcı fiilin geniş zaman biçiminin (turur/durur) getirilip çekilmesiyle kurulan bu yapı zamanla benzer hecenin düşmesiyle -p tur biçimine dönüşmüş, nihayet -p ekinin üzerine kişi eklerinin getirilmesiyle bugünkü durumunu kazanmıştır. Başlangıçta bütün kişilerde kullanılmış, bugün ise; 1. Teklik ve çokluk kişide kullanılmaz”²⁵⁰

	teklik	çokluk
1. Kişi	-	-
2. Kişi	gəlibsən	gəlibsiniz
3. Kişi	gəlib(dir)	gəlib(dir)ler

²⁵⁰ Alışık, a.g.e., s. 382-383.

	teklük	çokluk
1. Kişi		
2. Kişi	oxuyubsan	oxuyubsunuz
3. Kişi	oxuyub(dur)	oxuyub(dur)lar

Azərbaycan Türkçesi'nde **-mİş**, **-mUş** ve **-İb**, **-Ub** ekleriyle yapılan bu çekimler Türkiye Türkçesi'ndeki gibi sadece **-mİş**, **-mUş** anlamını vermezler; bu ekler bazen görülen geçmiş zaman (**-dİ/-dU**) anlamını da verirler: gelmişem “gelmişim” veya “geldim” anlamında: gelmişsen ve gelibsen de “gelmişsin” veya “geldin” anlamındadır.²⁵¹

• **teklük 2. şahıs:**

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 3. şahıs:

- O ki, qaldı dülğərliyə, hamımızın babası Nuhdu, o da dülğər olub. (SE 11/2)
- Bu cavan şair baltanı lap kökündən yurub. (SE 12/8)
- Allah ki, bu torpağı, təkəcə Qarabağ bəylərbəyliyi yox, bütün Azərbaycan torpağını, bir ucu Qəzvində, o biri ucu Dərbənddə, bir ucu Xəzərin sahillərində, o biri ucu Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə başı-bələli olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. (SE 15/5)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Bu dünyanın necə işidi ki, elə ki bu satqınları, riyakârları, anasının əmcəyini kəsənləri bu boyda böyük bir xalqın, bu boyda igid və namuslu bir xalqın içindən bir-bir seçib çıxarıblar. (SE 17/1)
- —Özləri üçün yatıblar, mənim üçün yox... (SE 32/8)
- İndi üzbəüz oturduqları bu əziz adamla illər keçdikcə, əslində tamam yadlaşıblar. (SE 44/1)

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır.

²⁵¹ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 87.

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 3. şahıs:

- Ziyad xan yatıb, ya yatmayıb. (SE 25/1)
- Qəmərbanu başa düşdü ki, Ağanın Mahmuda gücü çatmayıb. (SE 42/12)
- Qəmərbanu başa düşdü ki, bu otaqda heç nə olmayıb. (SE 46/5)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.3.2. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman(şühudi keçmiş zaman) Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi **-dİ/--dU** ekleriyle yapılır. Çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Ekin tonsuz şekli yoktur.²⁵²

	teklik	Çokluk
1. Kişi	getdim	getdik
2. Kişi	getdin	getdiniz
3. Kişi	getdi	getdiler

teklik 1. şahıs:

- —Eşitmədin, get dedim? (SE 14/1)
- O şey ki, heç atanın da ağına gəlməz, mən elədim, nə oldu? (SE 45/5)
- Gəldi otağıma... mənə elə baxdı ki... elə baxdı mənə ki... özümü asmaq istədim. (SE 68/1)

teklik 2. şahıs:

- O tərəflərdə olduqca qüvvətli bir dövlət təşkil edin. (SE 98/2)
- —Mənim canımı qurtardın... (SE 107/6)
- Əgər siz varsınızsa, əgər siz haqsınızsa, mənə kömək edin. (SE 109/1)

teklik 3. şahıs:

- Uzaqdan vaxtsız bir xoruz banının səsi gəldi. (SE 10/3)
- Ziyad xan əli ilə sazəndələrə işarə etdi. (SE 13/13)

²⁵² Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 206.

- Ziyad xan hər iki əlinin iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı. (SE 21/2)

çokluk 1. şahıs:

- —Biz isə nəş'ələnirdik? (SE 26/4)
- hamımız yedik, hələ artıq da qaldı!.. (SE 169/3)
- Bu xoruza mindik, yola düzəldik... (SE 169/4)

çokluk 2. şahıs:

- Əgər siz bilirdinizsə Mahmud mənim olmayacaq və bu məhəbbət, bu istək bu qədər təhqirlərə dözəcək, bu qədər işkəncə görəcək, mənim atama bu qədər iztirablar gətirəcək, onda nə üçün bəndənizin ürəyini bu məhəbbətə düçar edirsiniz? (SE 109/2)
- Siz onu başqa cür başa düşürdünüz... (SE 26/3)

çokluk 3. şahıs:

- Altmış dörd il keçəndən sonra da Gəncənin qocaları heyrətlərini gizlədə bilməyib toyda, yasda danışdırlar. (SE 7/3)
- Sazəndələr Ziyad xanın xırda tüm gözlərində dünyanın kədərini, mə'yusluğunu oxudular və bu işə məəttəl qaldılar. (SE 17/5)
- Bir müddət beləcə dayanıb bir-birinə baxdılar. (SE 36/4)

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır.

teklilik 1. şahıs:

- Niyə fələk elə elədi ki, deyə bilmədim ki, balamdı, xandı, xandı, bağçada quş qovandı, misri qılınc belində, vurmağa pəhləvandı. (SE 84/1)
- Çünki heç nə başa düşmədim. (SE 92/1)
- Mirzə Salman gecə-gündüz görəmədim yolumu. (SE 59/1)

teklilik 2. şahıs:

- —Eşitmədin, get dedim? (SE 14/1)
- —Sən niyə evlənmədin, ata? (SE 36/3)
- Sən anadan doğmadın, Sən atadan olmadın, Kimsə rizqin yemədin. (SE 145/2)

teklilik 3. şahıs:

- Zümrüd qaşlı üzüklər taxılmış əlindən öpməyə cəsarət etmədi. (SE 14/6)

- Məryəm cavab vermədi. (SE 110/7)
- Ceyran həmin gecəni şübhə kimi yata bilmədi. (SE 122/7)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Bu dəfə hələ səhər tamam açılmamış Mahmudun başıaçıq, ayaqları yalın, ağ gecə göynəyində saray darvazasına tərəf qaçdığını görəndə bu işə lap mat qaldılar və bilmədilər ki, nə eləsinlər. (SE 71/7)
- halda çalğıcılar çalğılarına ara vermədilər. (SE 25/1)

3.2.3.3. Şimdiki Zaman

1.Azərbaycan Türkçesinde şimdiki zaman(indiki zaman) eki Türkiyə Türkçesinde geniş zaman eki olan **-(y)Ir/-(y)Ur** ekleridir.

	teklük	Çokluk
1. Kişi	yazıram	yazırıq
2. Kişi	yazırsan	yazırsınız
3. Kişi	yazır	yazırlar

teklük 1. şahıs:

- Gözlərindən oxuyuram.(SE 13/10)
- Saray ə'yanlarına baxıram. (SE 32/6)
- Utanıram ondan!.. Utanıram!.. həya eləyirəm... (SE 47/1)

teklük 2. şahıs:

- Sən Mahmudu tanımırsan... (SE 65/2)
- Mən soruşanda ki, kiminlə danışırsan. (SE 92/1)
- — Sən niyə ağzının suyunu axıda-axıda baxırsan? (SE 122/2)

teklük 3. şahıs:

- Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyrət edirdi. (SE 17/1)
- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq! (SE 24/5)

- Ceyranın özünə hirsli tutub, kün-ortakı o çılpaqlığına görə Ceyran indi öz-özündən həya edir. (SE 122/6)

çokluk 1. şahıs:

- —İki şahı verdik danışdırdıq, indi üç şahı veririk, kəsməz! (SE 167/7)
- Bəs biz nə e-e-edirik? (SE 174/4)
- Özümüz ö-ö-ezümüzü qılıncdan ke-ke-keçiririk? (SE 174/4)

çokluk 2. şahıs:

- Bu vilayəti siz müstəqil idarə edirsiniz? (SE 12/4)
- Axı siz hər şeyi bilirsiniz. (SE 109/2)
- Siz hər şeyi görürsünüz. (SE 109/2)

çokluk 3. şahıs:

- Sazı atasının yataq otağında çalırlar. (SE 29/4)
- — Saray ə'yanları indi yeddinci yuxularını alırlar... (SE 32/8)
- Sofi öz adını bir də eşitdi, amma bilmədi ki, onu yuxuda çağırırlar. (SE 69/2)

Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki -mA ya da olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi olan **-mIr-/-mUr** şekli kullanılır. Azerbaycan Türkçesinde, şimdiki zamanın olumsuzunu ifade eden -mIr- şekli -mA-' eki ile yapılan şekle göre daha yaygındır: al-mır-am, al-mır-san, al-mır, al-mır-ıq, al-mır-sız, al-mır-lar; gör-mür-üm, gör-mür-sün, gör-mir, gör-mür-ük, gör-mür-sUnUz, gör-mür-lür²⁵³

teklik 1. şahıs:

- Mən sənın adamlarının—allah onların ölmüşlərinə rəhmət eləsin—köməyi ilə gözümüzün nuru Mahmudu korluq çəkməyə qoymuram. (SE 91/1)
- —Sakitlik tapa bilmirəm, Ziyad... Qorxuram... (SE 68/3)
- Mən xanla danışırım, rəiyyətlə danışmıram?.. (SE 78/6)

teklik 2. şahıs:

- Ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən. (SE 15/4)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)
- —Səfeh qoca! Sən hələ bilmirsən ki, bu ağac alma ağacıdır?! (SE 40/4)

²⁵³ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...* s. 207.

teklük 3. şahıs:

- Sofi xəbər gətirəndə ki, Mahmud daha gecə-gündüz gözlərini kitaba zilləmir. (SE 28/3)
- Mahmud kilsəyə getmir və bu yeddi gündə Məryəm özü də bir dəfə də olsun kilsəyə ketməyib. (SE 62/5)
- Sofi elə bil heç nə hiss etmir və heç nə eşitmirdi. (SE 122/4)

çokluk 1. şahıs:

- Görmədin dünən allahın əkinçiləri, o əkinçiləri ki, başqa vaxt onları adam hesab eləmirik, bizə necə qəh-qəhə çəkib güldülər? (SE 134/4)
- Bi-bi-biz hələ öz türk millətimizin dərdini çə-çə-çəkə bilmirik. (SE 175/4)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçüv başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmiridilər. (SE 16/1)
- Mahmudun xəbəri yox idi ki, tək-tənha saraydan çıxıb dağlara qalxanda, gül-çiçək toplayanda Qəmərbanunun muzdlu gözətçiləri, gizlinçə dalına düşüb onu gözlərindən buraxmırdılar. (SE 16/1)
- Bəlkə özləri də bunu bilmirlər. (SE 91/1)

2.-maqda/ -məkdə ekli çekim

Azərbaycan Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -maqda/-mekde ile şimdiki zaman ifade edilebilir. Buna felin davam şekli denir:²⁵⁴ gelmekdeyem, gelmekdesen, gelmekde(dir), gelmekdeyik, gelmekdesiniz, gelmekde(dir)ler.

teklük 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

²⁵⁴ Xudiyev, a.g.e., s. 176.

teklük 3. şahıs:

- Azərbaycan kəşfiyyatçı atlıları xəbər gətirmişdi ki, Sultan Səlimin ordusu üzü Çaldıran düzünə tərəf arxayın-arxayın gəlməkdədi. (SE 100/3)

çoklük 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çoklük 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çoklük 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

Olumsuz Şekil: Bu kipin olumsuz çekiminde **-mA-** eki kullanılır. Olumsuz şekline metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.3.4. Geniş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde kesin olmayan gelecek zaman olarak ifade edilen bu kip **-(y)Ar** eki ile karşılanır. Buna “qeyri-gəti gələcək” zaman denir. Türkiyə Türkçesinden farklı olarak geniş zaman eki sadece **-Ar** şeklindedir və Türkiyə Türkçesindeki **-Ir/-Ur** və **-r** ekleri, Azərbaycan Türkçesinde geniş zamanı qarşılamaz.²⁵⁵

	teklük	Çoklük
1. Kişi	alaram	alarıq
2. Kişi	alarsan	alarsınız
3. Kişi	alar	alarlar

teklük 1. şahıs:

- Əgər rəiyyət bir söz belə dilinə gətirsə, mən allah-taalanın köməyi ilə qılınca əl ataram və bir nəfəri də sağ qoymaram. (SE 102/1)
- Qəm oylağımı mənim, dimdirmə, ata, qan ağlaram, yaman çağımı mənim. (SE 102/1)
- Elə buradaca üstünü yaxşıca basdıraram. (SE 136/4)

²⁵⁵ Hüseynzadə, a.g.e., s. 166.

teklük 2. şahıs:

- O armud yetişəndə verərsən Mahmuda yeyər, həmən də sənin dərdinə əlac olar! (SE 40/3)
- Ziyad xan cavab da yazmadı, yazmadı ki, ey cavan, belə-belə fikirlərlə bu mürəkkəb dövrandə öz boynunu sındırarsan və anan yazığın gözlərini ağlar qoyarsan. (SE 83/1)
- Elə buradaca üstünü yaxşıca basdıraram, bütün günü yatarsan. (SE 136/4)

teklük 3. şahıs:

- Qəmərbanunun yorulub əldən düşmüş gözləri Məryəmi ondan uzaqlaşdır bilər və Məryəm tək qalar. (SE 84/2)
- Mahmuda baxsa indi bütün varlığında duyduğu qətiyyət əriyə bilər, yox olar və yenə miskinlik dünyası Sofini öz qoynuna alar. (SE 158/2)
- Gənçədən ötrü bu cür burnunun ucu göynəyə bilər. (SE 172/5)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- — Buna Noxudu Keçəl deyərlər. (SE 74/1)
- Sofi Mahmudun əyin-başını ocağa tutub qurutdu, özü soyunmadı ki, qurşağını görərlər. (SE 88/1)
- Bizi kişmiş yerinə ciblərinə doldurub yeyərlər. (SE 129/1)

Olumsuz Şəkil: Azərbaycan Türkçesinde, geniş zaman kipinin olumsuzunda, olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi kullanılır. Böylece, birinci teklük ve çokluk şahıslar **-mAr-** eki ile; ikinci, üçüncü teklük ve çokluk şahıslar ise **-mAz-** eki ile kurulur: ²⁵⁶ almaram, almazsan, almaz, almarıq, almazsınız, almazlar.

²⁵⁶ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s.208.

teklik 1. şahıs:

- Əgər rəiyyət bir söz belə dilinə gətirsə, mən allah-taalanın köməyi ilə qılınca əl ataram və bir nəfəri də sağ qoymaram. (SE 102/1)
- Demərəm ona ki, baxırdın burdan... (SE 121/6)
- — Dedi, ovçu, ovdan danışmasan, buraxmaram! (SE 168/1)

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 3. şahıs:

- Ceyran başa düşürdü ki, belə olmaz (SE 122/7)
- Fil yükün yüklətmə, qarınca çəkməz, Dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz. (SE 201/7)
- həbibim, fəslü güldür bu, axar sular bulanmazmı? (SE 12/7)

çokluk 1. şahıs:

- Biz orada baş çıxara bilmərik... (SE 129/1)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Nağıl qoşub danışsan, Nağıl qoşub danışsan, inanmazlar buna... buna... (SE 136/4)

3.2.2.3.5. Gelecek Zaman

Azərbaycan Türkçesinde gelecek zamanın (gələcək zaman) eki Türkiyə Türkçesindeki gibidir. Eki **-acaq/-əcək**'tir. 1. şahıslarda ince ünlülərdən sonra ek gəldiğində ekin sonundakı k; y'ye; kalın sıradan ünlülərdən sonra isə q sesi ğ'ye dönüşür.²⁵⁷

	teklik	Çokluk
1. Kişi	gələcəyəm	gələcəyik
2. Kişi	gələcəksən	gələcəksiniz
3. Kişi	gələcək	gələcəklər

²⁵⁷ a.g.e., s. 207.

1. Kişi	alacağam	alacağım
2. Kişi	alacaqsan	alacaqsınız
3. Kişi	alacaq (dır)	alacaqlar

teklik 1. şahıs:

- Qızı saraya gətirdəcəyəm... (SE 68/3)
- Sofi qurşağındakını dinsiz bir keşiş qızı ilə bu əlsiz-ayaqsız Mahmuda verməli idi ki, alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm, babası keşiş olan uşaqlarınızı saxlayacağam? (SE 135/4)
- Alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm, babası keşiş olan uşaqlarınızı saxlayacağam? (SE 135/3)

teklik 2. şahıs:

- Bunları indi başa düşürsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qoluküclü olacaqsan, bəs bilmirdin ki, ətdən olan divara e'tibar yoxdur? (SE 21/1)
- Mən təskinliyi onda tapıram ki, sənin kimi böyük ümidgahımız var və sən bizim bu mə'nasız və gözümüzün nuru Mahmud üçün baha başa gələn səfərimizə bir əlac tapıb son qoyacaqsan. (SE 93/1)
- Səfərdən döndərib hara aparacaqsan onu? (SE 137/5)

teklik 3. şahıs:

- Tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinizə əlac deyəcək. (SE 23/2)
- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq! (SE 24/5)
- Sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşıdları kimi, at çapaacaq, qılınc oynadacaq, qız qaçırdacaq. (SE 46/3)

çokluk 1. şahıs:

- —hamımız öləcəyik, bala!.. (SE 31/10)
- Bir vaxt biz bu düzənlikdə beləcə gözəcəyik... (SE 59/4)
- Sarışın Oğlan Mahmudun sifətindəki təbəssümü özü başa düşdüyü kimi yozdu: — hə, hə, bi-bi-birləşməliyik biz!.. (SE 174/2)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Səndən sonra bir göz qırpımında didəcəklər onu. (SE 20/6)
- Adamlar necə külə bilir, necə şadlanır, məkər bilmirlər ki, bir gün gələcək və onlar qara torpağa dönəcəklər? (SE 31/1)
- Bir vaxt gələcək öləcəklər? (SE 31/4)

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır.

teklik 1. şahıs:

- Yox, bala, sabah səni qoymayacağam burdan tərənəsən... (SE 136/4)

teklik 2. şahıs:

- İndi daha şəhadət barmağını keçi saqqalına oxşayan saqqalına dolaya bilməyəcəksən. (SE 108/4)

teklik 3. şahıs:

- Həmin keçəyarısı birdən-birə bütün həqiqəti ilə Ziyad xana aydın oldu ki, Mahmud heç vaxt taxtda oturmayacaq. (SE 17/7)
- Mahmud heç vaxt bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq. (SE 17/7)
- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.4. Tasarlama Kipleri**3.2.2.4.1. Şart Kipi**

Azərbaycan Türkçesinde şart eki(şərt şəkli) Türkiyə Türkçesindeki gibi –sA’dır. Bu kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.²⁵⁸

²⁵⁸ a.g.e., s. 209.

	teklük	çokluk
1. Kişi	alsam	alsaq
2. Kişi	alsan	alsanız
3. Kişi	alsa	alsalar

teklük 1. şahıs:

- Desem ol bivəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı. (SE 10/8)
- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır. Sənin sarayın qan çanağıdı və mənım sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)

teklük 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 3. şahıs:

- Qullardan kim ən yaxın qul dostuna ən böyük qəddarlıq fikirləřib tapısa və tapdığını həyata keçirə bilsə, onu qulluqdan azad eləyirdi. (SE 161/1)
- Kiçicik də olsa nəsə işıqlı bir ovqat gətirdi, bir ümid ərəfəsinin əhvalını gətirdi. (SE 173/1)
- ...Baba Keşiş Müqəddəs Qocanın alışıb-yanan gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, indi bir söz soruıssa, bir söz desə, elə cavab eşidər ki, hər şey alt-üst olar. (SE 181/7)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır.

teklük 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 3. şahıs:

- Mə-mə-mənim ömrüm çatmasa, bu-bu-bunu mənim oğlum edəcək! Onun em-em-emrü çatmasa, onun oğlu e-e-edəcək! (SE 175/3)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.4.2. Gereklilik Kipi

Azerbaycan Türkçesinde gereklilik kipi (vacib şəkli) üç farklı şekilde çekimlenir.²⁵⁹

1. Birincisi **-mAll** ekiyle yapılan ve Türkiye Türkçesinde de gereklilik kipi olarak çekimlenen ektir. Buna Azerbaycan Türkçesinde **vacib şəkli** denir. Bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

	teklik	çokluk
1. Kişi	almalıyam	almalıyım
2. Kişi	almalısan	almalısınız
3. Kişi	almalı	almalılar

teklik 1. şahıs:

- Mən səndən ayrılmalıyam!.. (SE 182/2)

teklik 2. şahıs:

- Dinsiz hiyləsi Məryəmin ürəyini oğurlayıb və sən bu ürəyi yenə Məryəmin özünə qaytarmalısan. (SE 112/1)

teklik 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

²⁵⁹ a.g.e., s. 209-210.

çokluk 1. şahıs:

- Nə üçün həqiqətin gözüne düz baxmaq lazım deyil və nə üçün həqiqətdən qaçıb, özümüzü aldatmalıyıq? (SE 134/4)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Ba-ba-başqa xalqlar bizə qul ol- ol-olmalıdırlar! (SE 175/3)

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır. İncelenen metinde olumsuz şekline örnek bulunamamıştır.

2. İkincisi **-(y)AsI** ekiyle yapılır. Buna Azerbaycan Türkçesinde **lazım şekli** denir. Bu kipin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

	teklik	çokluk
1. Kişi	alasıyam (almam lazım)	alasıyıq
2. Kişi	alasısan	alasısınız
3. Kişi	alasıdır	alasıdırlar

Olumsuz Şekli: Bu şeklin olumsuzu, diğer kiplerden farklı olarak **-mA-** olumsuzluk ekiyle karşılanmaz. Olumsuzluğu ifade etmek için **deyil** kelimesi kullanılır ve şahıs eki bu edata getirilir: yazası deyiləm, yazası deyilsən, yazası deyildir, yazası deyilik, yazası deyilsiniz, yazası deyildirlər.²⁶⁰ İncelenen metinde olumsuz şekline örnek bulunamamıştır.

3. Üçüncüsü **“gərək”** kelimesi ve **-(y)A** ekiyle yapılan ve Türkiye Türkçesinde istek kipi olarak çekimlenen ektir. Buna Azerbaycan Türkçesinde **vacib şekli** denir. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

	teklik	Çokluk
1. Kişi	gərək alam (almalıyım)	gərək alağ
2. Kişi	gərək alasan	gərək alasıınız
3. Kişi	gərək ala	gərək alalar

²⁶⁰ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 210.

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.4.3. Emir Kipi

Emir kipinde (əmr şəkli) çekim şahsa görə ayrı bir ek alır.²⁶¹ Çekimi şöyledir:

	teklik	Çokluk
1. Kişi	alım	alaq
2. Kişi	al	alın
3. Kişi	alsın	alsınlar

teklik 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 2. şahıs:

- —Gözlərindən oxuyuram. Get! (SE 13/10)
- Qaç bu məmləkətdən, qaç kizlən, kizlət oğlunu. (SE 21/1)
- Boynundakı, boğazındakı qırış xətlərinə baş, elə bil bir-bir xəncərlə cızılıb... (SE 43/8)
- Yaxın gəl, deyirdi, qorxma, deyirdi. (SE 52/6)
- Yat, həyatım, yat, özünü üzmə. (SE 114/1)
- Gəl aparım səni çadıra, özün qurula onu məhrəbayla... Gəl... Gəl bəri... (SE 121/7)

teklik 3. şahıs:

- Evlərinə girəndə birdən-birə Məryəm istədi ki, onları da kimsə qarşılansın, kimsə içəri girən kimi Baba Keşişin qabağına bir stəkan isti çay qoysun, kimsə başqa bir yaxın adam, əziz adam Baba Keşişin yerini rahatlasın, qayğısına qalsın, qulluğunda dursun. (SE 36/2)
- Qəmərbanu onu dünya malından qane edəcək və gecə-gündüz allaha yalvardı ki, Ağanın qarşısındakı günahını yusun. (SE 41/4)
- Mirzə Salman saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya tutqun bir səslə: —Xan sağ olsun, — dedi. (SE 79/6)

²⁶¹ a.g.e.

çokluk 1. şahıs

- Sofi atı Mahmudun qabağına sürüb ağlaya-ağlaya: — Gedək, — dedi. — Gedək burdan!.. Gedək... (SE 105/8)
- —Allahımıza qurban olaq! (SE 148/10)

çokluk 2. şahıs:

- —Siz qalın. (SE 13/12)
- — Bu oğlanı öz elinə yola salın. (SE 14/5)
- Damənkir İsrail dizləri üstə qalxdı və: —Gəlin!.. — dedi. — Gəlin siz də yeyin!.. (SE 73/5)

çokluk 3. şahıs

- Dözür və sazəndələr bilmədi ki, nə eləsinlər, əvvəlki kimi çalsınlar, yoxsa haray-həşir salsınlar. (SE 20/5)
- Qəmərbanu əvvəllər tapşırırdı ki, təzə kitabları Mahmuddan gizlətsinlər. (SE 39/4)
- Məni quldur-qaçaqdan yaxşı gözləsinlər. (SE 93/1)

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-ma-** kullanılır.

teklük 1. şahıs:

- Sən mənə tapşırımsan ki, səndən həç nəyi gizlətməyim. (SE 90/3)
- həmin «olduqca qüvvətli bir devlət» doğrudan da axıra qədər «dəymə mənə, dəyməyim sənə» siyasətinə sadıq qalacaq? (SE 98/2)

teklük 2. şahıs:

- həmin «olduqca qüvvətli bir devlət» doğrudan da axıra qədər «dəymə mənə, dəyməyim sənə» siyasətinə sadıq qalacaq? (SE 98/2)
- Yaxın gəl, deyirdi, qorxma, deyirdi. (SE 52/6)
- Yat, həyatım, yat, özünü üzmə. (SE 114/1)

teklük 3. şahıs:

- Mehtər Cəfəri də ona körə qovmaq lazımdı ki, bu yatmış istək oyanmasın. (SE 118/2)
- Özünün bir marağı olmasın. (SE 120/1)
- Sofi çalışırdı ki, yatmış Mahmuda baxmasın. (SE 158/3)

çokluk 1. şahıs

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs

- hiyləkər Osmanlılara e'tibar etməyin. (SE 98/3)
- Mahmud daha aşdı getdi o qarlı dağların ardına və Ceyranın içindən bir nalə qopdu: yol verməyin, başı dumanlı dağlar! (SE 125/4)
- —Yox, palanı sökməyin! (SE 170/2)

çokluk 3. şahıs

- Dur, dur, dur götür o pak məxluqu, qaç bu məmləkətdən, qaç gizlən, gizlət oğlunu ki, didməsinlər səndən sonra, əlinə bir külünk al, bir mağara çap qayada, gizlən hamıdan... (SE 21/1)
- Mahmudun qız kimi çöllərdən gül-çiçək yığmağını həç kimə deməsinlər. (SE 28/3)

3.2.2.4.4. İstek Kipi

Azərbaycan Türkçesinde istek kipi (arzu şəkli) **-(y)A** eki ilə qarşılır. Bugün Türkiyə Türkçesinin yazı dilində istek kipinin 1. şahıs teklik ve çokluk şekilleri, emir kipinin 1. şahıslarında işletilen ekler ile qarşılırken Azərbaycan Türkçesinde birinci teklik ve çokluk şahıslarda da **-A** istek eki kullanılmaktadır.²⁶²

	teklik	çokluk
1. Kişi	alam	Alağ
2. Kişi	alasan	alasıınız
3. Kişi	ala	Alalar

teklik 3. şahıs:

- Sən özün bilirsən ki, yerin də dili var və mən qorxuram ki, gözümüzün nuru Mahmudun belə-belə sözləri gedib lazım olmayan qulaqlara çata. (SE 91/1)
- Söhbət çoxdur, amma qorxuram ki, gözümüzün nuru yuxudan oyana və sənə yazdıqlarımı görə. (SE 93/1)
- İncelenen metinde istek kipi için teklik 3.şahıstan başka örnek yoktur.

²⁶² Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s.208-209.

Olumsuz Şekli: Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki olan **-mA-** kullanılır. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.5. Ek-Fiil

3.2.2.5.1. Fiillerin Birleşik Çekimi

Azerbaycan Türkçesinde birleşik çekim (mürəkkəb şəkli) Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi **rivayət**, **hikâye** ve **şart** olmak üzere üç çeşittir.²⁶³ Bu fiillere mürekkep zamanlı fiiller denir.²⁶⁴

3.2.2.5.1.1. Rivayət Birleşik Zaman

Azerbaycan Türkçesinde birleşik zamanlı fiillerin rivayeti, Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi bir kip eki almış esas fiile, i- ek-fiilinin **-mlş / -mUş** öğrenilen geçmiş zaman kipi getirilerek oluşturulur. Birleşik veya ayrı yazılır.²⁶⁵

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Rivayeti

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

Şimdiki Zamanın Rivayeti

- İndi Qəmərbanu fikirləşdi ki, bəlkə heç belə deyilməmiş, ona belə gəlirmiş? (SE 45/1)
- Bəlkə elə min il bundan əvvəl də mənəm kimi sinəsi dərddli bir ana balası üçün min il sonranı arzulayırmış? (SE 49/6)
- Baba Keşiş deyirdi ki, yer üzündəki bütün heyvanların öz dili var və Davud peyğəmbərin oğlu Süleyman heyvanların hamısının dilini bilirmiş. (SE 52/9)
- Səfərə çıxmazdan bir az əvvəl Ziyad xan xırda tum gözlərini Mahmuddan gizlətdi və Mahmud yalnız indi başa düşdü ki, Ziyad xan ağlayırmış. (SE 169/3)
- Məryəm hiss edirdi ki, sinəsində sözü var, ürəyi doludur, atasına çox şeylər deməli idi, amma nə deməli idi — bilmirdi. (SE 37/1)

Gelecek Zamanın Rivayeti

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

²⁶³ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 91.

²⁶⁴ Hüseyinzadə, *a.g.e.*, s. 169.

²⁶⁵ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 211.

Geniş Zamanın Rivayeti

- Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, adamlara bu qədər bağlı- dı... hisslər aldadırmış, hisslər kəldi-gedərmiş... (SE 155/5)
- Süleyman yenə Mahmuda baxdı və gülümsədi, məcnunluq ancaq şairlərin əsərlərində olmurmuş... (SE 194/2)

Şart Kipinin Rivayeti

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

Gereklilik Kipinin Rivayeti

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

İstek Kipinin Rivayeti

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.5.1.2. Hikâye Birleşik Zaman

Azərbaycan Türkçesinde birleşik zamanlı fiillerin hikâyesi, Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi bir kip eki almış esas fiile, i- ek-fiilinin **-dl / -dU** görülen geçmiş zaman kipi getirilerek oluşturulur. Birleşik veya ayrı yazılır. Azərbaycan Türkçesinde bu eklerin tonsuz şekli yoktur.²⁶⁶

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

- Gəncə yatmışdı. (SE 7/2)
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hırslanmışdı ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Heç vaxt ağlına gətirməzdi ki, həmin gecəni beləcə xatırlayar, həmin gecə ki, bu iri göy gözlər o gecədən sonra yarlanmışdı. (SE 21/7)
- hərdən baş qaldıran kişi ehtirasını fürsət tapanda sarayın qulluqçularıyla, kənz-qaravaşıyla, xüsusən də yayda yaylağa göçəndə dul kəndli arvadlarıyla

²⁶⁶ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 92.

söndürmüşdü, amma evlənmemişdi; düzdü, əvvəllər Qəmərbanu bir-iki dəfə Sofini evləndirmək barədə işarələr vurmuşdu. (SE 70/3)

- Sofinin az qalırdı ciyəri ağzından çıxsın, amma Sofi dayanıb nəfəsini dəre bilmirdi, çünki Mahmud nə Sofinin yalvarışlarına fikir verirdi, nə də heç olmasa bir dəfə ayağını saxlayıb arxaya baxırdı. Mahmud elə bil dəli olmuşdu. (SE 72/3)

Şimdiki Zamanın Hikâyesi

- Həyəcandan dizləri titrəyirdi, ayaqları sözünə baxmırdı... (SE 14/6)
- Bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı. (SE 15/4)
- Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkcə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyvət edirdi. (SE 17/1)
- Sofinin az qalırdı ciyəri ağzından çıxsın, amma Sofi dayanıb nəfəsini dərə bilmirdi, çünki Mahmud nə Sofinin yalvarışlarına fikir verirdi, nə də heç olmasa bir dəfə ayağını saxlayıb arxaya baxırdı. (SE 72/3)
- Ceyran dünyanın daha böyük şəhərlərini arzulayırdı. (SE 94/6)
- Ceyran daha böyük sarayların yaxınlığında olmaq istəyirdi. (SE 94/6)

Gelecek Zamanın Hikâyesi

- Qarabağ dağlarından qoparılib gətirilmiş bu cavan oğlana yaxşı bir at verəcəkdilər. (SE 14/5)
- Onun yolunda işlənmiş bu qədər günahdan sonra Mahmud xoşbəxt ola bilməyəcəkd. (SE 38/3)
- Təbrizdə öz mülkünə köçəcəkd, bir qalib kimi Təbrizə gələcəkdi və ağı ilə, gözəlliyi ilə Təbrizi, lap elə həşt-behişti fəth edəcəkd. (SE 95/1)
- Baba Keşiş Sultan Səlimin qorxusundan Ərzurumdan o tərəfə keçə bilməzdi və ümumiyyətlə, Ziyad xanın adamları Baba Keşişin Harada olduqlarını və hara getdiyini hər gün biləcəkdilər. (SE 82/4)
- Ziyad xan yolda xərcləmək üçün Sofiyə üç-dörd kisə qızıl sikkə verdi və sonralar da nə qədər lazım olsaydı, göndərəcəkd. (SE 86/3)

Geniş Zamanın Hikâyesi

- Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasında əsl müharibə başlamasına az qalıb, amma nə etmək olardı. (SE 9/2)
- —Lələ yolçu, Məcnun kəlib mənim kimi eldən-obadan ayrı düşüb dağlarda, daşlarda qoyun otarsaydı, yay bilməsəydi, qış bilməsəydi, qələt eləyərdi Leyliyə eləcə aşiq olardı... (SE 89/4)
- Amma bu e'tibarsız dünyanın işini nə bilmək olardı və kim zəmanət verə bilərdi. (SE 98/2)
- Allahı uca tutan və dinə xidmət edən bir adam belə qəddar ola bilərdimi? (SE 113/9)
- Mahmud onun olsaydı Ceyran dünyada hər şeydən əl çəkərdi, Ceyran, xoşbəxt olardı. (SE 119/5)

Şart Kipinin Hikâyesi

- Görsəydi nə olacaqdı? (SE 45/5)
- Baba Keşişin belindən kəlmiş bir qız dinsiz bir oğlanı oxşasaydı, bütün dünya od tutub yanardı. (SE 66/3)
- —Lələ yolçu, Məcnun kəlib mənim kimi eldən-obadan ayrı düşüb dağlarda, daşlarda qoyun otarsaydı, yay bilməsəydi, qış bilməsəydi, qələt eləyərdi Leyliyə eləcə aşiq olardı... (SE 89/4)
- Ziyad xan yolda xərcləmək üçün Sofiyə üç-dörd kisə qızıl sikkə verdi və sonralar da nə qədər lazım olsaydı, göndərəcəkdə. (SE 86/3)
- Mahmud onun olsaydı Ceyran dünyada hər şeydən əl çəkərdi, Ceyran, xoşbəxt olardı. (SE 119/5)

Gereklilik Kipinin Hikâyesi

- Mahmud belə şeyləri görməməli idi və hərgah hər şey Sofinin fikirləşdiyi kimi idisə, yolun yönünü dəyişmək lazım idi. (SE 96/4)
- Məryəm hiss edirdi ki, sinəsində sözü var, ürəyi doludur, atasına çox şeylər deməli idi, amma nə deməli idi — bilmirdi. (SE 37/1)

- İnsan ömrü də Adəmin ömründən başlamış yüz min il bundan sonrakı insanın ömrünəcən üst-üstə götürülməli idi. (SE 50/1)
- Bunu Məryəm özü deməli idi və Baba Keşiş Məryəmi heç nəyə məcbur etməməli idi. (SE 63/10)
- Sofi özü də tez-tez məktub yazmalıydı, bir qızıl verib çaparla göndərməliydi. (SE 86/3)
- Sofi bir bəhanə ilə Mahmudu burada qoyub irəli tək çapmalıydı; Mahmud belə şeyləri görməməli idi. (SE 96/4)

İstek Kipinin Hikâyesi

- Ziyad xan iyirmi üç il gecələr gözlərini yummayaydı. (SE 9/3)
- Bu yolçuluqdan, bu toz-torpaqdan canımız qurtaraydı. (SE 117/3)
- Rahatca-rahatca yaşayaydıq. (SE 117/3)
- Bir o dağlar olaydı, bir o meşələr olaydı. (SE 117/3)
- Nənəm yeməyimizi-içməyimizi hazırlayaydı... (SE 117/3)

3.2.2.5.1.3. Şart Birleşik Zaman

Azərbaycan Türkçesinde birleşik zamanlı fiillerin şartı, Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi bir kip eki almış esas fiile, i- ek-fiilinin **-(y)sA** şart kipi getirilerek oluşturulur. Birleşik veya ayrı yazılır.²⁶⁷

Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

- Atası üçün soyutma yumurta bişirirdi, ət olurdusa ət bişirirdi, həyəət-bacadan göyərti yığırdı. (SE 37/1)
- Hərgah Qısır Qarı kimi bir imansız belə sözlər deyirdisə, Qəmərbanu Sofini nahaq danlamışdı. (SE 57/1)
- Mahmud belə şeyləri görməməli idi və hərgah hər şey Sofinin fikirləşdiyi kimi idisə, yolun yönünü dəyişmək lazım idi. (SE 96/4)
- Məsələ burasında idi ki, Baba Keşiş nə qədər çalışırdısa da özünü saxlaya bilməyib hərdən Mahmuda baxırdı. (SE 189/3)
- Təlxək əvəzinə xalqın qədim oyunları, zarafatları Süleymana ləzzət edirdi və hərgah Süleymana ləzzət edirdisə, deməli belə də olmalı idi. (SE 195/6)

²⁶⁷ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s. 94.

Öğrenilən Geçmiş Zamanın Şartı

- İncelenən metində nümunə tapılmamışdır.

Şimdiki Zamanın Şartı

- Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində təkə onun yuxusu ərsə çəkilib. (SE 8/4)
- Kür ilə Araz arasında yerləşən Qarabağ bəylərbəyliyi cənubda Qafandan, Ordubaddan, Naxçıvandan tutmuş şimalda Qazağacan, qərbdə Cavaddan tutmuş şərqdə Göyçə gölünəçən böyük bir ərazini özündə birləşdirirdi. (SE 8/5)
- Ziyad xanın da içində bir işıq var idi, amma bu işıq tamam sönmüşdü, görünmürdü, amma Mahmudun bütün varlığı işıqdan xəbər verirdi. (SE 18/6)
- Bütün Gəncə yatmışdı, təkə Mahmud yatmamışdı, bir də ki, atasının yataq otağından həzin bir musiqi əşidilirdi. (SE 25/4)
- Müqəddəs Məryəm ana lap cavan bir qız idi və hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, müqəddəs Məryəm onun özüdü, çünki hərdən müqəddəs Məryəmin sifəti Məryəmin sifətinə çevrilirdi. (SE 33/12)

Gelecek Zamanın Şartı

- Bir azdan səhər açılacaqdı, kənişlər, nöqərlər qulluğa başlayacaqdı, xırdavat satandan, arşınmalçıdan tutmuş tacirlərəcən şəhər əhli gəlib Ziyad xanın qəbuluna düzüləcəkdı—hərənin bir dərd-səri var idi, saray ə'yanları işə başlayacaqdı. (SE 30/5)
- Mahmud heç vaxt Uzun həsən ola bilməyəcəkdı və əslində bu heç lazım da deyildi. (SE 39/1)
- Bir vaxt gələcəkdi, dünyada nə Mirzə Salman olacaqdı, nə də Qəmərbanu olacaqdı, Mirzə Salmanın yaşadığı və sən demə, Qəmərbanunun da duyduğu o hisslərdən heç nə qalmayacaqdı, o hisslər havaya qarışacaqdı, vox olacaqdı və o hisslər bu böyük dünyada heç bir iz qoymayacaqdı. (SE 57/6)
- Ziyad xan da məktub gətirəcək həmin çapara sarayda iki qızıl verdirəcəkdı. (SE 86/3)
- hər halda Məryəmə dinsiz əli dəyməyəcəkdı və əslində Məryəmin xoşbəxtliyi də bunda olacaqdı. (SE 200/10)

Geniş Zamanın Şartı

- Bu bədbəxt qadın bu qədər ehtirasını, aqlını, bacarığını başqa işə sərf etsəydi Sara Xatun ola bilərdi. (SE 39/1)
- Qəmərbanu keşiş qızı ilə əlaqəyə girib bu cür görüşləri özü lap tez-tez təşkil edə bilərdi və yəqin ki, bunun xərci on gümüşdən artıq olmayacaqdı, uzaqbaşı bir sağmal inək göndərərdi onlara, deyirdilər ki, bircə keçidən başqa heç nələri yoxdu; ya da qızı saraya gətirdərdi, öz yanında kəviz saxlayardı. (SE 56/1)
- Sofi də Qəmərbanu üçün bir növ uşaqlıq çağlarından qalan, atasından, anasından qalan yadigardır və halal süd əmmişin birini tapıb Sofini evləndirərdi. (SE 70/3)
- Tifil vaxtı ağlayanda ağzına basardım məməmi, sən dincələrdin, mənim üzüm gülərdi. (SE 84/1)
- Quyudan su çəkib qıpqırmızı közərib yanan bu ocaqların üstünə su səpərdilər, közlər cızıldayıb sönərdi və bir azdan gecənin ayazında buz kimi soyuyardı. (SE 125/3)

Gereklilik Kipinin Şartı

- Sofi özü də tez-tez məktub yazmalıydı, bir qızıl verib çaparla göndərməliydi. (SE 86/3)
- Sofi can-dildən, sidq-ürəkdən Mahmuda tə'sir eləməliydi. (SE 118/8)
- Mahmudun ürəyi yanırıdı, çünki insan nə üçün bədbəxt olmalı idi, bu boyda dünyada ac olmalı idi? (SE 156/3)
- Geriyə yol yox idi, addım atılmışdı və hərgah Sofi bu dəm geriyə çəkilsəydi, yaşamamalı idi. (SE 158/4)
- Dünyanın belə bir çörək hərərəti var idi, onda nə üçün bunlar yaddan çıxmalı idi. (SE 198/8)

3.2.2.5.2. İmek (i-) Fiiliyle Yapılan İsim Çekimi

i- ek-fiilinin kip ve şahıs ekleri ile kaynaşmasından olmuş bildirme ekleri (ismi xəbər), Azərbaycan Türkçesinde, birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır. *i-* ek-fiilin bildirme niteliğinde dört kipi vardır. Bunlar geniş zaman, görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart

kipleridir.²⁶⁸

3.2.2.5.2.1. Geniş Zaman Kipi

Azərbaycan Türkçesinde geniş zaman kipi (indiki zaman), birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır. Olumsuz şekli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “değil-deyil” ile yapılır. Azərbaycan Türkçesinde olumlu haline “tesdiq” olumsuz haline ise “inkar” denir. Bu çekime Azərbaycan Türkçesinde “xəbərlik hâl katəqoriyası” denir.²⁶⁹

teklik	1. şahıs: -Am	çokluk	1. şahıs: -ıq/-ik , -uq / ük
	2. şahıs: -sAn		2. şahıs: -sInIz / -sUnUz
	3. şahıs: -DIr / -Dur		3. şahıs: -DIrIAr / -DUrIAr

teklik 1. şahıs:

- — O səs deyirdi ki, mən bir zərxəridəm. (SE 26/4)
- Mahmuddan nigaranam... (SE 43/9)
- — Mən Müzəffər ağanın qızıyam, Ziyad, keşiş qızı deyiləm!. (SE 67/9)
- Öldü Ziyad xanım, Mahmudum itdi,
O itkin Mahmudun anasıyam mən...
Sağalmaz dərdlərin binasıyam mən...
Qəmli hicranların dəryasıyam mən... (SE 67/9)

teklik 2. şahıs:

- Bayandur bəy, sən igidsən, ağıllısan və mənə sədaqətli sən. (SE 79/1)
- Ziyad xan: — Sən indi məmləkətin ən qiymətli adamısan — dedi. — Amma boynun ətdəndi! (SE 86/2)
- Yaxşı, sən yolçusan. (SE 129/4)
- — Sən kimsən? (SE 130/6)
- — Allahsan? (SE 130/8)
- Görürəm, gö-gö-görürəm, oxumuş adamsan. (SE 174/2)

teklik 3. şahıs:

- Bilmirdin ki, biz oyuncağıq, fələk oyunbaz? (SE 21/1)

²⁶⁸ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 197.

²⁶⁹ Hüseynzadə, *a.g.e.*, s. 58.

- O ki, qaldı o birilərinə, onlardan Mahmudun xəbəri yoxdur və səndən təvəqqəm budur. (SE 92/1)
- Torpaq hər yerdə eyni torpaqdır, amma torpağın ən zəif insandır. (SE 130/2)
- Sofi başa düşdü ki, bu yüngüllük təkcə qurşaqdan azadlığın yüngüllüyü deyil, bu yüngüllük uzun-uzun illərin nökrəçiliyindən, məhrumiyyətindən, miskinliyindən azad olmağın yüngüllüyüdür. (SE 157/14)
- Mənim üçün tü-tü-türklər insandan fö-fö- fövqanədir!.. (SE 174/4)

çokluk 1. şahıs:

- Bilmirdin ki, biz oyuncağıq, fələk oyunbaz? (SE 21/1)
- —hamımız öləcəyik, bala!.. (SE 31/12)
- Sofi: —Allah bəndəsiyik, — dedi. (SE 87/8)
- Onuncu gündü ki, səfərdəyik. (SE 90/3)

çokluk 2. şahıs:

- Siz hər şeyi görürsünüz, axı siz qadirsiniz! (SE 109/2)
- Əgər siz varsınızsa, əgər siz haqsınızsa, mənə kömək edin. (SE 109/2)

çokluk 3. şahıs:

- Amma hamısı da arxadan bıçağı sapına kimi sənəin kürəyinə yeritməyə hazırdırlar. (SE 16/4)
- Bu cür adamlar mö'mindirilər. (SE 78/3)
- Sofi fikirləşdi ki, dünyada xoşbəxt adamlar var: belə bir gecədə kef məclisi qurublar və yəqin indi orada Sofidən də otuz yaş yaşlı kişilər Yəğma gözəlləri ilə eyş-işrətə məşğuldurlar. (SE 132/1)
- Niyə onların əllərindən, ətəklərindən öpürlər və bu qədər ki, uşaqcanlıdırlar (SE 147/1)

Olumsuz

teklik 1. şahıs:

- — Mən Müzəffər ağanın qızıyam, Ziyad, keşiş qızı deyiləm! Mahmud da sən deyilsən!.. (SE 67/9)
- —Mən karvan basan quldur deyiləm! (SE 101/4)
- Ay adamlar, mən siz fikirləşdiyiniz kimi pis adam, qansız adam deyiləm. (SE 161/1)

teklik 2. şahıs:

- — Mən Müzəffər ağanın qızıyam, Ziyad, keşiş qızı deyiləm! Mahmud da sən deyilsən!.. (SE 67/9)
- Ürəkli ol, Sofi, ürəkli ol və sən yolunda ömrünü çürütdüyün adamlardan əsgik deyilsən, ürəkli ol. (SE 134/4)
- Sən bəyəm ölü deyilsən? (SE 183/1)

teklik 3. şahıs:

- Yeddi gündən sonra çapar qayıdıb belə bir görünməmiş xəbər kətirdi ki, yayın bu cırhacırında Qalxanlı dərəsinə qar yağıb və yaxın müddətdə bu dərəni geçib Ərdəbilə getmək mümkün deyil. (SE 41/5)
- — Mahmud sizin tayınız deyil... (SE 80/1)
- Əslində düşmənlə təkbətək dayanmaq bir o qədər də qorxulu şey deyil. (SE 102/2)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Bu torpağı idarə edənlər hâkim deyillər. (SE 91/1)

3.2.2.5.2.2. Görülen Geçmiş Zaman Kipi

Azərbaycan Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipi (şühudi keçmiş), Türkiyə Türkçesindeki şekillerle aynıdır. Olumsuz şekli Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi “değil-deyil” ile yapılır.²⁷⁰

teklik 1.şahıs: i-di-m	çokluk	1. şahıs: i-di-k
2.şahıs: i-di-n		2. Şahıs: i-di-niz.
3.şahıs: i-di		3. şahıs: i-di-lər

teklik 1. şahıs:

- Mən də onun yaşında sənə aşiq idim... (SE 67/8)

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

²⁷⁰ Ercilesun, *Türk Lehçeleri*..., s. 198.

teklük 3. şahıs:

- Bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı, bəlkə elə Şah İsmayılın özünün xəfiyyəsi idi. (SE 15/4)
- Mahmud heç vaxt bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq və Ziyad xanın neçə müddətdən bəri yuxusunu ərsə çəkən də bu idi. (SE 17/7)
- Torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi. (SE 27/1)
- Bu suallar bu yazdan başladı, çünki bu yaz bir başqa yaz idi. (SE 27/5)
- Xanəndə orta boylu, arıq bir səbzətt idi. (SE 11/4)

çokluk 1. şahıs:

- Qəşənkçə rahatlanaydıq. (SE 117/3)

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- Dünyanın qarışıq zamanında talelərindən və güzəranlarından razı idilər. (SE 142/2)
- Dünyadan xəbərsiz dindar axmaqlar onun kimi bir qoca səfeh müqəddəs hesab edirdi və dalını açsaydı, öpməyə hazır idilər... (SE 181/6)

olumsuz**teklük 1. şahıs:**

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 3. şahıs:

- Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi. (SE 7/3)
- Məryəmm beləcə diksindirib yuxudan oyadan xoruzun axırıncı banı deyildi. (SE 33/2)
- Bu bulaq evlərinin qənsərindəki bulaq deyildi. (SE 34/4)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.5.2.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman Kipi

Azərbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipi (nəqli keçmiş), birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır. Olumsuz şekli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “değil-deyil” ile yapılır.²⁷¹

teklik 1. şahıs: i-miş-əm

2. şahıs: i-miş-sən

3. şahıs: i-miş

çokluk 1. şahıs: i-miş-ik

2. şahıs: i-miş-siniz

3. şahıs: i-miş-lər

teklik 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklik 3. şahıs:

- Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yozmaq istəmişdisə, deməli, pis yuxu imiş o yuxu, çünki Baba Keşiş qızının ürəyinə nikarançılıq salmaq istəməmişdi. (SE 38/7)
- həmin geçə yeni iztirabların və sarsıntuların başlanğıcı imiş. (SE 120/3)
- Bütün dünyadakı insanlar rəzildi və sən ki, bu cür xəyallar edirkən, rəzillərin rəzilisən və sən özündən xəbərin yox imiş. (SE 134/4)
- Mahmud başa düşdü ki, yalnız Məryəm həsrətində deyilmiş, Mahmud ümumiyyətlə adam həsrətindəymiş. (SE 155/5)
- Görəsən Məhəmmədəlinin günahı necə günah imiş? (SE 207/8)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

²⁷¹ a.g.e.

olumsuz**teklük 1. şahıs:**

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 3. şahıs:

- Ceyran elə bildi ki, birbaşa xanın yatağına girəcək, amma mə'lum oldu ki, yox belə deyilmiş... (SE 95/1)
- Mahmud başa düşdü ki, yalnız Məryəm həsrətində deyilmiş, Mahmud ümumiyyətlə adam həsrətindəymiş. (SE 155/5)
- Mahmud iki əli ilə də qulaqlarını qapayıb başını tutdu, amma ərəbcə deyilmiş bu sözlər. (SE 171/1)

- **çokluk 1. şahıs:**

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.5.2.4. Şart Kipi

Azərbaycan Türkçesinde şart (şərt) kipi, birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesindeki şekillerle aynıdır. Olumsuz şekli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “değil-deyil” ile yapılır.²⁷²

teklük 1. şahıs: i-sə-m

2. şahıs: i-sə-n

3. şahıs: i-sə

çokluk 1. şahıs: i-sə-k

2. şahıs: i-sə-niz

3. şahıs: i-sə-lər

teklük 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 2. şahıs:

- Sən adilsən və qadirsən, hər şeyi bilirsən və hər şeyi körürsən. (SE 90/3)
- Bayandur bəy, sən igidsən, ağıllısən və mənə sədaqətlisən, mən səni Sultan

²⁷² a.g.e.

Mahmudun fili kimi əvəzsiz etmişəm. (SE 79/1)

- Ziyad xan: — Sən indi məmləkətin ən qiymətli adamısan — dedi. — Amma boynun ətdəndi! (SE 86/2)
- —Bəs sən necə aşıqsən? (SE 124/1)
- Bütün dünyadakı insanlar rəzildi və sən ki, bu cür xəyallar edirkən, rəzillərin rəzilisən. (SE 134/4)

teklük 3. şahıs:

- Nə isə, bu torpağın işi allaha qalıb. (SE 16/2)
- —Sənə işim düşüb, qarı... Amma bir daş altda bir daş üstə! Yoxsa...
- Onu yenə nə üçünsə Qəmərbanunun adamları yuxudan durğuzur. (SE 69/2)
- Salmana nəsə kəskin bir söz demək istədi. (SE 78/1)

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

olumsuz

teklük 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

teklük 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 1. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 2. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

çokluk 3. şahıs:

- İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.2.6. Soru Eki

Fiillerin soru şekli (sual şəkli) **-mI/mU** soru ekinin fiillere getirilmesiyle oluşturulur. Azərbaycan Türkçesinde soru eki fiile bitişik yazılır.²⁷³

- Dünyanı tutub gedəcəkdinmi? (SE 20/6)
- Süleymana qalmayan dünya sənə qalacaqdımı? (SE 20/6)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)
- Görəsən o uzaq gənclik çağlarında heç Qəmərbanunun ağlına gəlmişdimi. (SE 57/5)
- Səhər özünü güzgüdə görüb diksinmirmi? (SE 59/1)

3.2.3. Sıfat

Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi sıfatları (sifət) iki ana grupta topluyoruz: Niteleme ve Belirtme Sıfatları.

Azərbaycan Türkçesinde sayı sıfatları sıfatlardan ayrı olarak “**Say(Sayı)**” başlığı altında toplanmıştır.²⁷⁴ Bu çalışmada ise Türkiyə Türkçesine uygun olarak sayı sıfatları başlığı altında ele alınmıştır.

3.2.3.1. Niteleme Sıfatları

Genellikle varlıkların renk, hacim, boy, biçim, ağırlık gibi özelliklerini bildiren sıfatlardır. Dört başlık altında incelemek mümkündür.²⁷⁵

1. İsimlerin Önünde Renk Bildiren Sıfatlar

- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı. (SE 8/1)
- O iri göy gözlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflıq gətirdi. (SE 21/6)
- Müqəddəs Məryəm yaxası, ətəyi cırılmış boz rənkli çit bir don geymişdi və ayaqyalın, başıaçıq səhra ilə qaçırıldı.(33/14)

²⁷³ Ercilesun, *Türk Lehçeleri*..., s. 210.

²⁷⁴ Hüseyinzadə, *a.g.e.*, s. 82.

²⁷⁵ Ercilesun, *Türk Lehçeleri*... , s.198-199.

2. Varlıkların Soyut Niteliklərini Bildiren Sıfatlar

- Dünyanın ən dərdli-ələmli nəğməsinə çaldı, heyrətdən, qorxudan camaatın tükü qabarıb paltarını deşdi; saz elə çaldı. (SE 7/3)
- Ziyad xan əsas e'tibarilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi. (SE 10/1)
- Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı. (SE 21/10)

3. Varlıkların Somut Niteliklərini Bildiren Sıfatlar

- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkçələrin üstündə oturmuşdu. (SE 11/3)
- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zənqulələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır? (SE 11/4)
- Sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yanaqlarını, alnını, boynunu sildi, bədəninə bir sərinlik gəlirdi. (SE 12/2)
- Əvvəllər Ziyad xan oğlunun iri göy gözlərinə baxanda dincəlirdi. (SE 18/6)
- Ziyad xan hər iki əlinin iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı. (SE 21/2)
- O iri göy gözlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflıq gətirdi. (SE 21/6)

4. Varlıkların Duyu Organları İle Algılanan Niteliklərini Bildiren Sıfatlar

- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zənqulələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır? (SE 11/4)
- Firənk taciri qəribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi Türk Dilində soruşdu: (SE 12/4)
- Sonra əcaib-qəraib səslər çıxara-çıxara tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada

hamını otaqdan çıxartdı. (SE 23/1)

- Bütün Gəncə yatmışdı, təkcə Mahmud yatmamışdı, bir də ki, atasının yataq otağından həzin bir musiqi eşidilirdi. (SE 25/4)
- Birdən Məryəm o ılıq nəfəsi yenidən hiss etdi. (SE 33/9)

3.2.3.2. Belirtme Sıfatları

3.2.3.2.1. İşaret Sıfatları

Azərbaycan Türkçesinde bu, o, belə, ve həmin (bu) işaret sıfatı olarak kullanılan başlıca kelimelerdir.²⁷⁶

- Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi. (SE 7/3)
- Qocaların dediyinə görə, belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildiği gün olmuşdu. (SE 7/3)
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Ziyad xan özü də həmin əzab-əziyyətlərinin səbəbini bilmirdi. (SE 9/2)
- Sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yanaqlarını, alnını, boynunu sildi, bədəninə bir sərinlik gəldi. (SE 12/2)
- — Nəyin qalib sənin o dağlarda? (SE 13/2)
- Həmin keçəyarısı birdən-birə bütün həqiqəti ilə Ziyad xana aydın oldu ki, Mahmud heç vaxt taxtda oturmayacaq. (SE 17/7)
- On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü. (SE 21/7)

3.2.3.2.2. Sayı Sıfatları

Azərbaycan Türkçesinde sayı sıfatları sıfatlardan ayrı olarak “**Say(Sayı)**” başlığı altında toplanmıştır.²⁷⁷ Bu çalışmada ise Türkiye Türkçesine uygun olarak sayı sıfatları başlığı altında ele alınmıştır.

²⁷⁶ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 199.

²⁷⁷ Hüseyinzadə, *a.g.e.*, s. 82

3.2.3.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Nesnelərin miqtarını belirlər və “nə qədər” sorusunun cavabı olurlar.²⁷⁸ Bir, iki, üç, dörd, beş ...

- Qocaların dediyinə görə, belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildiği gün olmuşdu. (SE 7/3)
- Ziyad xan iyirmi üç il gecələr gözlərini yummaydı. (SE 9/3)
- Ziyad xan hər iki əlinin iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı. (SE 21/2)
- On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü. (SE 21/7)
- —Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq! (SE 24/5)

3.2.3.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları

Azərbaycan Türkçesinde sıra sayı sıfatları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi asıl sayı sıfatlarına +(I)ncl / +(U)ncU ekinin getirilmesi ilə oluşturulur.²⁷⁹

- Hicri 920-ci ilin camadiül-əvvəl ayının 4-ü, milad ilə 1514-cü il iyun ayının 28-i idi. (SE 7/1)
- Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı, amma həmin firənk tacirin elə birinci sualından sonra hər şey ciddiləşdi. (SE 12/3)
- — Saray ə'yanları indi yeddinci yuxularını alırlar... (SE 32/6)
- Xoruzun axırıncı banı eşidildi. (SE 33/3)

3.2.3.2.2.3. Kesir Sayı Sıfatları

Azərbaycan Türkçesinde kesir sayı sıfatları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi nesnelərin parçalarını belirtirler. İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.3.2.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları

Diğer Oğuz grubu lehçelerinde üleştirmenin özel eki olan **-Ar** şekli Azərbaycan Türkçesinde pek görülmez. Sadece bir sözde "birer" kelimesinde

²⁷⁸ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 190.

²⁷⁹ a.g.e.

görülür: birer birer. -şAr ekiyle meydana gelen üleştirme sayısına az da olsa rastlanır: üçşer²⁸⁰ İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.3.3. Belirsizlik Sıfatları

Başlıca belirsizlik sıfatları şunlardır: az, çox, xeyli, bir qədər, bir çox, bir nəçə, bir sıra, az-çox, hamı, başqa, hər bir ...²⁸¹

- ...Vaxt gələcək və səksən ildən sonra Qarabağ dağlarındakı toylarda, dünyələrdə, İsa bulağında, Turşsuda, Səkili bulaqda, Daşaltı çayının sahilində, Topxana meşəsinin sərinliyində qurulmuş kef məclislərində saç-ı-saqqalı ağappaq ağarmış, uzun-uzun illər boyu çox hakimlər görmüş. (SE 14/7)
- Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçüv başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmirtilər. (SE 16/1)
- Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkçə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyrət edirdi. (SE 17/1)
- On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü. (SE 21/7)
- Bu suallar bu yazdan başladı, çünki bu yaz bir başqa yaz idi. (SE 27/5)
- Müqəddəs Qoca meşədən çıxıb Müqəddəs Evin darvazasından on beş-iyirmi addım aralıdakı iri bir daş parçasının üstündə oturmuşdu. (SE 184/3)
- Altmış-yetmiş addımlıqda əhənglə günbəzi ağappaq ağardılmış köhnə bir məqbərə var idi və saç-ı-saqqalı da bugkünbəz kimi ağappaq ağarmış zəif bir qoca məqbərənin yanında, torpağın üstündəcə oturub karvan tərəfə baxırdı. (SE 205/10)

3.2.3.4. Soru Sıfatları

Başlıca soru sıfatları şunlardır: nəçə (ne kadar,kaç), hansı (hangi).²⁸²

- Neçə müddət idi ki, gecələr belə əzablı keçirdi. (SE 9/1)
- Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıçılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər. (SE 13/1)

²⁸⁰ Buran-Alkaya, *a.g.e.*, s.101.

²⁸¹ *a.g.e.*

²⁸² Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 200.

- Bu dünyanın necə işidi ? (SE 17/1)
- Qəmərbanu Sofini çağırıb tapşırırdı ki, gedib o keşiş qızına yaxşıca-yaxşıca baxsın və görsün ki hansı yuvanın quşudu. (SE 56/5)
- hansı günaha görə? (SE 190/5)

3.2.4. Zarf

Fiilləri, sıfatları veya zarfları; yer, zaman, hâl, miktar ve soru bakımından tamamlayan kelime türü olan zarflar (zərf), Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi zaman, yer, miktar, durum ve soru zarfları olmak üzere beş grupta toplanır.²⁸³

3.2.4.1. Zaman Zarfları

Azərbaycan Türkçesinde başlıca zaman zarfları(zaman zərfi) şunlardır: gəc (geç), təz, dünən (dün), bu gün, daim, indi (şimdi), seher, bir vaxt, heç vaxt, heç zaman, hərgah, sonra, axırda (sonunda), axşam, hele (hâlâ), bildir (bıldır, geçen yıl), bayagdan (deminden, önceden), qabaqcadan (önceden)hərdən(bazen, arada bir) .

- Sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar. (SE 15/1)
- O səs deyirdi ki, mən bir zərxəridəm ki, heç vaxt ürəyim külməyəcək... (SE 26/3)
- Dünən burada, bu qollu-budaqlı qoca alma ağacının dibində ağlamağını da yadından çıxartdı. (SE 27/2)
- Nə üçün Qabil habili öldürə bildi və sonra da o cür peşman oldu? (SE 27/3)
- Bu suallar bu yazdan başladı, çünki bu yaz bir başqa yaz idi. (SE 27/5)
- Bir azdan səhər açılacaqdı. (SE 30/5)
- Mahmuda elə kəlirdi ki, bir də heç zaman gülməyəcək. (SE 30/5)
- Baba Keşiş heç vaxt yalan demirdi, aldatmırdı. (SE 35/8)
- Ziyadın xırda tum gözləri ancaq indi qüssə ilə örtülmüşdü. (SE 45/5)

²⁸³ Buran-Alkaya, a.g.e., s. 102.

- Məryəm təkdi dünyada və hərgah Mahmud da Məryəmə xəyanət etsə, onda bu dünyada heç bir düzlük, heç bir təmizlik yoxdu. (SE 80/4)
- Yağış kəsmişdi, amma hava açılmamışdı, tez-tez səssiz şimşək çaxırdı. (SE 88/3)

3.2.4.2. Yer Zarfları

Azərbaycan Türkçesinde başlıca yer zarfları(yər zərfi) şunlardır: bura, yuxan, aşağı/aşağa, yaxın, sağ, sol, bəri, içəri, irəli (ileri), geri, sağa, sola, ora-bura, hər yanda, heç yanda, heç yera, heç yerdə, heç yerdən, hər yerə, hər yerdə, hər yerdən.

- Bu vaxt otağın qapısı astadan deyüldü, sonra əlində şam tutmuş Sofi içəri kirdi: (SE 32/5)
- Nazik, hündürboylu və yaraşlıqlı bir oğlan olan Bayandur bəy bir addım irəli gəldi. (SE 76/7)
- — hə, hə, gəl bəri, gəl aparım səni çadıra, özün qurula onu məhrəbayla... Gəl... Gəl bəri... (SE 121/7)
- Mahmud gecənin qaranlığına baxa-baxa fikirləşirdi ki, torpaq hər yerdə eyni torpaqdır. (SE 130/2)
- Darvaza tamam açıldı və Baba Keşiş içəri kirdi. (SE 183/3)

3.2.4.3. Miktar Zarfları

Azərbaycan Türkçesinde başlıca miqdar zarfları (miqdar zərfi) şunlardır: az, çox, daha, xeyli, az-az, çox-çox, bir az, bir qədər(biraz), az-çox, çox az, birə-beş, az-maz (biraz), bir-bir, bir iki dəfə, azdan çoxdan, həddən artıq(son derece çox).²⁸⁴

- Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi. (SE 12/1)
- Dünyanın ən tərifli sözlərini tapıb sənə deyirlər. (SE 16/4)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)
- Bu on gün müddətində gözümüzün nuru Mahmud xeyli dəyişib. (SE 91/1)
- Mən bilmirəm nə edim və gözümüzün nuru Mahmud üçün də çox qorxuram. (SE 92/1)

²⁸⁴ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 203.

3.2.4.4. Durum Zarfları

Bu zarflar iş və hareketin yerinə getirilmə tarzını bildirdiği için sayısı sınırsızdır. Azərbaycan Türkçesinde başlıca durum zarfları (tərzi-hərəkət zərfləri) şunlardır: tez tez, yavaş yavaş, aheste, sakitce (sakince), derhal, tez, yavaş, serbest, telesik (acele), yeyin (çabuk, hızlı), asta (sakin, yavaş), sevincek (sevine sevine), dostyana (dostane), çepəki (eğri), birden, yavaşdan, astadan (yavaşça, usuldan), telesik (aceleyle), sakit (yavaşça, usulca), ahestece (yavaşça, usulca).²⁸⁵

- Neçə müddət idi ki, gecələr belə əzablı keçirdi. (SE 9/1)
- Ziyad xan əsas e'tibarilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi. (SE 10/1)
- Firənk taciri qəribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi Türk Dilində soruşdu: (SE 12/4)
- Heç vaxt ağılına gətirməzdi ki, həmin gecəni beləcə xatırlayar, həmin gecə ki, bu iri göy gözlər o gecədən sonra yaranmışdı. (SE 21/7)
- Qəmərbanu Sofini çağıraraq tapşırırdı ki, gedib o keşiş qızına yaxşıca-yaxşıca baxsın və görsün ki hansı yuvanın quşudu. (SE 56/5)
- Dünyada keşiş qızı ilə şadi-xürrəm yaşasın və heç bir günah da işlənməsin, heç kim də əzab çəkməsin? (SE 58/6)
- Sofi qaranəfəs gəlib Mahmudun yanına çatdı. (SE 56/5)
- Ağızları, əlləri yağa, qurumuş qana, kabab şirəsinə bulaşmış bu adamlar o qədər cındır geyinmişdilər ki, cındırlarından cin ürkərdi. (SE 73/1)

3.2.4.5. Soru Zarfları

Azərbaycan Türkçesinde başlıca soru zarfları şunlardır: haçan (ne zaman), nə üçün, kim üçün, niyə, necə (nasıl), nə zaman, nə vaxt (ne vakit), hansı, nə sayag (nasıl, ne şəkildə), nə səbəbə, nədən ötrü, nə gədər, kimə görə, nəyə görə.²⁸⁶

- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zəngülələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır? (SE 11/4)

²⁸⁵ a.g.e.

²⁸⁶ a.g.e.

- Nə istəyirdi axı bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı? (SE 16/3)
- —Bəs nə üçün məclisi yarımqıq tərək etdin? (SE 26/3)
- Adamlar niyə bunu başa düşmürdü? (SE 27/3)
- Nə üçün Qabil Habili öldürə bildi və sonra da o cür peşman oldu? (SE 27/3)
- Oxuduğu bu kitablar necə yazılmışdı? (SE 31/5)
- Bu közlər hamının gördüyünü niyə görmürdü? (SE 45/5)
- Hərgah Baba Keşiş də müqəddəs dinə xəyanət etsəydi, onda daha nə qalardı dünyada və insan necə yaşaya bilərdi? (SE 66/4)
- heç kim bilmədi ki, Cəllad Kazım zindandan necə qaçdı. (SE 163/1)

3.2.5. Zamir

Azərbaycan Türkçesinde zamirler birkaç farklılık dışında Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Zamir “əvəzlik” kavramıyla qarşılanır.

3.2.5.1. Şahıs Zamirleri

Azərbaycan Türkçesindeki kişi zamirleri(şəxs əvəzliləri) Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Yalnızca 1. Tekil şahısta b-m dəyişikliyi vardır. Kişi zamirlerinin hâl ekleriyle kullanımı Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. Yalnızca 1. ve 2. tekil kişide yönelme hal eki aldığında kökte ünlü dəyişimi olmaz.²⁸⁷

	teklük	çoklük
1. Kişi	men	biz
2. Kişi	sen	siz
3. Kişi	o	onlar

Men

- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- Mən xaçpərəstəm, amma mən də axı insanam və mən hər hansı bir xaçpərəst kimi, hər hansı bir müsəlmanın da burnunun qanamağını istəmirəm. (SE 109/2)
- Niyə mənə heç nə demirsən, Mahmud? (SE 31/10)
- Sonra gözümüzün nuru məndən iki qızıl alıb həmin oğruya verdi. (SE 92/1)

Sen

²⁸⁷ Hüsəynzadə, a.g.e., s. 100.

- — Nəyin qalıb sənin o dağlarda? (SE 13/2)
- Bəyəm Bayandur da elə öz oğlun kimi sənə sədaqətli deyilmi? (SE 21/5)
- Çıxarıb yaman bəlaya düşən oğul, bu vəfasız dünyada mən səndən ayrılmazdım. (SE 84/1)
- Bu çayı da görürəm, səndə nə yaxşı var, onu da görürəm. (SE 131/2)
- Şeytan yoldan çıxarıb səni, Sofi. (SE 136/3)

O

- Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı, amma həmin firənk tacirin elə birinci sualından sonra hər şey ciddiləşdi. (SE 12/3)
- Onda yuxusuzluğunun səbəbi özünə aydın olacaq. (SE 15/2)
- Tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinizə əlac deyəcək. (SE 23/2)
- Sonra ondan doyacaqdı və bilməyəcəkdi ki, bu kimsəsizi, bu pulsuzu, bu evsiz-eşiksizi nə eləsin? (SE 119/5)
- Sofi onun halına acıyırdı, ürəyinin sözlərini deyirdi. (SE 137/5)

Biz

- Bilmirdin ki, biz oyuncağıq, fələk oyunbaz? (SE 21/1)
- Bu namərd dövran bizim oğlumuzə layiq deyil, bu qara dövran Mahmud təmizliyi üçün bir qara yaradı. (SE 49/4)
- Gecənin yarısı indi bunların dərdini çəkmək bizə qalıb? (SE 129/7)
- Bizi bu günə qoyan iblislər bunlardı!.. (SE 150/4)
- —Tanrının üzü bizdən dönür? (SE 143/2)

Siz

- Sizi məhv etmək üçün əlindən gələni edəcəkdir. (SE 98/3)
- Mehdi Sahibi-əzzaman sizin kənddə, Azərin evində zühur edəcək. (SE 144/3)
- Mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm. (SE 135/3)
- Mən də sizdənəm, mən də sizin birinizəm. (SE 166/1)

Onlar

- Ziyad xan və adamları təzədən otağa qayıtdı və Lal tülkünün sözlərini onlara bəyan etdi. (SE 23/2)

- Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi. (SE 30/6)
- Mən... Mən onları qul edəcəyəm! (SE 175/3)
- Bu geniş düzənlikdə onlardan başqa heç kim yox idi. (SE 60/7)

3.2.5.2. İşaret Zamirleri

Azərbaycan Türkçesindeki işaret zamirleri (İşarə Əvəzlilikləri) bu, o, orada, burada, bunlar, onlar, həmin (bu), həməən (o), belə (böyle) ve elə (öyle)'dir.

- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi. (SE 12/1)
- Bunları indi başa düşürsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qoluküclü olacaqsan, bəs bilmirdin ki, ətdən olan divara e'tibar yoxdur? (SE 21/1)
- Adamlar niyə bunu başa düşmürdü? (SE 27/3)
- hamı elə bilirdi ki, elə belə olmalıdı. (SE 46/2)
- İki gün keçdi və Qəmərbanu hiss etdi ki, kəniz onun gözüne görünməkdən çəkinir. (SE 46/5)
- Bu axşam burada məskən salmışdılar. (SE 128/8)

3.2.5.3. Belirsizlik Zamirleri

Türkiyə Türkçesinde belirsizlik zamirleri olaraq ele aldığımız zamirler Azərbaycan Türkçesinde üç başlık altında toplanmışdır: 1. Qeyri-müəyyən Əvəzlilər 2. İnkər əvəzliləri 3. Təyin əvəzlilər.²⁸⁸Bu çalışmada bu üç başlık Türkiyə Türkçesine uyğun olaraq tek başlık altında toplanmışdır.

Azərbaycan Türkçesindeki başlıca belirsizlik zamirleri biri, kim, kimi, kimsə (kim isə), kiminsə(birisi),nə isə, hamı(hepsi), hamısı, hər, hər kim, hər nə,nə qadar, hərə(herkes), bəzisi, biri, birisi, hər kəs, hər şey, hər biri, filankəs, heç kim, heç nə, heç kəs.

²⁸⁸ Hüseynzadə, a.g.e., s.111-116.

- Hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı. (SE 8/1)
- Ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zəngülələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqə sinədən necə çıxır? (SE 11/4)
- Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı, amma həmin firənk tacirin elə birinci sualından sonra hər şey ciddiləşdi. (SE 12/3)
- Erməni gözəlləri, yəhudi çanalanları, ərəb rəqqasələri dünyada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi. (SE 22/3)
- Sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanları, karvan- karvan dəvələri qurban kəsib dünyanın aç-yalavacına paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı. (SE 22/5)
- Tülkü Lala heç nə demirdi. (SE 23/3)
- Heç kimin bundan xəbəri yoxdu. (SE 26/3)
- Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı. (SE 29/8)
- Bu közlər hamının gördüyünü niyə görmürdü? (SE 45/5)
- Bu geniş düzənlikdə onlardan başqa heç kim yox idi. (SE 60/7)
- Elə bil bu sözləri Məryəm demirdi, kimsə başqası deyirdi. (SE 109/5)
- Məryəm daha heç nə demədi və heç nə soruşmadı. (SE 113/2)

3.2.5.4. Dönüslülük Zamiri

Azərbaycan Türkçesinde dönüslülük zamiri (qayıdış əvəzliyi) olaraq öz “kendi” kelimesi kullanılır. İyelik eklerini alarak teklik ve çokluk şahısları şu şekilde karşılar: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri.²⁸⁹

- O zaman e'dam kötüyünün üstünə sərilməmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi. (SE 7/3)
- Ziyad xan özü də həmin əzab-əziyyətlərinin səbəbini bilmirdi. (SE 9/2)
- Onda yuxusuzluğunun səbəbi özünə aydın olacaq. (SE 15/2)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)
- Özümü asmaq istədim, Ziyad!.. (SE 68/1)
- Özünüz özünüzü tilsimə salmışınız!.. (SE 147/5)

²⁸⁹ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 200.

- Özümüz ö-ö-özümüzü qılıncdan ge-ge-geçiririk? (SE 174/4)

3.2.5.5. Soru Zamirleri

Azərbaycan Türkçesindeki başlıca soru zamirleri (sual əvəzlilikləri) şunlardır: neçə (kaç), kim, nə, hara (nere), hansı (hangi), necə (ne kadar).²⁹⁰

- Hara kedirsən? (SE 14/3)
- Nə istəyirdi axı bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı? (SE 16/3)
- Kim eləyib bunu? (SE 17/1)
- O səs nə deyirdi ki, Mahmud? (SE 26/3)
- Bəs bu gözlər əvvəllər hara baxırdı? (SE 45/5)
- Məryəmə nə olmuşdu? (SE 63/5)
- Bu dünyanı ki, Qabil ilə Habil bölüşə bilmədi, qısqanclıq oldu, paxıllıq oldu, qardaş qardaşı öldürdü, min ildən sonra bu dünyada nə olacaq? (SE 92/1)

3.2.6. Edat

Türkiyə Türkçesinde edat başlığıyla ele aldığımız tek başına anlamları olmayan kelimələr Azərbaycan Türkçesinde Ədat və Qoşma olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır.²⁹¹ Bu çalışmada bu iki başlık Türkiyə Türkçesine uygun olarak tek başlık altında toplanmıştır. Azərbaycan Türkçesinde edatlar kullanım biçimleri bakımından şu şekilde gruplandırılabilir:²⁹²

3.2.6.1. Sual Ədatları

bəs “peki, ama”, məgər, yoxsa “acaba; yahut”, olmaya “acaba; asla”, görəsən “acaba”, yəni.

- —Yə’ni tək mən, yoxsa bütün məclis əhli? (SE 26/3)
- Bəs bu gözlər əvvəllər hara baxırdı? (SE 45/5)
- Yoxsa yenə də bu söhbətlər- dən qaçmaq istəyir, bəs görmür ki, bıçaq sümüyə dirənib daha? (SE 67/6)
- Son zamanlar hərdənbir Mirzə Salman kimi qabağından yeməyənlərin Bayandur bəyə kinayəli söz deməsi əslində Ziyad xanın xoşuna gəlirdi, yə’ni ki, düzdü. (SE 79/1)

²⁹⁰ Buran-Akaya, *a.g.e.*, s. 100.

²⁹¹ Hüseynzadə, *a.g.e.*, s. 218 v.d.

²⁹² Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 214-215.

- Tifil vaxtı ağlayanda ağzına basardım məməmi, sən dincələrdin, mənim üzüm gülərdi, indi bəs neyləyim mən? (SE 84/1)

3.2.6.2. Qüvvətləndirici Ədatlar:

lap “tam” axı “peki, ama”, axır, ha, hetta, belə, elə, artıq, daha, bir, bircə, +ca,+cə

- Ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən. (SE 15/4)
- Nə istəyirdi axı bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı? (SE 16/3)
- Qollu-budaqlı bu alma ağacının lap yuxarısında göy almaların arasında saralmağa başlayan bir armud var idi. (SE 41/3)
- Yoxsa yenə də bu söhbətlərdən qaçmaq istəyir, bəs görmür ki, bıçaq sümüyə dirənib daha? (SE 67/6)
- Təbrizdə öz mülkünə köçəcəkdi, bir qalib kimi Təbrizə gələcəkdi və ağı ilə, gözəlliyi ilə Təbrizi, lap elə həşt-behişti fəth edəcəkdi. (SE 95/1)
- Elə Sofinin özünün də Mahmuddan başqa kimi var idi? (SE 137/1)
- Sofinin cibində cəmi ikicə qızıl qalibmiş və Sofi bu iki qızılı Mahmudun cibinə qoyub özünü taleyinə təslim edib. (SE 157/2)
- Mahmud kənçəli olmağından, yaxud təbrizli, ərzurumlu, naxçıvanlı, hətta kırımlı, yaxud səmərqəndli, yaxud istambul olmağından asılı olmayaraq Süleymanın özününkü idi və bu dəm Süleyman Mahmuda özünün yaratdığı bir məxluq kimi baxırdı. (SE 188/6)
- Süleyman paşanın sarayı qonşu hökmdarların, hətta kələntərlərin, dövlətli tacirlərin belə saraylarının zənginliyi yanında heç nə idi. (SE 189/4)
- Altmış-yetmiş addımlıqda əhənglə günbəzi ağappaq ağardılmış köhnə bir məqbərə var idi və saç-saqqalı da bugkünbəz kimi ağappaq ağarmış zəif bir qoca məqbərənin yanında, torpağın üstündəcə oturub karvan tərəfə baxırdı. (SE 205/10)

3.2.6.3. İnkər Ədatları:

heç, yox, xeyr, həç də

- Yox, qoca, öz-özünə kələk gəlmə, kim səni tanımasa da, özün özünü yaxşı tanıyırsan.

- heç olmasa Sofi Mahmudla getməli idi. (SE 83/3)

3.2.6.4. Fərqləndirici veya İstisnaedici Ədatlar:

ancaq, yalnız, təkcə “sadece”.

- Təkcə Ziyad xan yatmamışdı. (SE 8/4)
- Hər halda Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyi bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərsə çəkilib. (SE 8/4)
- Dünyanın acıları yalnız isti çörəyin ağız yandırmasından və gicikəni adamı dalamasından ibarət deyildi. (SE 80/7)
- Ceyran Mahmudu birinci dəfə bulaq başında haqladı və ancaq Ceyranın bacardığı eyhamlarla, əslində dəli bir ehtirasdan və şəhvətdən xəbər verən bir utancaqlıqla Mahmudla tanış oldu. (SE 120/4)
- Ərzurum torpağını qarış-qarış gəzəndə də, döyüş meydanında da ancaq bu məqsədi güdüdü və əslində bu məqsəd naminə də yaşayırdı. (SE 185/4)
- Baba Keşiş burasını da hiss edirdi ki, məsələ yalnız bu əliqanlı dinsizin baxışlarında deyil. (SE 189/3)

3.2.6.5. Təsdiq Ədatları: bəli “evet”, ha “evet”.

İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.6.6. Yalın ve İlgi Halinden Sonra Kullanılan Edatlar

kimi (gibi), üçün (için), tək (gibi), təki (gibi), təkin (gibi), boyu, boyunca, üzrə, icrə, qədər (kadar), ilə.²⁹³

- Hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı. (SE 8/1)
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirslənmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Azərbaycanı qonşu Şirvan və Təbriz bəylərbəylikləri kimi bilavasitə dənizə çıxmasa da, Çuxursə'd və yenə Təbriz bəylərbəylikləri kimi Osmanlılarla həmsərhəd olmasa da, Qarabağ bəylərbəyliyi, əslində, Səfəvilər dövlətinin ən e'tibarlı şimal istehkamı idi və Ziyad xan bütün bu yerlərin hakimi-mütləqi idi, amma... (SE 9/1)

²⁹³ Buran-Alkaya, a.g.e., s. 103.

- Ziyad xan əsas e'tibarilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi. (SE 10/1)
- Bu tacir guya böyük ticarət sazişi bağlamaq üçün Təbrizdə olmuşdu. (SE 12/3)
- Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə başı- bələli olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. (SE 15/5)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)
- Bayandur kimi at çapa bilməz və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilməz. (SE 21/5)
- Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı. (SE 21/10)
- Səhəri gün həmin məktubu çaparla Ziyad xana göndərdi. (SE 90/2)
- Allah Bayanduru hökmdarlıq üçün yaratmışdı, ya da ki, yaşamağın mə'nası yox idi. (SE 107/4)
- Əgər sən istəmərdin ki, Mahmudla biz bir yerdə olaq, onda niyə bəs Mahmudun ürəyində mənimçün yer ayırdın? (SE 109/2)
- Lap yaxşı oldu, Sofi, səninçün bu da azdı. (SE 137/6)

3.2.6.7. Yönelmə Halindən Sonra Kullanılan Edatlar

doğru, dair, aid (ait), dək, sarı (doğru), tərəf (taraf, doğru), qarşı (karşı), reğmen (rağmen), görə, nisbətən, qədər (kadar).²⁹⁴

- Qocaların dediyinə görə, belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildiyi gün olmuşdu. (SE 7/3)
- Bunları indi başa düşürsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qoluküclü olacaqsan, bəs bilmirdin ki, ətdən olan divara e'tibar yoxdur? (SE 21/1)
- Bu vaxt cavan xanəndə də saraydan çıxıb çapa-çapa Qarabağ dağlarına tərəf bina oldu. (SE 25/2)
- Mahmud yerindən dikəlib pəncərəyə tərəf baxdı. (SE 29/5)
- Əlindəki yumurtanı Mahmudun qulağına sarı uzatdı. (SE 51/1)
- Ceyran yağ-bal içində, ipək-qumaş içində keflə, ləzzətlə yaşadıqca, elə bil ki, öz fərəhsiz uşaqlığına görə, işkənçəli yeniyetməliyinə görə dünyanın bütün

²⁹⁴ a.g.e.

adamlarından intiqam alırdı. (SE 120/1)

- Sofi qurşağındakını dinsiz bir keşiş qızı ilə bu əlsiz-ayaqsız Mahmuda verməli idi ki, alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm. (SE 135/4)
- Mahmudun bütün varlığı o baxışların belə bir rişxəndinə qarşı coşdu. (SE 140/10)
- ...Əlbəttə, Mahmud o Qırmızı Tuman Kişinin baxışlarının mə'nasını axıra qədər başa düşə bilməzdi, çünki Mahmudun dağların qoynundakı o kənddən xəbəri yox idi. (SE 141/4)
- İndiyədək heç zaman havalı İbrahimin gözünün qapağında şimşək çaxmazdı və indiyədək də heç zaman havalı İbrahim qeybdən gələn səsi bu cür gur və bu cür aydın eşitməmişdi. (SE 144/4)

3.2.6.8. Ayrılma Halindən Sonra Kullanılan Edatlar

qeyri (gayrı), başqa (başka), əvvəl, sora (sonra), qabaq (önce), əvvəl, dolayı, ibarət, ötrü, bəri, savayı(başka)²⁹⁵

- Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıçılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər. (SE 12/1)
- Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkcə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyrət edirdi. (SE 17/1)
- Mahmud heç vaxt bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq və Ziyad xanın neçə müddətdən bəri yuxusunu ərsəyə çəkən də bu idi. (SE 17/7)
- Sür-sümük, bulaşq qablar, çörək qırıntısı və Məsiha süfrəsinin arxasında Məryəmdən başqa heç kim yox idi. (SE 35/2)
- Qəmərbanu üç gün bundan qabaq iki kisə qızıldan imtina edib için-için ona yalvaran o kənin gözələrində yeni yaranmış çılğın bir məhəbbət oxumuşdu. (SE 49/1)
- Məryəm bu işə lap məəttəl qaldı, çünki Ağ Keçinin Məryəm ilə Baba Keşisdən savayı heç kimi yox idi. (SE 52/2)
- Buna bənzər bir hissi Sofi bir neçə il bundan əvvəl keçirmişdi. (SE 133/1)
- Üç il bundan qabaq Əbülfəzin yekə qızı onun kiçik oğluna daş atmışdı və uşağın başı yarılmışdı. (SE 146/1)

²⁹⁵ a.g.e.,; Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 214

- Cəllad Kazım məhkəmənin hökmü ilə dabana döyməkdən, əl və ayaq, qulaq və burun kəsməkdən, göz çıxartmaqdan savayı cəlladlıq elədiyi iyirmi üç il müddətində 1211 insan başı kəsmişdi. (SE 163/1)
- Məclis üçün kosalıq edən bu adam yoğun görünməkdən ötrü kürkünün altından belinə balınc bağlamışdı. (SE 196/1)

3.3.7. Bağlaç

Azərbaycan Türkçesindeki kullanılan başlıca bağlaçlar (bağlayıcı) şunlardır:²⁹⁶

və,ilə amma (ama),ki, lakin, de, da, həm, həm...həm, istər...istər,nə, nə...nə, nə də, bəlkə (bəlkə), keşke,... ötrü, meqer, yalnız, ancaq, fəqat, deməli (demək ki), halbuki, çünki, hergah (eğer, şayet), herçend (ya da, veyə), həmçinin (hem, hem de; ayrıca), neinki (sadece), yainki (yahut, veyə), habelə (böyle, bunun gibi),yoxsa,ya da,yaxud,gah,yəni,məsələn,madam ki,gərçi.

İşlevleri ve görevleri bakımından bağlaçlar şu şekilde sınıflandırılabilir:²⁹⁷

3.2.7.1. Bitişdirmə Bağlayıcısı

və, ilə, da (də), həmçinin, habelə.

- Hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı. (SE 8/1)
- Sənin sarayın qan çanağıdı və mənim sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək. (SE 7/3)
- Mahmud heç vaxt bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq və Ziyad xanın neçə müddətdən bəri yuxusunu ərsə çəkən də bu idi. (SE 17/7)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)
- Bayandur kimi at çapa bilməz və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilməz. (SE 21/5)
- Onu sevdiklərinə görə, öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər. (SE 78/2)

3.2.7.2. Qarşılıq Bağlayıcısı

ancaq, lakin, amma, fəqət, isə, halbuki.

- Çünki o səs bir sez deyirdi, amma siz... (SE 26/3)

²⁹⁶ Ercilesun, *Türk Lehçeleri...*, s. 215.

²⁹⁷ a.g.e.

- Ziyadın xırda tum gözləri ancaq indi qüssə ilə örtülmüşdü (SE 45/5)
- Mahmudun özünün isə bu lə'l-cavahirdən heç xəbəri yox idi... (SE 88/1)
- Yağış kəsmişdi, amma hava açılmamışdı, tez-tez səssiz şimşək çaxırdı. (SE 88/3)
- Ceyran Mahmudu birinci dəfə bulaq başında haqladı və ancaq Ceyranın bacardığı eyhamlarla, əslində dəli bir ehtirasdan və şəhvətdən xəbər verən bir utancaqlıqla Mahmudla tanış oldu. (SE 120/3)
- İndiyə qədər Mahmud Sofinin ağalarının oğlu idi, indi isə Mahmudun Sofidən başqa heç kimi yox idi. (SE 136/6)

3.2.7.3. Bölüşdürme Bağlayıcısı

ya, və ya, yaxud, yainki “veya, ya da, yahut”, gah... gah da.

- Sonra daha cəld Mahmudun başına dolana-dolana və altdan-yuxarı ona baxa-baxa gah bərkdən, gah da yavaşdan tez-tez təkrar eləməyə başladı. (SE 165/3)
- Muxtar Bədheybət Mahmudun başına dolana-dolana bu dəfə Camaata tərəf baxdı və qoynundan çıxartdığı qurumuş əlini Mahmudun üzünə uzada- uzada gah pıçiltı ilə, gah da qışqıra-qışqıra elə hey deyirdi. (SE 165/5)
- Mahmud kənçəli olmağından, yaxud təbrizli, ərzurumlu, naxçıvanlı, hətta kırımlı, yaxud səmərqəndli, yaxud istambullu olmağından asılı olmayaraq Süleymanın özününkü idi və bu dəm Süleyman Mahmuda özünün yaratdığı bir məxluq kimi baxırdı. (SE 188/6)

3.2.7.4. Aydınlaşdırma Bağlayıcısı

yə'ni, məsələn, ki, belə ki.

- Neçə müddət idi ki, gecələr belə əzablı keçirdi. (SE 9/1)
- Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. (SE 7/3)
- Ceyran o işdən yapışırdı ki, tamam əmin-amanlıq idi, yə'ni bilirdi ki, xeyir özünün olacaq. (SE 116/1)

3.2.7.5. Səbəb Bağlayıcısı

çünki, ona görə, ona görə ki, odur ki, budur ki...

- —Çünkü o səs bir sez deyirdi, amma siz... (SE 26/3)
- ...Əlbəttə, Mahmud o Qırmızı Tuman Kişinin baxışlarının mə'nasını axıra qədər başa düşə bilməzdi, çünkü Mahmudun dağların qoynundakı o kənddən xəbəri yox idi. (SE 141/4)
- O ki, qaldı o birilərinə, onlardan Mahmudun xəbəri yoxdur və səndən təvəqqəm budur ki, adam- larına tapşır məni yaxşı qorusunlar. (SE 92/1)
- Yaxşısı odur ki, İran, Turan və hindistandakı xanlıqları məhv edib, o tərəflərdə olduqca qüvvətli bir dövlət təşkil edin. (SE 98/1)
- Nə ara vurmaq, ara düzəltmək qayğısı, nə də sabahkı günün qayğısını, çünkü sabahkı gün yox idi və günlər hamısı bir-birinin eyni idi, bir-birinin güzgüdəki əksi idi. (SE 168/3)

3.2.7.6. Şərt Bağlayıcısı

əgər, hərgah, yoxsa.

- Yə'ni tək mən, yoxsa bütün məclis əhli? (SE 26/3)
- —hə, ay başına dönüm, indi sən denən, mən düz deyirəm, yoxsa yox? (SE 134/6)
- Əgər sən də bu tifilə xainlik eləsən, deməli öz əllərinlə ona qəbir qazırsan, çünki bu qara dünyada ki, bu cür qara fikirlər sənin ürəyində özünə yuva salır, bu dünyada Mahmudun qisməti qəbirdən başqa nə ola bilər? (SE 136/5)

3.2.7.7. Güzəşt Bağlayıcısı

madam ki, indi ki, hərçənd (hərçənd ki).

- Sofinin belə nağıllarla arası yox idi, hərçənd indi fikirləşirdi ki, bu Məcnun da elə Mahmud kimisinin biri olub. (SE 88/5)

3.2.7.8. İnkarlıq bildirenler

nə ... nə, nə ... nə də, nə də ki²⁹⁸

- Sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar. (SE 15/1)
- Sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən

²⁹⁸ Hüseyinzadə, a.g.e., s. 238.

dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar. (SE 15/1)

- Sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar. (SE 15/1)
- Məryəmin qarşısında dayanmış bu oğlanın nə gözü, nə qaş, nə sifəti — heç nəyi, heç nəyi Baba Keşişə oxşamırdı. (SE 53/2)

3.2.7.9. İştirak Bildirənlər

həm, həm də (ki), də, da, hətta.

- Şah İsmayılın ürəyində hamıdan, hətta özündən də kizlətmək istədiyi—amma bacarmadığı!—bir nöqtə var idi. (SE 99/3)
- Dağ yağ mis səhəngin ağzından axıb qul Əhmədin başına töküldü və bu zaman yeri-göyü elə bir bağirtı bürüdü ki, hətta döyüş meydanlarında, qurduğu oyunlarda, düşmənlərinə, əsirlərinə verirdiyi işkəncələr zamanı min bir nalə, şivən eşitmiş Zəfər kələntərin də ürəyi bərkədən döyündü. (SE 161/1)
- Yenə saz dilləndi, kamança səsləndi, tütək dilə gəldi və Kərbəlayi Usta Ərsin Kosanın, Keçinin və Keçəlin zarafatından sonra həm dincəldi, həm də ürəyi açıldı. (SE 200/2)
- Kərbəlayi Usta Ərsin Kosanın, keçinin və Keçəlin zarafatından sonra həm dincəldi, həm də ürəyi açıldı. (SE 200/2)

3.2.7.10. Müqəyisə və Bənzətmə Bildirənlər

nəca (ki), ne cür (ki).

İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

3.2.8. Ünlem

Ünlemler (nida), söz içinde konuşanın sevinç, üzüntü, korku, şaşkınlık, özlem vb. gibi çok çeşitli duygusunu ifade etmeye; karşısındakine cevap vermeye, seslenmeye, sormaya... yarayan söz türüdür. Azerbaycan Türkçesinde anlamına göre ikiye ayrılır.²⁹⁹

²⁹⁹ Hüseyinzadə, a.g.e., s. 274.

3.2.8.1. Hissi Nidalar

hıv (tüh), oho, vay, of, uf, ah, ax, vah, eyvah, aman, ay aman, ay haray, eh

- Mahmudun sinəsindən bir ah qopdu, bu ah bir koma od oldu və Mahmud başa düşdü ki, yanır. (SE 203/3)
- —Aman fələk, kömək elə bu kündə! (SE 166/6)
- həyəcan, çılğınlıq içindəki Camaatın səs-güyü, haray-həşiri Mahmudun qışqırtısını boğdu. (SE 171/2)

3.2.8.2. Əmr və Müraciət Bildirən Nidalar

ey, hey, lan, eşi (ey, a kişi), aha, vay, axı (işte), bes (yeter, kafi), yox (yok), beli (evet), ilahi, tss, haydi, arş, xudaya.

- AXI Quran yazır ki, bizim başımıza ancaq o şey gəlir ki, onu Allah bizim alınımıza yazıb. (SE 58/6)
- Nə məlulam, nə də şadam... Gündüz mənə axşam oldu, Mirzə Salman gecə-gündüz görəmmədim yolumu, ölüm nəfəsli soyuq alıb ayağımı, daha yoxdu sağlığıma güman, hey... (SE 59/1)
- Beləcədi qanlı fələyin işi, nə şah bilir, nə xan, nə gəda, hey!.. (SE 119/5)
- Mahmud uşaq vaxtı hələ lap beş-altı yaşı olanda, həmişə ulduzlara baxıb fikirləşirdi ki, axı ulduzlar quş deyil və ulduzların qanadı yoxdu, bəs necə uçub köyə qonublar? (SE 176/3)
- Keçəl-keçəl baniyə, Mindi qüleybaniyə, Getdi həkimxaniyə, həkimxana bağlıdı, Keçəlin başı yağlıdı, Keçəl deyər vay başım... (SE 198/1)

3.2.9. Cümle Dışı Unsur

Azərbaycan Türkçesinde oldukça yaygın olarak kullanılan cümle dışı unsurları (modal sözləri) dörd başlık altında toplamak mümkündür.³⁰⁰

3.2.9.1. Gerçekliyə Münasebət Dərəcəsinə Bildirənlər

a. Gerçekliyə uyğunluğun adi dərəcəsinə göstərənlər: təbiidir, təbii ki, qaydadır.

İncelenen metinde örnek bulunamamıştır.

³⁰⁰ Hüseyinzadə, *a.g.e.*, s. 266-267.

b. Gerçəkliyə uyğunluğun qəti təsdiqini bildirənlər: elbəttə, həqiqətən, şübhəsiz, doğrudan, doğrusu.

- Əlbəttə, Sofi birinci dəfə deyildi ki, çılpaq qadın görürdü və məsələ bu çılpaqlıqda deyildi. (SE 132/10)
- Əlbəttə, Mahmud bu dəm bu ağbaş qarının xərçəng barmaqlarından dartınıb qurtara bilərdi. (SE 168/4)
- O qüdrət həqiqətən böyükdür, qadirdir. (SE 180/1)
- İsmayılın hər yerdə və şübhəsiz ki, bu toy məclisində də olan casusları ikicə gündən sonra şaha çatdıracaqdılar. (SE 193/3)

c. Cümlədə ifadə olunan fikri gerçəkliyinə şübhə, güman bildirənlər: belkə, bəlkə də, güman ki, ehtimal ki, olsun ki, deyəsən, görünür ki.

- Bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı, bəlkə elə Şah İsmayılın özünün xəfiyyəsi idi. (SE 15/4)
- Qəmərbanu dərdinə əlac üçün müqəddəs axtarır, bəlkə elə müqəddəs Mahmudun özünü? (SE 42/14)

3.2.9.2. Cümlədə İfadə Olunan Fikrə Qarşı Təəssüf, Təəccüb, Kədər Bildirənlər

Təəssüf ki, əcəbdir ki, təəccüblüdür ki, hayıf ki, qəribədir, demə.

- Bu qorxu hissində dərin bir təəssüf də gizlənmiş və təəssüf deyirdi ki, daha gecdi. (SE 201/3)
- Qəribə idi, Mahmud hara ketdiyini bilmirdi, heç kimə rast kəlmirdi. (SE 154/7)

3.2.9.3. Nəticə və Davamiyyət Bildirənlər

Demeli, demeli ki, demək ki, ümumiyyətlə, beleliklə, nəhayət

- Mahmud bu hiyləkər dünyada, bu qanlı dünyada nəinki taxtda oturub Qarabağ bəylərbəyliyiində hökmranlıq edə bilməyəcək, ümumiyyətlə, yaşamaq Mahmud üçün asan olmayacaq. (SE 20/2)
- Məryəm ömründə atasından heç nə gizlətməmişdi və ümumiyyətlə, Məryəmin şəffaf ömründə nə ola bilərdi ki, onu atasından gizlətsin. (SE 63/6)

- Ümumiyyətlə, axı elə qırx altı illik ömrünün özündə nə görmüşdü Sofi? (SE 128/4)

3.2.9.4. Bənzətmə və Müqayisə Bildirənlər

Sanki , guya ki, ela bil ki, deyərdin

- Bu tacir guya böyük ticarət sazişi bağlamaq üçün Təbrizdə olmuşdu. (SE 12/3)
- Gözlərini onunçun ayrılmış otağın tavanına dikib elə bil ki, dünyanı tamam yadından çıxartdı. (SE 40/2)
- Qəmərbanu elə bil ki, o xəncərin ağrısını hiss etdi, əlini uzadıb barmaqlarını Ziyad xanın saçlarında kəzdirdi və söhbəto başlaması üçün ərinə kömək etdi. (SE 43/8)
- Bu tərəflərin adamları danışır ki, guya hərdən bu qədim məqbərənin qabağında havadan bir saz peyda olub öz-özünə çalır və guya haçansa Sazlı Abdulla adlı bir el aşığı varmış və bu saz da guya hə- min Sazlı Abdullanın sazıdır. (SE 208/2)

3.2.10. Yansıma Kelimələr

Azərbaycan Türkçesinde yansıma sözcükleri (yamsılamalar) iki başlık altında toplamak mümkündür.³⁰¹

3.2.10.1. Səs Yamsılamaları

Vız, tıq, çaq, şırr, pırr, şır-şır, xor-xor, taraq-turuq.

- Müqəddəs Məryəm yaxası, ətəyi cırılmış boz rənkli çit bir don geymişdi və ayaqyalın, başıaçıq səhra ilə qaçırdı.(SE 33/14)
- Yox, bu bulaq evlərinin qənşərindəki bulaq deyildi, səhradakı xurma ağacının dibindən pıqqıldayacaq bulaq idi. (SE 34/4)
- Ərdəbilli Seyid Əbdülqasım iki gün gecə-gündüz dilinə bir qurtum su vurmadi. (SE 40/2)
- Günün şüaları altında par-par parıldayan Gəncə çayının şırıltısı indi dünyanın daimiliyindən və insan emrünün də əbədiliyindən danışır. (SE 50/1)
- Yumurtadan nazik çivilti gəlirdi, tıqqıltı səsi gəlirdi, sonra cücə yumurtanın qabığına deşdi. (SE 51/1)

³⁰¹ Hüseynzadə, a.g.e., s.268 v.d.

- Göyə baxdı və nazik səsi ilə civildəməyə başladı. (SE 51/1)
- Ağ Keçi başını çöndərüb Məryəmə tərəf baxdı və mələdi. (SE 52/3)
- Elə bil ki, neçə an idi lal olub susmuş, tamam səssizləşmiş kəhrəba sarısı bu düzənlik də pıçıldadı. (SE 53/9)
- Göy guruldadı, şimşək çaxdı. (SE 55/1)
- O doğma, o mehriban pıçılı da həmişə Baba Keşişlə idi. (SE 63/3)
- həmin toxum alışıb-yanan ocaq üstündəki tavada dağ olmuş yağın içində yumurta ağı kimi cızıltı ilə qızarır. (SE 160/2)
- Baba Keşiş o pıçılıtının uçub ketməyini, ayrılmağını az qala cismani hiss etdi və yalnız bundan sonra Müqəddəs Evin ağır, qara darvazası cırıldaya-cırıldaya açılmağa başladı. (SE 182/2)

3.2.10.2. Görünüş Yamsılamaları

Bıldır-bıldır, gildir-gildir, par-par, işim-işim.

- Tülkü dilini çıxarıb ləhləyirdi, ağızından su axırdı, gözləri otağın yarımqaranlığında işim- işim işıldayırdı. (SE 23 / 6)
- Məryəmin taxtına hopmuşdu, pəncərənin şüşələri də bu süd təmizliyində parıldayırdı. (SE 33 / 8)
- Məryəm o bürkülü yayın sübhçağında üşüm-üşüm üşüdü. (SE 34/15)
- Günün şüaları altında par-par parıldayan Gəncə çayının şırıltısı indi dünyanın daimiliyindən və insan emrünün də əbədiliyindən danışdı. (SE 50/1)
- Birinci dəfə Məryəm yekə qız olanda — günlərin bir günündə gecə yuxudan oyanıb üst-başını qanın içində görəndə və bir həftə qorxudan əsim-əsim əsəndə belə olmuşdu. (SE 63 / 8)

SONUÇ

Bu çalışmada Elçin Efendiyev'in "Mahmud ve Meryem" adlı romanının morfolojik incelemesi yapıldı.

Çalışmanın giriş bölümünde, tezin içeriği hakkında bilgi verilerek Batı Türkçesinin tarihsel gelişimi kısaca ele alındı. Birinci bölümde, "Azerbaycan Türkçesi" ve "Azerbaycan Edebiyatı" hakkında bilgi verildi.

Çalışmanın ikinci bölümünde, incelemesi yapılan romanın şekil bilgisi(morfoloji) yapım ekleri ve kelime türleri olmak üzere iki ana başlıkta ele alındı. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinin şekil bilgisi karşılaştırıldı. Yapılan inceleme ve değerlendirmelerden sonra Türkiye Türkçesi şekil bilgisine göre farklılık arz eden şu sonuçlara ulaşıldı:

1. Azerbaycan Türkçesindekilerle Türkiye Türkçesindeki yapım ekleri birkaç farklılık dışında paralellik göstermektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılmayan az sayıdaki bazı yapım ekleri Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır. Renk bildiren isimlere eklenerek bir şeyde, ilgili renk niteliğinin az derecede bulunduğunu anlatan "+(I)mtII /+(U)mtUI" eki ve gibilik, benzerlik, yakınlık anlamı katan +(I)msov (mavimsov "azıcık mavi olan, maviye çalan"-İncelenen metinde örneği yok.) eki bu duruma örnektir.

- Buludlar qıpqırmızı qızarmışdı və bu lopa-lopa qırmızı buludlar göz işlədikcə uzanan bozumtul çöllükdə bozumtul-qırmızı bir dünya yaratmışdı və elə bil ki, bu bozumtul-qırmızı dünyada heç vaxt canlı bir məxluq olmamışdı. (SE 153/9)

2. Zaman ve mekân bildiren kelimelerin sonuna eklenerek onlardan sıfat türeten ek olan "+kI / +kU" yapım eki ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak damak ve dudak uyumuna girmiştir.

- Nə ara vurmaq, ara düzəltmək qayğısı, nə də sabahkı günün qayğısını, çünki sabahkı gün yox idi və günlər hamısı bir-birinin eyni idi, bir-birinin güzgüdəki əksi idi. (SE 168/3)

3. Bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olan şahısları gösteren isimler türeten "+çI/+çU" yapım eki ise Türkiye Türkçesinden

farklı olarak Azərbaycan Türkçesinde sadəcə tonsuz şəkli bulunmakta və ünsüz uyumuna girməməkdir.

- Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıcılıqla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər. (SE 13/1)

4. Azərbaycan Türkçesinde hâl ekleri birqaç fərqlilik dışında Türkiye Türkçesindeki eklerle aynıdır. Bu fərqliliklər şunlardır:

a. Azərbaycan Türkçesinde yükləmə hali ünsüzlerle biten isimlerden sonra, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “+I / +U” şəklindedir. Ancak ek, ünlüyle biten isimlerden sonra Türkiye Türkçesinde “+yI / +yU” şəklində eklenirken, Azərbaycan Türkçesinde “+nI / +nU” biçimindedir. Bu durum Kıpçakçanın etkisiyle oluşmuştur.

- Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı. (SE 29/8)

b. Yönelme hâl eki Azərbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünsüzle isimlerden sonra “+A” şəklindəyken ünlü ile biten isimlerde “+(y)A” şəklini alır. Birinci ve ikinci tekil şahıs zamirleri(mən, sən) bu eki aldığında Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden fərqli olaraq ünlü değişimi olmaz.

- —Mənə zor gücünə sədət lazım deyil. (SE 184/9)
- Dünyanın ən tərifi sözlərini tapıb sənə deyirlər, peyğəmbərlərə layiq bilmədikləri sözü sənə layiq bilirlər. (SE 16/4)

c. Azərbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bulunma ve ayrılma hal eklerinin tonsuz şəkilleri mevcut değildir.

- Səhranın qumuna bulaşmış qaça bərkdən qışqırdı. (SE 34/13)
- Özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalıb şam yandırmışdı. (SE 36/1)

d. Ayrılma hal eki alan ismin sonu “m – n” ünsüzleriyle biterse ayrılma hali “+dAn” diye yazılrsa da “+nAn” şəklində okunur.

- Qara Bəřir el aşığının bu hürmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmiřdi ki, uzun qara bığlarının uclarını çeynəyib qara saqqıza döndərmiřdi. (SE 7/3)

e. Azərbaycan Türkçesinde vasıtə hâl eki “+(y)lA”dır. Bu ek Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “ile” edatının ekleşmesinden oluşmuştur. Bu hâl ekinin

Eski Türkçedeki şekli olan +In / +Un eki, bugün canlı kullanımını yitirse de, Azərbaycan Türkçesinde *yazın* “ilkbaharda, ilkbahar zamanı”, *ilkin* “ilk olarak, ilk defa” gibi örneklerde kalıplaşmış olarak görülür

- hindistandan ağırlığı çəkisində qızıl qiymətinə aldırıb gətirdiyi qara cildli Böyük Fal kitabını rəfdən götürüb qəflətən açdı və ilkin oxuduğu sözlər bunlar oldu. (SE 93/4)

5. Soru eki Azərbaycan Türkçesinde Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi “+mI, +mU”dur. Ancak Azərbaycan Türkçesinde soru eki eklendiği kelimeye bitişik yazılır. Azərbaycan Türkçesinde soru vurguyla belirtildiği için soru ekleri fazla kullanılmaz.

- Bu ulduzların yaratdı o ümidi, aymı yaratdı, bu açıq havanın saflığı, təmizliyimi yaratdı? (SE 22/1)
- Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? (SE 21/5)

Türkiyə Türkçesinde kullanılmayan başlıca soru sözcükleri ise: nəçə (ne kadar, kaç), hansı (hangi). hara (nere), hansı (hangi), haçan (ne zaman), nə sayag (nasıl, ne şekilde)dir.

- Ziyad xan yenə başa düşmür ki, oğlunun başını hansı qara buludlar alıb? (SE 67/6)

6. Azərbaycan Türkçesinde yeterli fiilin olumluşu Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi -ebil/-abil şeklindedir. Ancak olumsuz şekli Türkiyə Türkçesinin aksine yine -bil/-abil yardımcı fiiliyle yapılır. Yardımcı fiilden sonra ise “-mA/-mIr/-mUr” olumsuzluk eklerinden biri getirilir. Yine Türkiyə Türkçesinden farklı olarak her iki durumda da ayrı yazılır.

- Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi. (SE 12/1)
- Ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən. (SE 15/4)

7. Azərbaycan Türkçesindeki şahıs ekleri Türkiyə Türkçesinde olduğu gibi iyelik kökenli, zamir kökenli ve emir şahıs ekleri olmak üzere üç grupta toplanır. Fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri birkaç küçük farklılık dışında, Türkiyə Türkçesindeki eklerle aynıdır. Bu farklılıklar şunlardır:

Türkiyə Türkçesinden farklı olarak bütün fiil çekimlerinde(zamir kökenli şahıs ekleri de), 1. çokluk şahıs eki iyelik kaynaklı “-k/-q” ekidir.

- Sofi fikirləşirdi ki, deyəsən Nuhun tufanına düşmüşük... (SE 87/5)

Bir digər fərqlilik isə zamir kökenli şəhıs eklerinde 1. ve 2. tekil şəhıs ekleri dar ünlülərlə değil geniş ünlülərlə çekimlenir.

- Qırx altı yaşa gəlib çatmışam. (SE 129/3)
- Mən soruşanda ki, kiminlə danışırсан. (SE 92/1)

8. Azərbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın iki çekimi vardır. Bu kipin birinci tipi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, “-mİş /-mUş” ekiyle yapılır. İkinci tipi ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak “-(y)İb/-(y)Ub” eki ile karşılanır. Ancak, teklik ve çokluk 1. şahıslar bu eki almaz. Bu ekler Türkiye Türkçesindeki gibi sadece “-mİş / -mUş” anlamını vermezler; bazen görölen geçmiş zaman anlamını da verirler. Bu çekim Azərbaycan Türkçesine Kıpçakçadan kalma bir özelliğtir.

- O ki, qaldı dölęerliyə, hamımızın babası Nuħdu, o da dölęər olub. (SE 11/2)
- —Özləri üçün yatıblar, mənim üçün yox... (SE 32/8)

9. Görölen geçmiş zaman Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi “-dİ/-dU” ekleriyle yapılır. Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekin tonsuz şekli yoktur.

- Bu gecə o saçlar daha da ağarmışdı. (SE 68/8)

10. Azərbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki Türkiye Türkçesinde geniş zaman eki olan “-(y)İr/-(y)Ur” ekleridir. Bu kipin olumsuz çekiminde, olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi olan “-mİr/-mUr” şekli kullanılır. Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki olan “-yor” Azərbaycan Türkçesinde kullanılmaz. Bu yönleriyle şimdiki zaman eki Türkiye Türkçesinden farklılık arz eder.

- Mən xanla danışırım, rəiyyətlə danışmıram?.. (SE 78/6)

11. Geniş zaman Azərbaycan Türkçesinde kesin olmayan gelecek zaman olarak ifade edilir. Bu kip “-(y)Ar” eki ile karşılanır. Buna “qeyri-gəti gələcək” zaman denir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak geniş zaman eki sadece “-Ar” şeklindedir ve Türkiye Türkçesindeki “-İr/-Ur” ekleri, Azərbaycan Türkçesinde geniş zamanı değil şimdiki zamanı karşılar. Geniş zaman kipinin olumsuzunda, olumsuzluk eki ile zaman ekinin kaynaşmış biçimi kullanılır. Böylece, birinci teklik ve çokluk şahıslar “-mAr-” eki ile; ikinci, üçüncü teklik ve çokluk şahıslar ise “-mAz-” eki ile kurulur.

- Demərəm ona ki, baxırdın burdan... (SE 121/6)
- Biz orada baş çıxara bilmərik... (SE 129/1)
- Fil yükün yüklətmə, qarınca çəkməz, dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz.(SE 201/7)

12. Azərbaycan Türkçesinde gelecek zamanın eki Türkiye Türkçesindeki gibi “-acaq/-əcək”tir. Ancak Türkiye Türkçesinden farklı olarak 1. şahıslarda ince ünlülerden sonra ek geldiğinde ekin sonundaki k; y’ye dönüşür.

- Qızı saraya gətirdəcəyəm... (SE 68/3)
- hamımız öləcəyik, bala!.. (SE 31/10)

13. Azərbaycan Türkçesinde gereklilik kipi üç farklı şekilde çekimlenir. Birincisi “-mAll” ekiyle yapılan ve Türkiye Türkçesinde de gereklilik kipi olarak çekimlenen ektir. Buna Azərbaycan Türkçesinde vacib şekli denir İkincisi Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak kullanılan -(y)AsI ekiyle yapılır. Buna Azərbaycan Türkçesinde lazım şekli denir.(alasıyam, alasıyan, alasıdır, alasıyık, alasısınız, alasıdırlar) Üçüncüsü “gərək” kelimesi ve -(y)A ekiyle yapılan ve Türkiye Türkçesinde istek kipi olarak çekimlenen ektir. Buna da Azərbaycan Türkçesinde vacib şekli denir.(gerek alam, gerek alasan, gerek ala, gerek alağ, gerek alasınız, gerek alalar) Son ikisine incelenen metinde örnek bulunamamıştır.

- Mən səndən ayrılmalıyam!.. (SE 182/2)

14. Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak iki ana grupta toplanır. Ancak Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak sayı sıfatları diğer sıfatlardan ayrı olarak “Say(Sayı)” başlığı altında toplanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesine uygun olarak tek başlık altında ele alınmıştır. Sıfatlardaki bir diğer farklılık söz varlığındaki değişikliklerden ibarettir: yahşı “güzel”, göyçek “güzel”, yaman “kötü”, yazıh “zavallı”, yaşıl “yeşil”, gödek “kısa”, hündür “uzun”, göy “mavi”, hamı “hepsi”, həmin (bu)...

15. Zarflar Azərbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zaman, yer, miktar, durum ve soru zarfları olmak üzere beş grupta toplanır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azərbaycan Türkçesinde “çok” anlamında Moğolca “lap”

sözcüğü sıkça kullanılır. Türkiyə Türkçesinde istifadə edilənməyən digər zarflar şunlardır: Hərgah(her zaman), bayagdan (demindən, önceden), dünən (dün), qabaqcadan (önceden), hərdən(bazen, arada bir), haçan (ne zaman)...

- Xətəinin bu sözləri Süleymanın kefini lap gökəltdi. (SE 201/6)

XVI. Azərbaycan Türkçesinde zamirler birqəç fərqlilik dışında Türkiyə Türkçesiyle aynıdır. Bu fərqliliklər şunlardır:

Azərbaycan Türkçesindeki kişi zamirleri Türkiyə Türkçesiyle aynıdır. Ancak 1.tekil şahısta b-m değişikliği vardır.(ben-men) Aynı zamanda zamir kökleri, çekim sırasında değişikliğe uğramaz.

- Niyə mənə heç nə demirsən, Mahmud? (SE 31/10)
- Dünyanın ən tərifi sözlərini tapıb sənə deyirlər, peyğəmbərlərə layiq bilmədikləri sözü sənə layiq bilirlər. (SE 16/4)

Azərbaycan Türkçesinde dönüşlülük zamiri (qayıdış əvəzliyi) Türkiyə Türkçesindən fərqli olaraq “öz” kelimesi kullanılır, “kendi” sözcüğü kullanılmaz.

- O zaman e'dam kötüyünün üstünə sərilmış başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi. (SE 7/3)

17. Türkiyə Türkçesinde edat başlığıyla ele aldığımız kelimeler Azərbaycan Türkçesinde Ədat ve Qoşma olmak üzere iki başlık altında toplanmıştır. Azərbaycan Türkçesinde kullanılıp Türkiyə Türkçesinde kullanılmayan başlıca edatlar şunlardır: bəs “peki, ama”, lap “tam”, axı “peki, ama”, sarı (doğru), qabaq (önce), savayı(başka).

- On gün bundan qabaq çöldə gözünə ilan tüpürmüşdü, amma Mahmud Qırmızı Tuman Kişini görən kimi tanıdı. (SE 164/5)
- Məryəm bu işə lap məttəl qaldı, çünki Ağ Keçinin Məryəm ilə Baba Keřişdən savayı heç kimi yox idi. (SE 52/2)
- Nə istəyirdi axı bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı? (SE 16/3)

18. Türkiyə Türkçesinde kullanılmayıp Azərbaycan Türkçesindeki kullanılan başlıca bağlaçlar şunlardır: herçend “ya da, veya”, həmçinin “hem, hem de; ayrıca”, neinki “sadece”, yainki “yahut, veya”, habəle “böyle, bunun gibi”.

- Onu sevdiklərinə görə, öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər. (SE 78/2)
- Sofinin belə nağıllarla arası yox idi, hərçənd indi fikirləşirdi ki, bu Məcnun da elə Mahmud kimisinin biri olub. (SE 88/5)

19. Azərbaycan Türkçesinde anlamına ünlemler(nida) anlamına göre iki başlık altında ele alınır:

a.Hissi Nidalar

hıv “tüh”, oho, vay, of, uf, ah, ax, vah, eyvah, aman, ay aman, ay aman, ay haray...

- həyəcan, çılğınlıq içindəki Camaatın səs-güyü, haray-həşiri Mahmudun qışqırtısını boğdu. (SE 171/2)

b.Əmr və Müraciət Bildirən Nidalar

ey, hey, lan, eşi “ey, a kişi”, aha, vay, axı “işte”, bes “yeter, kafi” yox, beli “evet”, ilahi, tss, haydi, arş, xudaya.

- Axı Quran yazır ki, bizim başımıza ancaq o şey gəlir ki, onu Allah bizim alınımıza yazıb. (SE 58/6)

20. Azərbaycan Türkçesinde yansıma sözcükleri (yamsılamalar) iki başlık altında toplamak mümkündür.

a.Səs Yamsılamaları

Vız, tıq, çaq, pıç, şırr, pırr, şır-şır, xor-xor, taraq-turuq.

- Elə bil ki, neçə an idi lal olub susmuş, tamam səssizləşmiş kəhrəba sarısı bu düzənlik də pıçıldadı. (SE 53/9)

b. Görünüş Yamsılamaları

Bıldır-bıldır, gildir-gildir, par-par, ışım-ışım.

- Tülkü dilini çıxarıb ləhləyirdi, ağızından su axırdı, gözləri otağın yarımqaranlığında ışım-ışım ışıldayırdı. (SE 23 / 6)

Sonuç olaraq, Azərbaycan Türkçesi şekil bilgisi itibariyle Türkiye Türkçesiyle küçük farklılıklar dışında aynı özellikleri göstermektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılan

eklerin hemen hepsi küçük görev değişiklikleriyle kullanılmaktadır. Bu küçük farklılıklar Azerbaycan Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin iki farklı dil olarak değil, aynı dilin iki farklı kolu olarak değerlendirilmesi imkânını sunmuştur. Zaten Türkiye Türkçesine en yakın lehçe Azerbaycan Türkçesidir. Morfolojik incelemesi yapılan romanda az da olsa Azerbaycan Türkçesinin söz dağarcığının Türkiye Türkçesinden farklı olduğu görülmektedir. Bunların sebebi olarak;

a. Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki dil gelişmeleri ve karışık kullanılan biçimlerin bir kısmını Azerbaycan Türkçesi, bir kısmını ise Türkiye Türkçesi tek ve kesin bir biçim olarak kabul etmesi,

b. Azerbaycan Türkçesinin Kıpçakça ve Doğu Türkçesinden etkilenmesi ve yazı diline bu özelliklerin girmesi,

c. İlhanlılar döneminden kalma Moğolca unsurların Azerbaycan Türkçesinde kullanılması,

d. Her iki alanda görülen farklı kültürlerin(Türkiye Türkçesinde Batı dillerinin, Azerbaycan Türkçesinde ise Farsça ve Rusçanın etkisi) etkisi ve bu durumun ses yapısı ve söz varlığına yansımaları olarak gösterilebilir.

KAYNAKLAR

- ADIGÜZEL, Sedat, Ölüm Hükümü ve Tarihi Gerçekler, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, Erzurum, 1999, s. 221-230.
- _____ *Elçin Efendiyev'in Romanları Üzerine Bir Çalışma*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2001.
- _____ Elçin'in Posta Şubesinde Hayal Oyunu Üzerine Yapısalcı Bir Yaklaşım, *Turkish Studies*, 6/1, Erzincan, 2011, s. 293-303.
- AKALIN, Şükrü Haluk, *Türkçe Sözlük*, Onuncu Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- AKPINAR, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Birinci Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.
- ARISOY, Sinem, *Elçin'in Povestlerinde Dil ve Üslup*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.
- ALİŞİK, Gülşen Seyhan, *Türkler: Azerbaycan Türkçesi*, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- ATALAY, Mehmet, Hâkânî'nin Medâyin Harabelerine Hüseyin Dâniş'in Yaptığı Tesdis, *Nüsha – Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 11, Yıl: III, Güz 2003, s. 99-117.
- AYTAÇ, Ayfer, *Feridun Celilov'un "Azerbaycan Dilinin Morfolojyası" Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Biçim Bilimsel Ses Bilim Olarak Karşılaştırılması*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2007.
- AYTAN, Necmi , 20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasî ve Edebî Durum, *Yağmur Dil-Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 36, İstanbul, 2007.
- AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MƏDƏNİYYƏT VƏ TURİZM NAZİRLİYİ, *Elçin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu) Bibliografiya*, Bakı, 2013.
- AXUNDOV, Ağamusa – ORUCOV, Əliheydər – ABDULAYEV, Bəhrüz – RƏHİMZADƏ, Nərgiz, *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügəti*, Şərq-Qərb Yayıncılık, II. Cild, Bakı, 2006.
- BANARLI, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998.
- BURAN, Ahmet – ALKAYA, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 2010.

- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dünyası Edebiyatı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1991.
- DOERFER, Gerhard, İrandaki Türk Dilleri, (Çev., Sultan Talu), *Dil Araştırmaları Dergisi*, 3, 2008.
- DURMUŞ, Mithat, Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve Molla Nasreddin Dergisi, *Turkish Studies*, 3(7), 2008, s. 353-363.
- ERCİLASUN, *Türk Lehçeleri Grameri*, Birinci Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
 _____ *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Onuncu Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.
- ERDEN, Aysu, Azeri Türkçesinin Geçmişi ve Söz Dizimi Özelliklerine Kısa Bir Bakış, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, III, Ankara, 1985, s. 43-62.
- ERGİN, Muharrem, *Azeri Türkçesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 1633, İstanbul, 1971.
 _____ *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım, İstanbul, 2011.
- EFENDİYEV, Elçin, Mahmud ve Meryem, *Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı*, Bakı, 1987.
- EROL, Ali, Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Mes'elesi, *Turkish Studies*, 6(1), 2011, s.1042-1057.
- ERGUN, Ayça, Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri, *Bilig*, 54, Ankara, 2010, s. 139-160.
- GÜLSEVİN, Gürer, Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler, *Kardeş Ağzlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, 7, Ankara 1998, s.12-18.
- HACIYEVA, Maarife, *XX. Asır Azərbaycan Edebiyatı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun, 1994.
- XUDİYEV, Nizami, *Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi*, Yargıcı Ofset, Ankara, 1997.
- İLKER, Ayşe, *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1997.
- HÜSEYNZADƏ, Muxtar, *Müasir Azərbaycan Dili (Morfoligiya)*, Şərq-Qərb Yayınları, Bakı, 2007.
- KARAMAN, Erdal, Azerbaycan Ağzları Üzerine Bir Deneme, *Journal of Qafqaz University*, 21, 2000, s. 1-8.
 _____ *Dünden Bugüne Azerbaycan'da Alfabe*, *Sosyal Bilimler Arastırmaları Dergisi*, 2, Tokat, 2010, s. 130-143.

KARATAŞ, Mustafa, Azerbaycan Türkçesinin Fuzûlî'deki İzleri, *Turkish Studies*, 5(1), 2010, s. 525-555.

KARAYEV, Yaşar, *Azerbaycan XIX-XX. Yüzyıl Türk Edebiyatı (1920'ye kadar)*, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

_____ *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*, (Haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

KAYDAROV, Abdulali T. - ORAZOV, Meyirbek, *Türklük Bilgisine Giriş*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2010.

KAZIMOĞLU (TAĞIZADE), Samir, *Türk Topulukları Edebiyatı*, Ecdâd Yayınları, Ankara, 1994.

KORKMAZ, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler)*, TDK Yayınları, 1, Ankara, 1995.

LEVEND, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.

MUHTAROĞLU, Vilayet, *Azerbaycan XIX-XX. Yüzyıl Türk Edebiyatı (1920'ye kadar)*, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

MUHTAROĞLU, Vilayet, *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Azerbaycan Edebiyatına Genel Bir Bakış*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

OKUMUŞ, Salih, *Türkler: Modern Azerbaycan Edebiyatı*, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

PAÇACIOĞLU, Burhan, *Orta Türkçe*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas, 2007, 195.

PERİLİOĞLU, Ebru, *Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesindeki Ortak Kelimelerdeki Anlam Değişmeleri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Elâzığ, 2006.

PIRVERDİOĞLU, Ahmet, *Türkler: Azerbaycan Divan Edebiyatı*, XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

SEFERLİ, Eliyar G.– YUSUFLİ Xelil H., *Azerbaycan Eski Türk Edebiyatı*, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

ŞİRƏLİEV, Məmmədəğa, *Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları*, Şərqi-Qərbi Yayınları, Bakı, 2008.

TAN, Mustafa, *Anlatıcılar Tipolojisi ve Elçin Efendiyev`in Hikayeleri Üzerine Bir İnceleme*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2003.

TEKİN, Talat, *Makaleler III Çağdaş Türk Dilleri*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005.

RƏSULOV, Ə. – RÜSTƏMOV, R., *Türk Dili*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2007.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

ÖZKAN, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Üçüncü Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009.

YILMAZ, Hayati, Mirza Ali Ekber Sabir, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, Yaz 2012, s. 361-386.

YILDIRIM, İrfan Murat, *Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı*, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2 (2), 2013, s. 147-160.

ZİYAYEVA, Zemine, *Azerbaycan Diyalektolojisinin Tarihi Üzerine*, *Qafqaz Üniversitesi Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 30, Bakü, 2011, s. 93-106.

Aksiyon Dergisi, <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-18807-34-sessiz-ve-derinden-elcin-efendiyev.html>, Erişim tarihi: 26 Ekim 2013.

Azerice, (t.y.), <http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerice>, Erişim Tarihi: 15 Ekim 2013.

Hürriyetgazetesi,(t.y.),<http://kelebekgaleri.hurriyet.com.tr/galeridetay/67016/2368/2/mahmut-ile-meryem-gala-mart-2013>., Erişim tarihi: 23 Eylül 2013.

Sabah gazetesi, (t.y.), <http://www.sabah.com.tr/Sinema/sinema/2012/07/20/mahmut-ile-meryem-geliyor>., Erişim tarihi: 23 Ekim 2013.

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Muş'ta doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Bursa'da tamamladı. 1998 yılında Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği bölümünü kazandı. 2003 yılında Bursa'ya öğretmen olarak atandı. Farklı illerde öğretmen ve idareci olarak çalıştı. Evli ve iki çocuk babasıdır.